

SOMMAIRE

<i>Lázs, Sándor</i> : Correspondances entre le Livre des Exemples et le codex Bod	285
<i>Molnár, Dávid</i> : Le premier carmen figuratum en Hongrie? Trois carmina figurata de János Filiczki de Filevalva	297
<i>Schelhammer, Zsófia</i> : L'apparition de Gyöngyösi et de Zrínyi dans un chansonnier du 17 ^e siècle	333
<i>Tóth, Ferenc</i> : Des <i>Hungarica</i> cachés dans le département des manuscrits de la BNF	345
<i>Bezeczky, Gábor</i> : József Szinnyi et le monde des périodiques hongrois	367
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : Lajos Farkas, bibliophile	381

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szatmári, Áron</i> : Corrections sur les feuilles de catalogues du <i>codex de Péter Magyari</i>	404
<i>Dobó, Judit</i> : Les volumes explorés de la bibliothèque de la famille Révay dans la Bibliothèque Archiépiscope d'Esztergom	408
<i>Erdődi, Alexandra Anita</i> : Un 'bricoleur' allemand longtemps oublié – la réception en Hongrie de Johann Friedrich Ernst Albrecht	423

REVUE

Endre, Hárs: <i>Der mediale Fußabdruck, Zum Werk des Wiener Feuilletonisten Ludwig Hevesi (1843–1910), Würzburg, Königshausen und Neumann, 2020 (Identifizierungen – Poetiken des Eigenen und seines Anderen, 7) (Ujvári, Hedvig)</i>	427
---	-----

AUTEURS	430
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap Titkársága,
az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Ára: 1300 Ft

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2021. 3. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

137. ÉVFOLYAM

2021

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

ABÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE
EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

137. ÉVFOLYAM 2021. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*

TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
MADAS EDIT ROZSONDAI MARIANNE SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ P. VÁSÁRHELYI JUDIT

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a *Bölcsészettudományi Kutatóközpontban* (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

Lázs Sándor: A Példák könyve és a Bod-kódex kapcsolata	285
Molnár Dávid: Az első magyarországi képvers? Filefalvi Filiczki János három képverséről	297
Schelhammer Zsófia: Gyöngyösi és Zrínyi megjelenése egy 17. századi énekeskönyvben	333
Tóth Ferenc: Rejtőzködő hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kézirattárában	345
Bezeckzy Gábor: Szinnyei József és a hazai hírlapirodalom	367
Farkas Gábor Farkas: A bibliofil Farkas Lajos	381

KÖZLEMÉNYEK

Szatmári Áron: Javítások a <i>Magyari Péter kódexe</i> könyvtári katalóguscéduláihoz	404
Dobó Judit: A Révay család könyvtárának feltárt kötetei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban	408
Erdődi Alexandra Anita: Egy sokáig feledésbe merült német „ezermester” – Johann Friedrich Ernst Albrecht magyarországi recepciójáról	423

SZEMLE

Endre Hárs, <i>Der mediale Fußabdruck, Zum Werk des Wiener Feuilletonisten Ludwig Hevesi (1843–1910)</i> , Würzburg, Königshausen & Neumann, 2020 (Identifizierungen – Poetiken des Eigenen und seines Anderen, 7) (<i>Ujvári Hedvig</i>)	427
---	-----

SZÁMUNK SZERZŐI	430
-----------------------	-----

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

ELKH | Eötvös Loránd
Kutató Hálózat

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Kiadja
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutató Hálózat
és az Országos Széchényi Könyvtár.

Lázs Sándor

A Példák könyve és a Bod-kódex kapcsolata

Negyven éve, amikor az Egyetemi Könyvtárban a kezembe került és azonosítottam a *Cornides-kolligátum* elveszettnek hitt kötését, a felfedezés örömeiben túlzottan bíztam a táblán lévő 17. század eleji tartalomjegyzékben, és a *Bod-kódexet* kizártam az egykori összekötött gyűjtemény darabjai közül:¹ így természetesen nemcsak a Nyulak (a 16. század elején Mária) szigeti domonkos nővérek scriptoriumának munkáiból, hanem könyvtárunknak kódexei közül is. Mindez összhangban volt a szakirodalom korábbi megállapításaival, amely – tartalma alapján, és mert szövege azonos volt a *Lobkowicz-kódex*ével – a klarisszák kézíratai közé sorolta a *Bod-kódexet*.² Elfogadták fejtegetésemet, hogy nem a domonkos apácák másolták a kódexet, de azt sem vonták kétségbe, hogy ne a klarisszák könyvtárát gazdagította volna a kézirat.³

A 16. század elejének magyar apácakolostorai népnyelvű könyvkultúrájáról szóló munkámban már óvatosabban jártam el, a *Bod-kódexet* nem zártam ki a szigeti domonkos nővérek lehetséges kézirati közül. A kódex ugyan minden tekintetben elüt a – habitusukról fehér apácáknak is nevezett – domonkos nővérek könyvtárának ismert könyveitől,⁴ de akkor – már ismerve a többi magyar kódex tábláira rótt tartalomjegyzékek pontatlanságát – a *Cornides-kolligátum* darabjának véltem a *Bod-kódexet*.⁵ Az utóbbi időkben nemcsak megerősödtem nézetem-

¹ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül = Irodalomtörténeti Közlemények*, 85(1981), 671–683. A *Bod-kódexet* a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, jelzete Cod. Hung. 7. Kiadásai: *Nyelvemléktár*, II, (VOLF György gondozásában) Bp., 1874, 372–401; *Bod-kódex, XVI. század első negyede*, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, Bevezetés és jegyzetek PUSZTAI István, Bp., ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 [1988] (*Régi magyar kódexek*, 2). A kiadás tartalmazza a pozsonyi borítótábla hasonmását is.

² A kódex készítőjéről és tulajdonosáról szóló ellentétes nézetek és a kutatás akkori állásának bemutatása: PUSZTAI 1987 [1988], i. m. 10–11.

³ HAADER Lea, *A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*, V, szerk. Büky László, Forgács Tamás, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2008, 51–60; Uő, *Domonkosokhoz köthető középkori kódexek = A Szent Domonkos Rend és a kunok*, szerk. Barna Gábor, Szeged, Kunszentmárton, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016, 131–151.

⁴ LÁZS 1981, i. m. 671; HAADER 2016, i. m. 145–151.

⁵ LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*, Az anyanyelvű irodalom kezdetei, Bp., Balassi, 2016, 145.

ben, hanem bizonyítékot is találtam arra, hogy a kódex az 1510-es években már a Nyulak szigeti nővéreké volt.

Az elmúlt időszakban sokat foglalkoztam Thomas a Kempis (Thomas Hemerken, 1379/1380 – 1471) 16. századi recepciójával a Magyar Királyságban. Ekkor csodálkoztam rá, hogy a korai domonkos kéziratok nem foglalkoznak a halál témájával, az *Imitatio Christi* ismerete sem jelenik meg bennük. Egyedül a *Példák könyvében* van – legalábbis a megmaradt kódexek tanúsága szerint – két olyan rész, amely a halálról szól. Az egyik *Az Élet és a Halál párbeszéde* (*Dialogus Vitae et Mortis*),⁶ amelybe egy rövid, ismeretlen forrású magyar nyelvű szöveg ékelődik. Ezt egy haláltánc (*Vado mori*) követi, amelyhez szintúgy idegen, magyar nyelvű részt csatoltak.⁷

A harmadik kéz munkája és interpolációi

A *Példák könyvét* három kéz írta. Az első ismeretlen kéz – ma már csonkán kezdődő – ívfűzet levelén kezdte a munkát. Ezzel a 18 lapnyi résszel tartalmilag összefüggő példasorozatot 1510-ben Ráskay Lea folytatta, de nem az előző scriptor által szabadon hagyott helyen. Lea nővér új íven kezdte meg írását, amely a leghosszabb szakasz a kódexben, a 19–64. lapokra terjed ki. Ráskay Lea az utolsó ternio első lapjának alján befejezte a másolást, tehát a hatból öt lap üresen maradt. Az ismeretlen harmadik kéz az ívfűzet második levelén kezdte el a halálról szóló szövegeket, ezeket tematikusan összefüggőnek tekinthette az előző példákkal. A következőkben az ő munkájával foglalkozom.

A harmadik kéz több megszakítással írta le a halálról szóló textusokat a 65–86. lapokra. A szünetek után változik az írás, más a tinta színe, a betűk kivitelezése. A megszakítások a 72. (ma 54.) lap 9. sor, a 74. (ma 56.) lap 10. sor és a 85. (ma 67.) lap 6. sor befejezése után vannak.⁸ A szünetek után vagy betoldás vagy egy újabb szövegegység kezdődik.

Az eredetileg 72. (ma 54.) lap 10. sorától egy rövid betoldás ékelődik *Az Élet és a Halál párbeszédébe* (72:10–73:18), az interpoláció után folytatódó dialógus lezárásának ismeretlen a forrása.⁹

⁶ 65:1–74:10; az eredeti sorrend szerint adom meg a lapok számozását, ez a kiadásban mindig félkövérrel szedett és szögletes zárójelben van, itt elhagyom a külön jelölést. Az eredeti forrás ismeretlen, Katona Lajos kutatása alapján – KATONA Lajos, *Két középkori latin versezet régi magyar fordítása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 10(1900), 102–108. – állította össze Bognár András és Levárdy Ferenc. Vö. BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, *Példák könyve 1510*, Bp., Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, IV), 237–256.

⁷ A forrást ebben az esetben is KATONA – 1900, i. m. 109–111. – mutatta ki, a latin szöveget Bognár András és Levárdy Ferenc állította össze. BOGNÁR, LEVÁRDY 1960, i. m. 256–271.

⁸ Vö. BOGNÁR, LEVÁRDY 1960, i. m. 12. A bevezetésben pontatlan a megfogalmazás, de a meglátásuk feltétlen helyes. A hasonmásban nehezen lehetne másképpen megtalálni az említett helyeket, ezért kerek zárójelben megadtam a kézirat számozását is.

⁹ BOGNÁR, LEVÁRDY 1960, i. m. 254–257.

A 74. (ma 56.) lap 11. sorában a haláltánc írásához fogott a scriptor, és úgy tűnik föl, egy időre szünetet tartott munkájában, amit végül a 85. (ma 67.) lap 7. sorában kezdve egy hosszabb kiegészítéssel zárt le.

Nehéz eldönteni, hogy a scriptor a másolás megszakítása után korábbi mintapéldánya alapján folytatta-e a szöveg írását vagy újabbat vett elő. A formai elemek azt bizonyítják, hogy új, a korábbi mintapéldánytól független szövegek kezdődtek ezeken a pontokon. Az interpolációk tartalmukban illeszkednek a témához, kiegészítik azt, de formájukban elütnek: *Az Élet és a Halál* párbeszédében a betoldás nem dialógus, illetve a haláltánc esetében a hozzátoldott rész nem vers. A szövegek azonosítása és elemzése azt mutatja, hogy a scriptor valamiféle szabadságot élvezett, maga válogatta – vagy egy lelkigondozótól kapta – a másolandókat, már kész fordításból illesztett be egy részletet, tehát szerkesztette munkáját.

A *Példák* könyvében a haláltáncához még a fordító fűzhetett megjegyzést: „Ez verseket zerzette nemynemew meg halando bewlch <meg> mert az halalnak gyakorta valo meg gondolattya ygen meg vonzon byntewl hogy az setet vermewt az az azrettenetes poklot ew ne lenne latando”.¹⁰ Itt már kerek egész a mű, vége is lehetne, következhetne a szokásos zárókönyörgés és az „Ámen”. A toldás azonban folytatódik, a halálról szóló mondások sorakoznak (Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston, majd ismét Gergely).¹¹ Szervetlennek tűnnek, mintha a 'horror vacui' miatt a scriptor ki akarta volna tölteni a helyet. A 'dictum'-ok között rövid narráció bújik meg a középkor végén megszokott elegáns formulákkal és nyelven. Végezetül ismét a halálról szóló idézetek jönnek, egy Salamontól származik, kettőt pedig Ágostonénak mondott az összeállító. A *Példák* könyve sriptora ezek után szünetet tartott, majd a 85. (67.) lapjának 7. sorában újból hozzálátott az íráshoz. Nem nevezte meg a szerzőt, de Thomas a Kempis *De imitatione Christi* című művének a *De meditatione mortis* (I. 23.) fejezetére ismerhetünk másolatában. Az idézet azonban nem közvetlenül az *Imitatio Christiből* származik, hanem Jacobus de Gruytrode (1400/1410 – 1475) egyik művének gyakorta önállóan kiadott részéből, a *Speculum aureum animae peccatricis* VI. fejezetéből (*De morte semper timenda et ubique expectanda*) való átvétel. Jacobus, a lüttichi kartauziak perjele nem egyszerűen idézte Kempis szentenciáit, hanem rövidítette és más sorrendbe is állította őket.

A Kempis-idézetéről mit sem tudva állapította meg Holik Flóris, hogy a *Lobkowitz-* (308:23–324:3) és a *Bod-kódex* (20:7–27:18) *Az halálról* titulusú fejeze-

¹⁰ A kommentár erősen emlékeztet a *Sándor-kódex* egyik fordításához fűzött kijelentéséhez, melynek hangneme fordítóra vall: „Ez írást én találtam egy könyvben Uronk szilietése után ezörszáznegyvenkilenc esztendőben, mikor írának” (20r:4–6).

¹¹ 82:1–4. Bognár András és Levárdy Ferenc az ismeretlen forrású toldalékot elmélkedésnek, esetleg prédikációrészletnek tekintette. BOGNÁR, LEVÁRDY 1960, i. m. 272. j.

tének forrása a *Speculum*.¹² Hogy a *Bod-kódex* e fejezetében ez a rész a *De imitatione Christiből* származik, arra Sarbak Gábor hívta föl a figyelmet, viszont nem ismerte föl, hogy az nem közvetlen idézet.¹³ A *Példák könyvében* ez az a részlet, amely azonos *Lobkowicz-* és a *Bod-kódex* szövegével. A *Példák könyve* ezen az átvételen felül nem tartalmaz Jacobus de Gruytrode művéből más mondatokat.

A Bod-kódex és a Példák könyve Kempis-idézetei Jacobus de Gruytrode nyomán

A *Lobkowicz-* és a *Bod-kódexben*, valamint a *Példák könyvében* ugyanaz a magyar fordítás található, amely hűen követi Jacobus de Gruytrode latin nyelvű művét, az *Imitatio Christi* I. könyve 23. fejezetének szentenciái abban a sorrendben állnak, ahogy a *Speculum* közli őket: 30–34, 40–41, 25, 27, 26, 42, 44. A *Bod-kódex* Kempis-részlete egy szentenciával hosszabb, mint a *Lobkowicz-kódexé*, a *Bod-kódexet* tehát nem róla másolták, de közös mintapéldányuk volt. A *Lobkowicz-kódexből* hiányzó mondat megtalálható a *Példák könyvében* is, azaz annak a szövege a *Bod-kódexével* azonos. A magyar fordítás követi Jacobus de Gruytrode variánsait,¹⁴ és nincs köze ahhoz a hosszabb Kempis-fordításhoz, amely a *Lobkowicz-, Debreceni és Lázár-kódex* más részében¹⁵ van:

¹² HOLIK Flóris, *Adalékok codexeink forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 32(1922), 121–130; LŐKÖS Péter, *III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban = Magyar Könyvszemle*, 112(1996), 356–358.

¹³ Dolgozata a magyarországi 'devotio moderná'-ról adott összefoglaló képet, nem is az volt a feladata, hogy elmerüljön a Kempis-filológiában. SARBAK Gábor, *Die 'Devotio moderna' in Ungarn = Die 'Neue Frömmigkeit' in Europa im Spätmittelalter*; Hgg. von Marek Derwich und Martial Staub, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 249–264.

¹⁴ Holik Flóris közölte az általa azonosított latin szöveget (1922, i. m. 127–130), de ez nem pontosan egyezik a magyar fordítással. A lehetséges kiadást, amelynek alapján a magyar traktátus fordítása készült, Vrabély Márk találta meg: Dionysius Carthusiensis [Jacobus de Gruytrode], *Specula omnis status vitae humanae*, (Nürnberg, Peter Wagner, 1495.01.28), Quartus tractatus, Capitulum VI. EK Inc. 545. GW 08419. VRABÉLY Márk, *Hat[van] vagy het[ven]? A Lobkowicz- és a Bod-kódex egyetlen szaváról = /HI70/Tanítványok, Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára, szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Bognár Péter, Maróthy Szilvia, Bp., Q. E. D., 2018. – Szintén ebben a dolgozatban írta meg Vrabély Márk, hogy a laikusoknak szóló *Speculum animae peccatricist* leggyakrabban önmagában adták ki, de az eredetileg Jacobus de Gruytrode egy nagyobb művének, a *Specula omnis status humanae vitae* negyedik része. Vrabély hivatkozása: SEYNAEVE, Koen, *Jacobus van Gruytrode = Amo te, sacer ordo Carthusiensis, Jan De Grauwe, passioné de l'Ordre des Chartreux*, éds. Frans Hendrickx et Tom Gaens, Leuven, Peeters, 2012 (Studia Cartusiana, 1), 401–428, 408–410. Magam a *Specula* Vrabély által azonosított ősnymtatványát használtam: <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-589/0001/thumbs> Köszönöm Vrabély Márk segítségét.*

¹⁵ A *Lobkowicz-kódexben* egy önálló műegésznek szánt, interpolációkkal kiegészített fordítás található (31–111). Ennek a fordításnak az átdolgozott részletei a *Debreceni Kódexben* vannak (238–246, 275–296), ugyanennek a fordításnak néhány recenzeált fejezete a *Lázár-kódexben* (120–139, 195–199, 264–300) olvasható.

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
Ecce carissime, de quanto periculo te potes liberare, de quam magno timore eripere, si modo semper timoratus fueris et de morte suspectus. [I. 23,30.] ¹⁶		
Ime azert zeretew atyãmffya<ÿ> mely vezedelembel zabadeyhatod meg magadat / meli nagy felelmtewl menekedel meg ha most ez vilagon mindenkoron felelmes leendez / es ate halalodrol ketseges 322:11–16	Ime azert zeretõ at'am fia / mel' vezedelembõl zabadeythatod meg te magadat / mel' nağ felelmtõl menekedel meg / ha mastan <ez> ez velagon mindenkoron felelmes leendez / es az te halalodrol ketseges 26:22–25	yme azert zeretew atyamfia mely ygen nagy vezedelemtewl zabadeythatod meg magadat es mely ygen nagy felelmtewl menekewdewl meg ha mastan ez vylagon mynden koron felelmes leyendez es az te halalodrol ketseges 85:7–12
Stude nunc taliter vivere, ut in hora mortis valeas potius gaudere quam timere. [I. 23,31]		
	Incelkedyel azert mastan ez keppen elnie / hog inkab halalodnak ideyen orõlhes / hoğ nem fel' / 26:25–26	yachelkewdyel azert mastan azzon keppen elnye hog halalodnak ydeyen ynkab ewrewlhes hogly nem fely 85:12–15
Disce nunc mori mundo, ut tunc incipias vivere Christo. [I.23,32] ¹⁷		
Tõrekegyel azert mostan meg halnod, ez vilagnak hogy akoron kezg elned cristosnak / 322:16–19	Tanol' mastan meg halnod . ez velagnak / hoğ akoron kezğ elned christusnak / 26:27–28	tanoly mastan ez vylagnak meg halnod hogly azkoron kezgy elnewd cristusnak 85:15–17

¹⁶ „Eia carissime, de quanto periculo te poteris liberare, de quam magno timore eripere, si modo semper timoratus fueris et de morte suspectus!” I. 23,30. *De imitatione Christi libri quattuor*, Edizione critica a cura di Tiburzio Lupo, S. D. B. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1982, 73. Az idézett kiadás ismeri Jacobus variánsait.

¹⁷ „Disce nunc mori mundo, ut tunc incipias vivere cum Christo.” I. 23,32. *De imitatione Christi*, 73.

Azt már korábban megállapítottam, hogy a *Bod-kódex* két, a halálról szóló traktátusa recenzeált változat.¹⁸ A szövegét nem a latin eredetét vizsgálva dolgozta át egy recenzens, hanem csak a *Lobkowicz-kódex*szel közös népnyelvű mintapéldányt recenzeálta stilisztikai, nyelvi és ideológiai szempontok alapján.

A *Példák könyve* 3. keze azt az átdolgozott szöveget ismerte, amely a *Bod-kódex*ben szerepel. A *Példák könyvének* variánsai olyan scriptort mutatnak be, aki viszonylag szabadon bánt mintapéldányával, nyomatékositásokat toldott be („ygen nagy”, „ygen”) szórenddel is szabadon bánt. Szívesen toldott be névmásokat, részben a nyomatékos megszólítás („mykoron te ky megy”), részben pedig az egyértelműség kedvéért. Ez utóbbi nem mindig sikerült pontosan, egyik esetben lemaradt a többes szám jele: „ew be fogagyanak” (86:22):

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
O quam felix et prudens qui talis nunc esse nititur in vita, qualis optat inveniri in morte. [I. 23,21] ¹⁹		
O melÿ melÿ Bodog es Bewlch ember az kÿ olÿannak ÿgekezÿk lennÿe eleteben minemenek kÿwan lelettnÿ halalanak oraÿan / 322:24–323:4	O mel' bodog es bõlc ember az / ki ÿgekezik lennie ill'enne eltebe / mi nemõnek kiuan lelettetnie õ halalanak ideÿen / 27:3–5	o mely bodog es mely bewlch a ember az ky ygekewzyk ew elteben olyetonnak lenny mynemewnek keuan leletny ew halalal- nak ydeyen 85:22–86:3
Noli confidere super amicos et proximos, quia citius obliviscentur tui, quam estimas. [I. 23,25.] ²⁰		

¹⁸ *A populáris és udvari kultúra nyelvi nyomai, A Lobkowicz- és a Bod-kódex exempluma a gyorsan futó királynéről és Ippomenesről = Kempis magyarul, Írás- és irodalmi kultúra a XVI. század elején a Magyar Királyságban*, megjelenés alatt. A másolatról hosszabban értekezik VRABÉLY Márk, „Embernek három jó ellensége vagyok”, *A Bod- és a Lobkowicz-kódex két traktátusának vizsgálata = tév / hit, Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, Fialatok konferenciája 2017, szerk. Etlinger Mihály, Markó Anita, Pálfy Eszter, Szatmári Áron, Virág Csilla, Vrabély Márk, Bp., reciti, 2018, 107–123.

¹⁹ Létezik ilyen, a *Példák könyvének* megfelelő szövegvariáns: „Quam felix et quam prudens ...” I. 23,21. *De imitatione Christi*, 72.

²⁰ „Noli confidere super amicos et proximos, nec in futuris salutem tuam differas, quia citius obliviscentur tui homines, quam existimas.” I. 23,25. *De imitatione Christi*, 72.

Ne Bizal ate baratydba es rokonjdba : mert hamarab el feletkeznek te rwlat mynt te alejtanad :/ 323:8–10	Ne bizzal a te baratidba es rokonidba / mert hamarab feletkeznek el te rolad / mint te aleytanad . 27:7–9	ne byzzal az te baratydban es rokonsagydban mert hamarab el felet- kewznek te rolad hogy nem mynt te aleytanad 86:7–9
Dum tempus habes, congrega divitias immortales, elemosinarum largitione. [I. 23,42.]		
Mikoron ydewd vagyon geych halhatatlan kazdagssagokat / alamisnalkodgial 323:18–20	Mikoron idod vagon / geyc halhatatlan kazdag- sagokat / Alamisnalkodyal / 27:13–14	my koron ydewd vagyon gyeweh halal talan gazdagsagokat aytatos ymad sagokual 89:16–18
Fac tibi nunc amicos venerando dei sanctos, ut cum defeceris de hac vita illi recipiant in eterna tabernacula [I. 23,44.] ²¹		
zerez mastan magadnak baratokat tyztelwen istennek zentyt hogy mikoron ky meegy ez vilagbol azok foga- -gyanak teged be az orok bodogsagba 323:20–324:1	zerez mastan magadnak baratokat / tizteluen istennek zentit / hog mikoron ki meg ez velagbol azok fogadyanak tegedet be az orok bodogsagba / 27:14–17	zerez mastan tennen magadnak baratokat tyzteluen istennek zentyt hogy mykoron te ky megy ez vylagbol ew be fogagyanyak tegedet az ewrek bodogsagban 86:19–23

A latin eredetiben a mondatkezdő maiuscula világosan mutatja, hogy az „elemosinarum largitione a Dum tempus habes” kezdetű mondatához tartozik. A *Lobkowitz-kódex* fordításában – a maiuscula és az írásjel hiánya miatt – eldönthetetlen, hogy hova tartozik a kifejezés. A *Bod-kódex* recenziójában a nagybetű jelzi, hogy az „Alamisnalkodyal” felszólítás a következő mondat része.

A *Példák könyve* szövegében a legfontosabb változtatás, hogy az „elemosinarum largitione” magyar megfelelőjét más kifejezésre cserélték. Az alamisnalkodás az *Imitatio Christi* általam ismert variánsa között nem szerepel, helyén néhány latin szövegben „virtutes scilicet quibus ad consortium possis scandere beatorum” (I. 23,42.) áll;²² ezt a sriptor nem ismerte, nem is ez van a *Példák*

²¹ „Fac nunc tibi amicos venerando Sanctos et eorum actus imitando, ut cum defeceris in hac vita, illi te recipiant in aeterna tabernacula.” I. 23,44. *De imitatione Christi*, 74.

²² A szentencia szövege egyezik Kempisével. Néhány kéziratban kiegészült a mondat: „virtutes scilicet quibus ad consortium possis scandere beatorum”. I. 23,42. *De imitatione Christi*, 74.

könyve variánsában. A csere oka más megfontolás lehetett. Az alamizsnálkodással valóban közelebb lehet kerülni az üdvösséghez, de nem a szentek barátságához, azt inkább a hozzájuk szóló ájtatos imával nyerheti el a hívő.

A Bod-kódex és a Példák könyve közös idézetei

Az ilyen szövegalakítások nem jellemzőek az egyszerű másolókra. A harmadik kéz munkájában azonban más szokatlan dologra is felfigyelhetünk. Közvetlenül a Jacobustól átvett Kempis-idézetek fordítása előtt három egymás után következő 'dictum'-ot találunk. Ez önmagában nem volna jelentős, de úgy már az, hogy mindhárom a *Bod-kódex*ből való.

Az egyik egy szentírási citátum, amely *Az embernek három ellensége vagy*on traktátus elején hangzott el:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
nescit homo finem suum sed sicut pisces capiuntur hamo et sicut aves comprehenduntur laqueo sic capiuntur homines tempore malo cum eis extemplo supervenerit [Ecl 9,12] ²³		
Azert mongya Bqlc salamon : Nem tugya ember q veget de mikeppen ahal meg fogattatyk ahorognak miatta ezen keppen az ember agonoz idenek miatta 268:12–16	Azert mondya bqlc Salamon / Nem tud'a ember q veget / de mikeppen az hal meg fogattatik az horognak miatta / ezenkeppen az ember / az gonoz idqnek miatta 2:20–23	ezrewl mongya bewlch salamon nem tugya ember ew vegezetyt de mykeppen az halak meg fogattatnak az horognak myatta es az madarak az tewrnek myatta ezen keppen emberek meg fogattatnak az gonoz ydewben az az . az ew halaloknak ydeyen 84:14–21

Valószínűleg ennek a megfelelője az „elemosinarum largitione” – ezt a variánszt viszont nem ismeri a kritikai kiadás.

²³ A Vulgatát a következő kiadás alapján idézem: *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem*, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1975², I–II.

A *Prédikátorok könyvéből* származó citátum fordítása egyedül a *Példák könyvében* teljes. *Az embernek három fő ellensége* vagyon kezdetű traktátusban magyarázatként minden motívumot, tehát a törbe eső madár képét is felsorolta a szerző: „... mert meglén ez velagba vağ. nem tudod meglén vağ. es minemø halallal kell meg halnod / es mel' helen / es nem tudod ha istennek zeretetire vağ melto / a- || wağ ø haragÿara / Es nem tudod ha iduezelz awağ karhozol / ez velagnak ñakorlatos alhatatlansagiert / kikhez ember ragazkodik az binnek miatta / Mert ñakorta az madar etket kereswen / tÿrben esik / Awağ az hal aleÿtwan etket hasaba vonzÿa az horgot / Ezen keppen ember / ez velagban aleÿt'a igazan viselnie <ele> eletet / ez velagi marhat kereswen / de mikoron halalara iut / akkoron latt'a / hoğ nem keresett maganak eletet, de halat / ” (1:29–2:8).²⁴ Maga a bibliai idézet azonban pontatlan. A citátum a *Lobkowicz-kódexben* is hiányos, tehát nem másolói hanyagság miatt esett ki egy részlet.

A kiegészítéshez felkészültség és latin nyelvű bibliai szövegismeret kellett. Ez valószínűleg nem állt a másolatokat készítő nővérek rendelkezésére. Gyanítható tehát, hogy valaki javította a szöveget, amelyet aztán átadott a scriptornak.

A következő két 'dictum' *Az halálról* titulusú traktátus kiegészítéséből való. Ezek, akárcsak a *Példák könyvében*, a *Bod-kódexben* is egymás után következnek:

azert mongÿa zent gergel istennek igassaga ezt agia hogÿ aki ez vilagban nem akart penitenciat tartanÿ mikoron tehette volna es egessegbe wolt az ew halalanak ÿdein bator akarnaÿa sem tarthat / 331:2–9	Azert mond'a zent Gergel'. Istennek igazsaga azt ad'a / hoğ ki itt ez velagban nem akart penitenciat tartania / mikoron tehette vol- na / az ø halalanak ideÿen nem tarthat / bator akarna es 30:27–31:2	azert mongya zent agoston doktor istennek ygassaga azt agya hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany mykoron tehette volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat bator akar- nayaes 84:21–85:1
---	--	--

²⁴ Köszönöm Vrabély Márknak, hogy a szentírási citátumra felhívta a figyelmemet.

zent agoston es vgÿ mond / abÿnes ember olÿ istenyÿ chapassal verettetyk meg hog halalanak idein el felegÿk ew magat / kÿ elteben nem akart wr istennek zolgalnÿa	Zent Agoston es vgÿ mond / Oll' isteni ápassal ittetik meg a binés / hoĝ el feletkezzek o magarol halalanak ideÿen / ki eltebe el felette volt istenet	meg vgy mond zent agoston oly chapassal verettetyk meg istentewl az bynes ember hogy el feletkewzzek ew magarol az ew halalanak ydeyen ky elteben el felette volt ew istenet
331:9–14	31:2–4	85:2–6

Az első idézet kétségtelenül azonos a *Bod-kódex*ben és a *Példák könyvé*ben, a másoló csupán az auktor nevét tévesztette el. A *Bod-kódex* scriptora kifelejtett vagy szándékosan kihagyott egy szókapcsolatot (*es egessegebe wolt*), ezt a *Példák könyve* másolója sem írta le, nem tudhatott róla.

Ezért is meglepőek a következő szöveghelyek, ahol a *Példák könyve*, bár azonos a *Bod-kódex*szel, de néhány szó esetében visszanyúlt a *Lobkowicz-kódex* textusához: „abÿnes ember olÿ istenyÿ chapassal verettetyk meg ~ Oll' isteni ápassal ittetik meg a binés ~ oly chapassal verettetyk meg istentewl az bynes ember”. A magyarázat legfeljebb az lehet, mint a bibliai idézet esetében, hogy ismerték az auktoroktól származó mondásokat, és a latinnak megfelelően javították. Sajnos nem akadtam az eredeti 'dictum'-ok nyomára, így ezt nem tudtam ellenőrizni.

Még egy szentírási hely található a három kódexben, a *Lobkowicz-* és a *Bod-kódex*ben azonos a fordítása. Az *Élet és Halál párbeszédé*be betoldott elmélkedésben – miképpen ez megszokott volt saját munka összeállításában – a kompilátor maga fordította le a bibliai verset:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
memorare novissima tua et in aeternum non peccabis [Sir 7,40]		
Mert hugÿ mond azon bewlc / emlekezel meg ember ate vtolso halalod- rwl es soha nem vetke- zel	Mert vgÿ mond azon bôlç . Emlekezzel meg ember a te vtolso hala(d)lodrol / es soha nem vetkezel	vgy mond bewlch salamon o embery allat gondoly- lyad meg az te vegse ydedwet es soha ew- rewkke nem vetkewzewl
309:7–10	20:11–13	72:14–17

O ember azért emlekezel meg ate halalodrwł : es ereke nem vetkezel :	O ember azért emlekezel meg a te halalodrol / es orqkkql nem vetkezel	
282:13–15	8:14–15	

A két fordítás közötti eltérések jól megvilágítják, hogy a korábban bemutatott átvételek nem származhatnak újabb fordítótól.

Megfontolások

Az összevetésekből látszik, hogy a *Lobkowicz-kódex* halálról szóló szövegei kisebb stilisztikai átdolgozás után kerültek át a *Bod-kódex*be. A recenzens akár maga a másolatot készítő szerzetes is lehetett. A kéziratos könyvecske ma tréfásnak ható utolsó mondata – „Ennek io aldomaso volna io helen” – is azt erősíti, hogy egy férfi írta le a halálszövegeket,²⁵ a jelek szerint a Nyulak szigeti domonkos apácák számára. Ez megmagyarázza, miért üt el ennyire a kódex a domonkos apácák kézírataitól, és talán azt is, miért maradt sokáig, a 17. századig kötetlenül a másolat. A ferences eredetű fordítás átadása jelzi, hogy már ekkor szorosabb kapcsolat lehetett a megreformált óbudai ferencesek és a domonkos apácák között, bár utóbbiak kódexeikben más szövegszerű egyezést nem tudunk kimutatni a klarisszák kézírataival.

A kézirat minden külalaki tekintetben elüt a domonkos nővérek scriptoriumának munkáitól, ezért is lehetett a klarisszák által birtokolt kódexnek minősíteni. Az, hogy a kézirat szövege ilyen szoros kapcsolatot mutat a *Példák könyve* kiegészítéseivel, egyértelművé teszi, hogy a *Bod-kódex* már a 16. század elején a szigeti domonkos nővérekhez került, és nem utólag csapódott annak a kolligátumnak a darabjai közé, amelyet az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója, Toldy Ferenc 1846 után szétkötetett.²⁶

1510 után, tehát az után, hogy Ráskay Lea befejezte munkáját az apácánövendékek nevelésénél felhasznált *Példák könyvén*,²⁷ valaki az exemplumokhoz kapcsolódva tematikusan folytatta az írást. Halálszövegeket jegyzett le a növendékek okulására, egy vetélkedést (*A Halál és az Élet párbeszéde*) és egy haláltáncot. Mindkét fordítást kiegészítették. A *Dialogus Vitae et Mortis* magyar szövegébe

²⁵ Vö. HOLIK Flóris, *A BodC. utolsó mondata = Magyar Nyelv*, 14(1918), 83–84.

²⁶ LÁZS 1981, i. m. 673.

²⁷ Az exemplumoknak a domonkosok rendi nevelésében betöltött szerepéről: BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, *A Példák Könyve keletkezésének körülményei = Irodalomtörténeti Közlemények*, 63(1959), 482–485; SCHÜRER, Markus, *Das Exemplum oder die erzählte Institution, Studien zum Beispielgebrauch bei den Dominikanern des 13. Jahrhunderts*, Berlin, Lit Verlag, 2005 (*Vita regularis, Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter*, 23); LÁZS 2016, i. m. 264–273.

egy háromszor hármas tagolású memoritert toldottak, de a benne lévő szentírási idézetet a kor szokásainak megfelelően újból lefordították, nem a *Bod-kódex* párhuzamos fordítását idézték.

A *Vado mori* esetében nem így jártak el. A verset lezáró megjegyzés után a halálról szóló 'dictum'-ok következnek, úgy, mintha egy florilégiumból emelték volna ki őket, majd lefordították és végül bemásolták volna helykitöltőként a kézirat üres lapjaira. Végül kevésnek bizonyulhattak, mert a *Bod-kódex*ből is át-emeltek három idézetet, valamint Jacobus de Gruytrode által idézett szentenciákat az *Imitatio Christiből*. Ezek az átvételek a *Példák könyvében* egyetlen sorozatot alkotnak (84:14–86:26), miközben a *Bod-kódex*ben különböző helyeken találhatóak.

Az átvétel pontos, de némely helyen az látszik, hogy a másoló már egy javított, kiegészített szöveget kapott. Ennek ellenére ez az egyetlen olyan ismert eset, amikor nem új fordítással oldották meg a szerkesztést, hanem már kész magyar szöveget használtak föl a szöveg kiegészítésére.

Lázs, Sándor

Die Besitzer des Kodex Bod

Das kirchen- und literaturgeschichtliche Problem des sogenannten Kodex Bod (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 7) lag in erster Linie darin, dass man seinen mittelalterlichen Besitzer nicht bestimmen konnte. Die Handschrift wurde als ein Teil des dominikanischen Colligatum Cornides entdeckt, trotzdem wurde es anhand eines Inhaltverzeichnisses den Franziskanerinnen zugeschrieben. Jetzt wurde der Zusammenhang zwischen der zweifellos zur Bibliothek der Dominikanerinnen gehörenden Handschrift *Példák könyve* (Buch der exemplorum) und Kodex Bod festgestellt. Beide Kodexe enthalten eine kurze Übersetzung aus dem Werk *Speculum aureum animae peccatricis* von Jacobus de Gruytrode. Die Zitate im *Példák könyve* stammen von den verschiedenen Blättern des Kodex Bod, also die Dominikanerinnen sollen es schon am Anfang des 16-ten Jahrhunderts besitzen. Die Zitate sind in der Hinsicht einzigartig, dass wir in den ungarischen volkssprachlichen Kodexen keine andere – inhaltlich wichtige – Ergänzung kennen, die von einer Nonne zu einen früher übersetzten Text eingefügt, redigiert wurde.

Keywords: 16th century, textual tradition, Dominican order, Franciscan order, Jacobus de Gruytrode, Thomas Hermerken a Kempis.

Molnár Dávid

Az első magyarországi képvers? Filefalvi Filiczki János három képverséről*

Filiczki János 1614-es *Carminum liber* kötetében kettő olyan képvers is található, amelyet nem említ meg sem Kilián István, sem Aczél Géza a vizuális költészetéről és képversekről szóló köteteikben (harmadik vizuális elemeket is tartalmazó költeménye, amelyet Miskolci Csulyak István albumába jegyzett be, talán szintén képvers).¹ A versek azért érdekesek, mert Szenci Molnár Albert 1605-ös és 1607-es két kubusán, valamint 1608-as Y-alakban szedett *Litera Pythagorae*ján kívül (amennyiben ez egyáltalán Molnár saját verse és nem inkább németországi gyűjtése) ebből a korszakból nem ismerünk más képverset magyarországi szerzőtől.²

Képvers? Illusztráció? Embléma?

A 20. század előtti képvers (‘τεχνοπαίγνιον’, ‘carmen figuratum’) műfaji meghatározásának legfontosabb kritériuma a verssorok elrendezésének jól felismerhető (bár jellemzően stilizált) képszerűsége. A definíció elméleti finomítását épp a

* A tanulmány az OTKA PD-132376 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Iohannis FILICZKI de Filefalva, *Carminum liber primus*, Basileae, Typis Johannis Schroeteri, 1614 (RMK III 1130). KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Miskolc, Bp., Felsőmagyarország Kiadó, Magyar Műhely Kiadó, 1998: *Képversek*, vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta Aczél Géza, Bp., Kozmosz, 1984.

² Dick Higgins felvetette, hogy Janus Pannonius *De littera Pythagorae* című versét eredetileg Y alakban írta meg HIGGINS, (Dick, *Pattern Poetry, Guide to an Unknown Literature*, Albany, State University of New York Press, 1987, 59–60; JANI PANNONII *opera quae manserunt omnia I. Epigrammata. Fasc. I.* Textus, edidit Iulius MAYER similia addidit Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi, 2006, 165, no. 249). Szerinte ezt erősíti a Szenci Molnár Albert által szintén *Litera Pythagorae* címen Y alakban kiadott vers is, amely Johann Heidfeld gyűjteményében található. *Analecta aenigmatica* (RMK III 5770) = Johann HEIDFELDIUS, *Quintum renata, renovata, ac aliquanto ornatius etiam, quam nuper, exulta Sphinx theologico-philosophica* [...], Herborn, s. t., 1608, 718, 727. *Eidyllion Georgi REMI j.u.d. Omnia inscriptum: ad Dn. Albertum Molnar Pannonem*, Amberg, Schönfeld, 1605 (RMK III 7513), [A4*]. Lásd még Nicolaus PASCHASIUS, *Poesis artificiosa*, Herbipolis, Zubrodt, 1674, 157. Julow Viktor pedig Balassi Bálint *A végek dicsérete* című versében a ’mező’ és ’szép’ szavakat egyenes vonallal összekötve Jézus Krisztus görög monogramját fedezte fel a kompozícióban (khi: X és ióta: I). JULOW Viktor, *Balassi Katonaének-e = Uő, Arkádia körül*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 38–46. Lásd még: KILIÁN 1998, i. m. 17–18.

műfaj öntudatlan újratemtéséért felelős, magukat forradalmian újszerűnek és innovatívnak képzelő modern és posztmodern alkotók saját vizuális költészeti alkotásaikhoz való – sok esetben naiv és történetietlen – viszonyulása tette szükségessé. Ugyanis a 17. század mesterkedő költészetének (‘poesis artificiosa’) tradicionális, mesterkéletlen elméleti kerete egy adott képvers formájára nem absztrakcióként – vagyis nem az elme valamely elvont kognitív funkciójának egy végtelen értelmezési lehetőséget felkínáló, ám emellett mégis értelmezhetetlenül homályos vizuális leképeződéseként – hanem szemmel jól látható és az olvasó hétköznapi, megszokott környezetének valamely egyértelműen felismerhető, valószínű képi formájaként tekintett. Vagyis a kehelyalakú verset kehelyként, a tojásalakút tojásként, az oltáralakút oltárként értelmezte (természetesen az adott forma minden konvencionális/szimbolikus jelentésével együtt). Így aztán a 20–21. századi szakirodalom igyekezete, hogy általános definícióját adja a képversnek, általában nem veszi figyelembe vagy legalábbis nem hangsúlyozza ki azt a nagyon is jól érzékelhető törésvonalat, amely az európai képvers művekkel is alátámasztható, nagyjából 2000 éves masszív időtömbjét elválasztja attól az utolsó száz évtől, amelyből az avantgárd irányzatok különböző műfajainak gúnyjában kibújt a kortárs képversköltészet. Ezek ugyanis sok esetben épp a képköltemény alapkritériumát, vagyis a konvencionálisan még stilizáltságában is jól felismerhető képiséget bontották szét felismerhetetlen absztrakcióvá, amely a képben vizuálisan jól leképezhető forma helyett már inkább valamilyen mentális, nonfiguratív lenyomatot hoztak létre a szövegből.

És ha ez nem is minden 20. századi képversre igaz, de általánosságban mégis kijelenthető, hogy újszerűségük egyáltalán nem a versszöveg vizuális elrendezésében rejlik (hiszen ennek több évezrednyi hagyománya van), hanem épp a szöveg vizuális elrendezésének lebontásában, vagyis tulajdonképpen a képiség nélküli képvers képversek előtti világának feltámasztásában. A forma megmarad, hiszen írott szöveg nincs forma nélkül, de a kép sok esetben már annyira absztrakt, hogy tradicionális értelemben vett képként már értelmezhetetlen.

A szakirodalom leginkább a percepcióra és a kognitív folyamatokra épülő definíciók alapján igyekszik megkülönböztetni egymástól a képverset és a szövegverset, amelyet a következőkben röviden össze is foglalok.

Willard Bohn a tárgyban sokszor idézett, sarkos definíciója inkább a 20. század vizuális költészetére vonatkozik, mégis jó kiindulópont lehet: ezek szerint a képvers „olyan költészet, amit inkább nézünk, mint olvasunk”.³ (Az archaikus költemény – és úgy általában, amit szövegnek nevezünk – eredendően audiális élmény volt: hangosan felolvasandó, kimondandó, vagyis nem olvasó-, hanem hallgatóközönséget feltételezett. Így aztán ha már le is volt írva, akkor is inkább „hallották”, mint látták.) Bohn itt a vizuális költészetnek arra a megkerülhetetlen aspektusára utal, amely megkülönbözteti a „hagyományos” költészettől: vagyis, ha nem látjuk, akkor óhatatlanul kevesebbet „olvasunk” ki belőle („visual poetry

³ BOHN, Willard, *The Aesthetics of Visual Poetry 1914–1928*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 2.

is poetry meant to be seen”). Ez a műfaj tehát nemcsak olvasót, hanem nézőt is (pontosabban: ’néző’ olvasót) feltételez a vers megértéséhez. Egy képvers pusztán audiális befogadása csupán részélményt nyújthat.

Ehhez a kettősséghez kapcsolódik az Aczél Géza által adekvátnak, ám annál közhelyesebbnek ítélt – talán általa is csak idézett – műfaji meghatározás, amely szerint a képvers öszvérjellegéből adódóan „kevesebb, mint egy festmény, és kevesebb, mint egy vers”.⁴ (Vagy úgy is mondhatnánk: „kevesebb, mint egy festmény, de sokszor mégis több, mint egy vers”.)

A képversolvasás és szövegversolvasás szenzomotoros különbségeire hívják fel a figyelmet Sabine Gross kamerával rögzített szövegolvasási kísérletei. Mivel a képversolvasás során a szem a két médium között folyamatosan oda- és visszavált, ez egy külső megfigyelő számára is objektíven észlelhető a szem „megtorpanásaiból” és „megugrásaiból”.⁵ A vizuális költészet három befogadói aspektusáról írva, Dick Higgins a „linearitás megtörésének” nevezte ugyanezt.⁶ Igaz, ő a kép- és szövegmédium közti transzcendens különbözőségből jutott el a három szemponthoz: 1) A linearitás megtörése: az olvasás lineáris lendületét újra és újra ’megtörő pillanat’, amely felismeri a vershez inherensen hozzátartozó szövegen túli formát. 2) A verbális szöveg transzcendenciája:⁷ az adott mű ideális befogadása és értelmezése kevésbé függ csupán a szöveg szavaitól, hiszen képi forma is járul hozzá, és ezért nevezi – a verbális szövegen a képiség felé túlmutató értelemben – ’transzcendens’-nek. 3) A képi forma transzcendenciája: egy vizuális mű, ha szöveg is járul hozzá, ugyanilyen módon csúszik át a két médium hierarchikus transzcendenciájába. Ekkor a vizualitáson túli verbalitás lesz a mű értelmezésének ’plusz’, vagyis transzcendens kulcsa.

John J. White – igaz, olasz futuristákkal kapcsolatban – a „vizuális költészet” megnevezés helyett inkább a „megformált költészetet” (shaped poetry) használja, és így a „költészettel feltöltött” vizuális alakzat, mintegy ’poesis figurata’ felé tolja el a hangsúlyt: látvány helyett a megformáltságra, alakzatra.⁸ Az embernek sokszor az az érzése, hogy a 20. századi elméleti szerzők saját metasztintú absztrakcióikba csavarodva hajlamosak túlgondolni akár egy olyan teljesen magától értetődő jelenséget is, hogy az írott szöveg pont azért olvasható, mert valamilyen

⁴ *Képversek* 1984, i. m. 5.

⁵ GROSS, Sabine, *The Word Turned Image, Reading Pattern Poems = Poetics Today*, 18(Spring, 1997), 15–32.

⁶ HIGGINS, Dick, *Horizons, the poetics and theory of the intermedia*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1984, 31–42. Ezzel kapcsolatban lásd még a vizuális költészet narratív elméletéről: MCALLISTER, Brian J., *Narrative in Concrete / Concrete in Narrative: Visual Poetry and Narrative Theory = Narrative* 22/2 (2014), 234–251.

⁷ Higgins a transzcendenciát Nöth *exoforikus ikonicitás* fogalmának értelmében használja (lásd feljebb).

⁸ J. WHITE, John, *The argument for a semiotic approach to shaped writing: The case of Italian futurist typography = Visible Language*, 10(1976), 53–86.

látható formában jelenik meg.⁹ Így aztán újra és újra felhívják a figyelmet arra, hogy minden olvasható szöveg (mivel látható), egyben vizuális objektum is, hiszen minden sorokba szedett költemény elkerülhetetlenül valamilyen formába rendeződik. White műfajmeghatározása ezt a „problémát” küszöböli ki, amikor a látványt valamilyen ’tudatosan megformált alakzat’-ra szűkíti.

Épp ez az intencionalitás érhető tetten aztán Ulrich Ernst körmönfont definíciójának lényeges kulcsfogalmában, a „mimetikus karakterben” (mimetischen Character), amely szerint a képszövegnek, vagyis a szöveg alakjának szándékoltan valamilyen formát kell leképeznie, utánoznia.¹⁰ Ennélfogva, ha a szöveg formája esetleges és semmilyen kapcsolatban nincs a verbális kifejezés módjával, vagyis még véletlenül sem tükrözi a nyelvi tartalmat, akkor az értelmezés számára pont annyira lényegtelen – mondhatnánk –, akár csak a szöveg hordozójának hőmérséklete, íze vagy illata.

Lars Elleström a mimézis és az ehhez szorosan kapcsolódó peirce-i ikonicitás-fogalom segítségével közelít a képversekhez, és hangsúlyozza, hogy nem a vizualitás, hanem az ikonicitás, vagyis jel és jelölt hasonlóságának szemiotikai aspektusa az, ami a festményt vagy verset képivé („pictorial”) teszi. Ez nem Elleström fogalmi invenciója, hanem Winfried Nöth ikonicitás-definíciójának újrafogalmazása, aki megkülönbözteti egymástól az ’exoforikus’ és ’endoforikus ikonicitás’-t. Ezek szerint az exoforikus ikonicitás „jelentést utánzó forma”, míg az endoforikus ikonicitás „formát utánzó forma” (form miming meaning and form miming form). Exoforikus az, amikor a nyelvi jel valami nyelven kívülre vonatkozik, és endoforikus az, amikor a nyelvi jel nyelven belüli referenciával bír.¹¹ A képvers tehát, amelyik a szövegen kívül képre és ugyanakkor a képen kívül szövegre is utal, exoforikus ikonicitású jel. Elleström ezt egészítette ki úgy,

⁹ Ennek 20. századi, ma már klasszikus megfogalmazója Jurij Lotman, aki a 70-es években megbolygatta az irodalmi ikonicitás eme elméleti darázs-fészekét, amikor a költészettel mint grafikus képpel foglalkozott. LOTMAN, Yuriy, *Analysis of the poetic text*, ed. tr. by D. Barton Johnson, Ann Arbor, Ardis, 1976, 68–71. Azonban ötletszinten ez sem új gondolat. Thomas Smith (1513–1577), a cambridge-i egyetem alkancellárjának *De recta et emendata linguae Anglicae scriptione, dialogus* (Lutetiae, Ex officina Roberti Stephani, Typographi Regi, 1568) című művében azt írja (B1^v, B2^v), hogy a betűk a beszélt nyelv képei és így az írás egyszerre számít beszédnek és festménynek. Az elméleti műveiről is jól ismert itáliai festő, Giovanni Paolo Lomazzo *Trattato dell’arte de la pitturája* (Milano, Appresso Paolo Gottardo Pontio, 1584) szerint az írás nem más, mint egy fekete-fehér kép. ELSKY, Martin, *George Herbert’s Pattern Poems and the Materiality of Language: A New Approach to Renaissance Hieroglyphics = ELH*, 50(Summer, 1983), 2, 245–260 (246, 247).

¹⁰ „Eine intermedial konzipierte Text-Bild-Komposition, bei der ein in der Regel versifizierter und im weitesten Sinn lyrischer Text zu einer graphischen Figur formiert ist, die mimetischen Charakter aufweist und eine mit der verbalen Aussage koordinierte Zeichenfunktion übernimmt.” ERNST, Ulrich *Carmen Figuratum: Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Köln, Böhlau, 1991).

¹¹ Winfried NÖTH, *Semiotic foundations of iconicity in language and literature = The motivated sign. Iconicity in language and literature 2*, eds. Olga Fischer, Max Nänny, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2001, 17–28 (21–24).

hogy az ikonicitás nemcsak „jelentést utánzó forma” és „formát utánzó forma”, hanem emellett „jelentést utánzó jelentés és formát utánzó jelentés” is (meaning miming meaning and meaning miming form).¹²

Mindezek alapján Elleström az ikonicitást olyan folyamatos skálaként képze-
li el, amelynek bizonyos szakaszai képlékenyen ugyan, de megfeleltethetők a
'kép', 'diagram' és 'metafora' azon szemiotikai fogalmainak, amelyeket Charles
Sanders Peirce eredetileg a jel és jelölt hasonlósága alapján különít el egymás-
tól.¹³ Tehát szövegvers és képvers nem minőségükben térnek el egymástól, ha-
nem az ikonicitás, vagyis a jel-jelölt viszony mimetikus kapcsolatának erősségé-
ben. Ezen a skálán minél erősebb egy jel/mű ikonicitása, annál egyértelműbb a
hasonlóság a jelölt/jelentés között. Ez pedig minél inkább meghatározott, vagyis
egyértelműbb az érzéki benyomások által (a képversek esetében a látással), kog-
nitív értelemben annál egyszerűbb. Ennek ellenkezője a gyenge ikonicitás, amely
csupán közvetett érzéki hasonlóságon nyugszik (ekkor a legnagyobb a jel és jelölt
közötti távolság), ám annál komplexebb kognitív folyamatok mentén szervező-
dik meg. Mindebből az is következik, hogy az erős ikonicitás egyszerű, míg a
gyenge ikonicitás komplex jelenség, vagyis egy kép megértése egyszerűbb, míg
egy metaforáé komplexebb kognitív műveleteket igényel: „Az ikonicitás relatív
erőssége és gyengesége az érzéki hasonlatosság relatív egyértelműségének, pon-
tosságának és teljességének egyik fokmérője.” Lars Elleström két szemléletes
példája erre a próbababa mint az emberi test eltéveszthetetlen leképezése, és a
rózsa mint a szerelem sokkal összetettebb érzelmi, kognitív metaforája.

Elleström a peirce-i 'representamen' kifejezést továbbgondolva három típusát
különbözteti meg a jeleknek és jeltárgyaiknak: vizuális, audiális és kognitív.
Mindháromféle, vagyis a vizuális, az audiális és a kognitív jel ikonikusan (hason-
lóság alapján) jelölhet vizuális, audiális és kognitív objektumokat is. Ezen össze-
tevők különféle permutációja alapján – amely az összetevők egymáshoz viszo-
nyított mérhetetlen és megfoghatatlan mennyiségi aspektusát is magában foglalná
– helyezkedhetünk más és más befogadói pozícióba. Az értelmezői pozícióba
való „belehelyezkedés” itt létrehozásértelmű is, hiszen a jel és jeltárgy változó
mértékű ikonicitásának felismerése és megértése már eleve kognitív értelmezői
folyamat. Az, hogy a jel-jeltárgy-turmix a kép-diagram-metaforaskálának mely
fokán, szakaszán válik számunkra „láthatóvá”, felfoghatóvá, nagyban függ saját
lexikális tudásunktól (kulturális raktárkészletünkötől) és kognitív folyamataink fi-
nomhangolásától is, hiszen a fenti összetevők ikonicitásának mértékét a lehetsé-
ges hasonlóságok felismerése nemcsak tudatosítja, hanem minden egyes új jelen-

¹² ELLESTRÖM, Lars, *Iconicity as meaning miming meaning and meaning miming form =
Signergy (Iconicity in language and literature, 9)*, Eds. C. Jac Conradie, Ronél Johl, Marthinus
Beukes, Olga Fischer, Christina Ljungberg, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2010,
73–100.

¹³ Lars ELLESTRÖM, *Spatiotemporal aspects of iconicity = Iconic investigations (Iconicity in
language and literature 12)*, eds. Lars Elleström, Olga Fischer, Christina Ljungberg, Amsterdam,
Philadelphia, John Benjamins, 2013, 95–117.

tés „felfedezése” át is rendezi. Az átrendezés pedig a vizuális, audiális, kognitív jelek és jeltárgyak egymáshoz való „mennyiségi” viszonyának az átrendezésével is együtt jár, vagyis a kép-diagram-metafora – elméletileg végtelenül finomítható – skáláján más és más, a jelentések mennyiségével egyre „mélyebb” pozíciót vehet fel az értelmezőben megképződő jelentés.

Ezek után, a korábban említett közhelyhez visszatérve, feltehetjük és El-leström szavaival meg is válaszolhatjuk azt a kérdést, hogy mennyiben van igazuk azoknak, akik szerint – mivel mindkettő rendelkezik valamilyen formával – a vizualitás szempontjából nincs is különbség írásban rögzített vers és festmény között. A különbség egy vers formája és egy képvers formája között csupán a „vizuális ikonicitás” mértékében ragadható meg. Egy kép eleve ikonikus – vagyis hasonlóságon alapuló – jelentést hív elő, mert érzékeljük és megértjük az ábrázolt formák és a fizikai objektumok, valamint a tradicionális szimbólumok mint absztrakt fogalmak formái közti hasonlóságokat. A vers viszont normál esetben ilyen típusú ikonicitással nem bír, és vizuális formája – mint konvencionális jelek térbeli struktúrája – ’nem ébreszti rá a nézőt/olvasót a formai hasonlóságok miatti’ „jelentésre”, hanem ezt teljes mértékben figyelmen kívül hagyva hozza létre a jelentést. A képvers az ikonicitás szempontjából pont azért érdekes, mert a tradicionális versekkel szemben itt egyszerre lép működésbe mindkét jelentésképződés: a jelentést egyszerre találja meg a képben, és ezt kiegészítve egyszerre létre is hozza, „fel is találja” a szövegben.

Dick Higgins viszont nemcsak a képiséget, ikonicitást, hanem az alkotónak a képhez és szöveghez való szerzői viszonyát is fontos kritériumnak tartja. Olyan héber nyelvű bibliai idézeteket hoz fel példának erre, amelyeket annak ellenére, hogy szerzőik/másolóik lenyűgöző vizuális alakzatokba (sárkányokba, madarakba, lovakokba stb.) rendeznek el, mégsem számítanak – szerinte – képverseknek, mert sem az eredeti bibliai szöveg szerzője nem felelős a vizuális elemekért, sem pedig a másoló mint „művész” nem felelős a versszövegért.¹⁴ Ezek az aspektusok egymás mellett léteznek, egymásról akár tudomást sem véve. Higgins példája egyértelmű. Azonban épp a 16–17. századi humanista, akár több sornyi idézetet is felhasználó versírási gyakorlat miatt merülhet fel az a kérdés, hogy hol húzzuk meg azt a bűvös határt, amely pontosan elválasztja egymástól a szerzői szöveget és az idézett, vagyis átvett szöveget. Mi lenne az a végső arány idézet és saját szöveg között, amely még nem billenti át a szövegauktoriság határán a képszövegverset? Másként feltéve a kérdést: mindaddig képversnek számít egy ilyen típusú költemény, amíg ki nem derül róla, hogy teljes egészében egy másik vers idézete? Én azt gondolom, hogy Higginsnek nincs ebben igaza, mert egy adott szöveget formával felruházni, vagyis nagyon más mediális kontextusba helyezni a parafrázishoz hasonló szerzői gesztus, aki ezzel az eredetitől akár lényegesen eltérő, új értelmezési tartományt hoz létre.

Végezetül én nem is a képvers és a szövegvers közötti egyértelmű különbséget igyekszem meghatározni, hanem a képvers és a vele valamiképp rokon, képet

¹⁴ HIGGINS 1987, i. m. 9.

és szöveget is magában foglaló műfajok (pl. illusztráció, embléma) közötti különbségeket a képvetség következő kritériumaival:

1) **Veresszöveg és kép egymással szervesen összetartoznak**, nem választhatók el egymástól. (Egy képzeletbeli ollóval nem tudjuk úgy levágni az egyiket a másiktól, hogy ne sérüljön se az egyik, se a másik, se az egész.) A két médium kiegészíti egymást, vagyis mind a szöveg, mind a kép kevesebb jelentéssel bír magában, mint együtt. Ennek három típusa különíthető el:

a) **Képvetség mint képszövegvetség**, amely valamilyen képből, vagy képben formát öltő szöveg (pl. a 'carmen cancellatum' műfaja; lásd 9. ábra). Ebben az esetben a kép mutatja, jeleníti meg a szöveget (mutat rá a szövegre). Másként fogalmazva: a képből épül fel a szöveg. Ha ok-okozati relációban képzeljük el, akkor a kép az oka a szövegnek. Más kifejezéssel: a kép a szöveg hordozója.

b) **Képvetség mint szövegvégkép**, amelyen szövegből felépülő képet, vagy képi formába tört szöveget értek (lásd 7. ábra). Ebben az esetben a szöveg mutatja, jeleníti meg a képet, vagyis a szövegből épül fel a kép: a szöveg az oka a képnek. A fenti meghatározás mintájára: a szöveg a kép hordozója.

c) **Képvetség mint képes szövegvetség (vagy szöveges képvetség?)**. A felirattal rokon műfaj, ám ennél a típusnál se a kép, se a szöveg „nem kerekedik” a másik fölé, vagyis a szöveg nem a képből, és a kép nem a szövegből bontakozik ki (lásd a nagyszombati adalbertisták ún. monumentális költeményét Barkóczy Ferenc esztergomi érsek látogatásának tiszteletére, 1. ábra).¹⁵ Egyik sem „oka” a másiknak, hanem egymást váltogatva, egymásba fonódva, sormintaként alkotják meg a képvetség textúráját. Amit Higgins a vizuális költészet transzcendenciájának nevez (lásd fent), az ebben az esetben nem működik, vagyis nincs se kép mögött megbújó szöveg, se szöveg mögött megbújó kép, amelyek saját medialitásukhoz képest tűnnek transzcendensnek, hanem „egy síkban”, egymás mellett léteznek, mintha egymás dekorációi lennének, kép a szövegnek és szöveg a képnek. Ha a vehiculum-fogalom felől értelmezzük, akkor a kép egyszerre hordozza a szöveget, és a szöveg a képet.

2) **Önreferencia**, amely az intencionalitást is magában foglalja. Önmagában nem elég a megfoghatatlan szerzői szándék, ki is kell azt nyilvánítani, vagyis a képvetség szövege utaljon is arra a vizuális formára, képre, amit felépít magából, vagy amin megjelenik. Ezzel az önmagára utaló szöveg egyben a másik médiumra is utal, amely mintegy egylényegűvé teszi a két médiumot. (Ez az esetek jelentős részében egyértelmű, például egy boros kupát megnevező szöveg egyben boros kupaalakú képi formájára is utal.)

Azon az alapon azonban, hogy „kép nélkül vagy szöveg nélkül kevesebb az egyik médium, mint a másik” nem tudjuk megkülönböztetni a rokon műfajoktól,

¹⁵ Közli: KILIÁN 1998, i. m. 295.

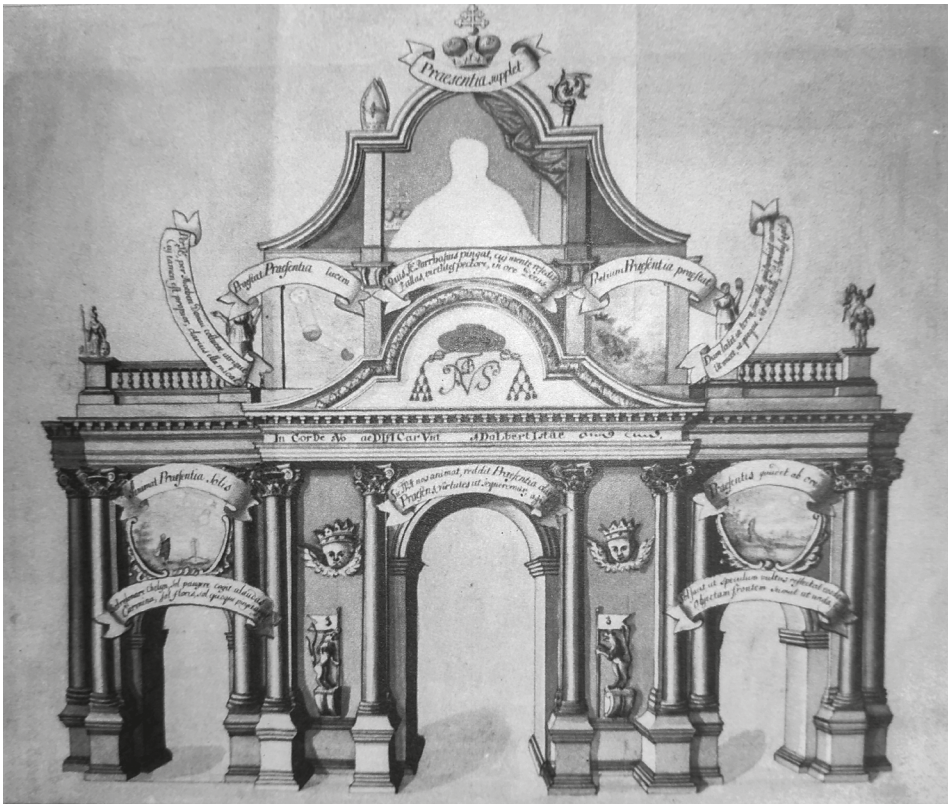
az illusztrációtól, emblémától vagy akár a felirattól. A fő különbséget a két médium egymáshoz való viszonyában és funkciójában érdemes keresni. Úgy is mondhatnánk, hogy ha a képversnél a két médium egymásból jön létre, manifesztálódik, akkor az alábbi rokon műfajoknál a két médium inkább egymásból táplálkozik.

Ezek szerint a képversnél mellérendelő a viszony kép és szöveg között, vagyis egyszerre illusztrálják és kommentálják egymást. Ezzel szemben az illusztrációnál alárendelő a viszony kép és szöveg között, de nem abban az értelemben, hogy magából a szövegtestből képződne meg a képtest (ahogy a képversnél), hanem abban, hogy a kép a szövegnek egy médiumváltással való megmutatása, kommentárja. Az emblémánál is alárendelő a viszony, de fordított értelemben: a szöveg mint médiumváltás a képnek lenne az illusztrálása, megmutatása, kommentárja.¹⁶ A kevésbé látványos, mégis fontos határeset a felirat, amely alapesetben funkcionálisan az emblémával rokon, mert a szövegmédium kommentál, rávilágít egy másik médiumra. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az is, hogy mi a helyzet a sírfeliratokkal (vagyis azoknak az ábráival)? Vagy minek tekintjük azt, ha egy freskóra később felirat kerül. A fenti kritériumok alapján én minden olyan feliratot képversnek tekintek, amely önreferenciális versszöveggé arra a képre is utal, amely azt a felületén hordozza. Ebben az esetben ugyanis nem csupán „illusztrációja” a képnek, hanem így önmagát azzal egylényegűnek kinyilvánítva, a másik médium szerves része is. A szöveg ezzel képpé válik: onnantól kezdve, hogy le van rajzolva, festve, vagy ki van nyomtatva, én minden olyan verses sírfelirat ábráját képversnek tekintek, amely önreferenciálisan magára a sírra, vagy szarkofágra is utal, amely hordozza.¹⁷ Ugyanígy, akár egy később disztichonnal kiegészített freskó is képversnek számít, ha az önreferencialitás fenti feltételét teljesíti.¹⁸

¹⁶ Ha az emblémánál a kép az embléma teste és a szöveg az embléma lelke, akkor a képversnél a kép a képvers teste és a szöveg a képvers vére (amelyből felépül a képvers teste).

¹⁷ Ha például ezek alapján egy versszöveg csak annyiban utal sírra, hogy „itt fekszik XY”, akkor még nem képvers, de ha azt írja, hogy ’ebben a szarkofágban fekszik XY’, akkor képvers. Ennek már akár legprimitívebb képi formája is képversnek számít: például ha a szöveget csupán bekeretezzük, hiszen ez sablonos sírra, szarkofágra emlékezteti az olvasót.

¹⁸ Egy másik felmerülő kérdés, hogy a képversnek mennyiben van köze az ’ekphraszisz’-hoz? Vagy másként feltéve a kérdést: egy képvers mennyiben ’ekphraszisz’-a önmagának? A fenti értelemben az ekphraszisz olyan embléma lenne, amelyből hiányzik a kép, az ábra. Alapvetően a két médium, kép és szöveg kapcsolata egyszerre leíró és leképező, vagyis ábrázoló. (Ennek tolmácsolására a régi magyar „képíró” kifejezésünk lenne a legalkalmasabb.) A szöveg egy képet, ábrát jelenít meg, „mesél el”, míg az ábra – ha másként nem – szimbolikusan beszél el egy történetet, szituációt, eseményt. (Ahogy Akhilleusz pajzsának homéroszi leírása felidézi bennünk a pajzs képét, úgy a vers szövege által elképzelt pajzs képén történeteket olvashatunk le a képről. Vítathatatlanul többet látnánk, ha Homérosz értelmező leírásán kívül maga a pajzs is fennmaradt volna, vagy legalább a pajzs képe, amiről aztán újabb és újabb leírásokat lehetne készíteni.) Ebben az értelemben az ekphraszisz olyan embléma lenne, amelyből hiányzik a kép, az ábra.

1. ábra. Képvetség Barkóczy Ferenc érsek tiszteletére
(Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, ms. Vol.39/nr.8)

Originalitás

Filiczki alábbi képvetségében a három képvetségstípus (képszövegvers, szövegképvetség, képes szövegvers) egy-egy példáját fedezhetjük fel. Habár az alkalmi költészet műfaján belül a lehető legszokványosabb képvettek közé tartoznak, mégis épp a tudatosan kiválasztott képi formájuk és az ehhez társuló, ma már talán elcsépeletnek ható szimbolikus tartalmuk tradicionális háttere miatt érdekesek. Filiczki verseihez – ahogy a kortársak költeményeinek jó részéhez is – a romantika teremtő erejű individualitás-konceptiójának mítoszában és az ebből egyenesen következő szerzői jogok táblázatokba rendezett eredetiségfogalmán keresztül közelíteni nemcsak igazságtalan lenne, hanem a korszak szellemi karakterének teljes meg nem értését is tükrözné. A 16–17. század talán legjellemzőbb irodalmi műfajának nem más, mint a ma már sablonosnak ható alkalmi költészet a maga tematikusan

kötött alműfajaival együtt.¹⁹ A költészet e korszakra oly jellemző műfaja tehát nem az önkifejezés valami megragadhatatlan és homályos művészi manifesztuma, hanem az értelmiségi kommunikáció és kapcsolattartás nagyon is gyakorlatias, elit eszköze: a társadalmi kapcsolatok paratextusa.²⁰ Vagyis nem a „lírai én”, hanem inkább a „lírai te” tükröződik ezekben a költeményekben (de inkább a „lírai mi”). Egy adott költemény szövegéből – bármennyire is szeretnénk – azért lehetetlen a vers írójának személyiségéről vagy életéről bármit is kikövetkeztetni, mert elsősorban a címzetről (tehát nem az énről, hanem a másikról) és másodsorban is csak a címzett és a „feladó” – jellemzően idealizált – kapcsolatáról szól. Ha nagyon leegyszerűsítve szeretnénk megközelíteni ezt a kérdést, akkor azt is mondhatnánk, hogy nem a versíró, hanem a versműfaji tradíció keze veti papírra ezeket a költeményeket. Ha így tekintünk e versekre, akkor a mai értelemben vett originalitás kimondottan elkerülendő egy „jó vers” megírásához a korszakban. A műfaj szabályai nem túrték meg az eredeti formákat, témákat vagy fordulatokat – ez még a legsikerültebb esetekben is csak eredetieskedés lett volna a kortársak szemében. Dick Higgins szerint a 17. század – ahogy a korábbiak is – egy jól megírt műalkotás hibájának, fogyatékoságának (flaw, vice) tartotta az originalitást, és amennyire manapság az eredetiségre való törekvés, úgy a korszakban az eredetiség elkerülésére, vagy legalábbis a leplezésére való törekvés a művész univerzális imperatívusza.²¹

A mai olvasó nemcsak a klasszikus allúziókat felvillantó szófordulatok ma már közhelyesnek tűnő használatához közelít idegenkedve, hanem a szellemi tulajdon-védelem anakronisztikus jogi kategóriájának teljes hiánya is megütközést kelthet. A korszak alkalmi költészetének darabjai – akár egészükben, akár csupán részleteikben – mintha eleve idézőjelbe lennének téve. Úgy intertextuális, hogy nem reflektál az intertextualitásra, csak természetes és szinte kötelező gyakorlatként él vele. A szerző az, akinek a neve alatt utoljára ki lett adva a vers, és ha húsz év múlva más név alatt jelenik meg, akkor a szerzőség is átalakul (mondhatni disszeminál). Csakhogy – miként gondolnánk négy-, ötszáz év múlva – sosem a szerző személyén mint szubjektumon van a hangsúly, hanem a vers, toposz mint objektum megjelenésén és elterjedésén. Minél több variációban és minél többször írják le, nyomtatják ki, annál több felületen csillan fel ugyanaz más és más

¹⁹ Főbb műfajok: propemptikon (búcsúztató vers), apobaterion (búcsúvers), epicédium, epitáfium (gyászvers), epithalamium (lakodalmi vers), encomium (dicsőítő vers), genethiacum, natalitium (valakinek a születésére írt költemény), könyvekhez, könyvekbe írt üdvözlőversek, xenia, strena (újévi köszöntő), egyetemi fokozatok megszerzését ünneplő gratuláló költemények.

²⁰ Az 'album amicorum'-ok verses bejegyzései is feliratos emlékművekként funkcionálnak és a bejegyzések társadalmi szerepének kontextusában legalább annyira funkcionálisak, mint az oltárfeliratok. (A különböző felületeken megjelenített alkalmi költészet egy nagyon hierarchizált társadalom szintjei között biztosított átjárást, ahol az akár jobbagysorból származó pénz és rang nélküli diák egyetemi professzorokat, vagy akár fejedelmeket is megszólíthat.)

²¹ HIGGINS, Dick, *Pattern Poetry as Paradigm = Poetics Today*, 10(1989), 2, 401–428 (411–419).

szögből, más és más fénytörésben. Az a fontos, hogy ismerjék, lássák, olvassák a szöveget; a szerző sokszor csak egy címke. Ha a modern memetika fogalmával közelítünk ehhez, akkor nem a szerző a mém, hanem a vers vagy toposz, amelynek a szerző vagy pszeudoszerző csupán hordozója, akárcsak egy pergamentekercs vagy egy nyomtatott könyv lapja. Tehát nemcsak a személyesség, hanem maga a személy is másodlagos jelentőségű a kulturális gyakorlat e kontextusában.

A költő számára a kihívást egyrészt az adott műfajban való „helyállás” jelentette, amely magában foglalta a műfaj nyelvi és formai szabályaiban, valamint toposzaiban való mély jártasságot, másrészt pedig mindezek ismeretében megtalálni, felfedezni és élni azokkal a kitörési pontokkal, amelyeken keresztül mégis csak felcsillanthatja azt a pluszt, amely – minden egymást összekötő értelmiségi közösségtudaton túl is – megkülönböztetheti a többiektől. Ez pedig a műfaj adott nyelvi, topikus elemeinek invenciózus újrendezése lehet. Csak ebben az értelemben kérhetjük számon az originalitást. Egy nagyon leszűkített műfaji szabály- és keretrendszeren belüli mozgás értelmében, amely nem új utakat keres a szabályrendszerek megkérdőjelezésével és felülírásával, hanem a keretrendszeren belül próbálja az elemeket a lehető legfinomabban, szinte észrevétlen alázattal újrendezni. (Ahogy az antik görög drámaversenyek győztesei sem a történet váratlan fordulataival vagy újszerűségével diadalmaskodtak, hanem a nyelvi megformáltság egyre finomabb és finomabb rafinériáival és mélységeivel, úgy az alkalmi költészet fényes „csillagainak” ragyogását is csak így lehet és méltányos felmérni több száz év távlatából.)

Oltárvers

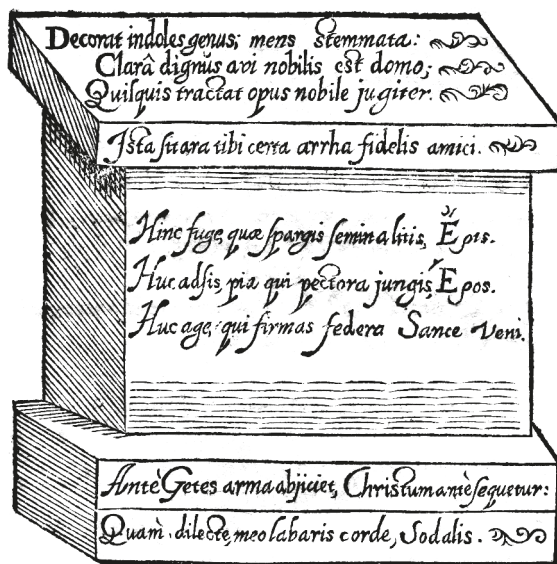
Filiczki alkalmi költeményeinek gyűjteményét 1614-ben adta ki Bázelen.²² Habár a kötet két könyvre van osztva, mégis az az ember érzése, hogy a második kötet inkább egy terjedelmes appendix, és nem annyira a szerző szerkesztői tudatosságát üdvözölhetjük benne, hanem inkább egy hirtelen jött – feltételezhetően anyagi – lehetőséget, amivel élt is. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy Johann Philipp Pareus, a *Delitiae poetarum Hungaricorum* kötetében *Poemata varia* címen pár év múlva kiadta ugyan a pannon koszorús költő verseit, de csak az első kötetet tartotta arra érdemesnek.²³ Ráadásul a második kötet, amelyet szerzője *Carminum liber secundus, sive miscella epigrammata* címmel látott el, ránézésre még iskolás „házi feladatainak” egy részét is tartalmazza, még ha tanító céllal is válogatta be ezeket.

Filiczki *Philotesia* cím alatt közölt huszonhárom rövid verset, amelyből három epigrammát görögül is megírt. Ezeket különféle személyek ’album amico-

²² FILICZKI 1614, i. m.

²³ *Poemata varia* = PAREUS, Johann Philipp, *Delitiae poetarum Hungaricorum*, Frankfurt, Fischer, Hoffman, 1619, 465–530 (VD17 3:308891H; VD17 14:642839Y; RMK III 1245).

rum'-aiba jegyezte be, és tartotta aztán érdemesnek arra is, hogy nyomtatásban közölje. Az egyik közülük egy bizonyos Petrus Kosminsky (Piotr Kościński), lengyel nemesnek íródott:²⁴

2. ábra. Filiczki verse Piotr Kościńskinak

In Alb[um] Petri Kosminsky, Nobilis Poloni.

Decorat in dolos genus; mens stemmata:
 Clara dignus avi nobilis est domo;
 Quisquis tractat opus nobile iugiter.

Ista sit ara tibi certa arrha fidelis amici.

- 5 Hinc fuge, quae spargis semina litis, Ἐπις.
 Huc adsis, pia qui pectora iungis, Ἐπος.
 Huc age, qui firmas federa Sance, Veni.

Ante Getes arma abiiciet, Christum ante sequetur:
 Quam dilecte, meo labaris corde, Sodalis.

²⁴ FILICZKI 1614, i. m. 34–35.

Piotr Kościński, lengyel nemes albumába *A jellem a származást, a szellem a családfát ékesíti. Nemes ősatya fényes házához bárki méltó, aki folyton nemes munkát végez. A megbízható barát biztos záloga legyen néked ez az oltár. Iszkolj innen, ki a viszály magvait elhinted, Erisz! Légy itt jelen, ki a kegyes lelkeket összekapcsolod, Erósz! Jer ide, ki szövetségeket erősítesz, Sancus, jöjj! Előbb hajtja el fegyvereit a géta, és előbb követi majd Krisztust, minthogy szívéből kihullanál, kedves Társam.*²⁵

A vers címzettjéről az egyetlen bizonytalan információ, amit találtam, hogy talán azonos azzal a kaliszi 'podsędek'-kel (subiudex), aki 1645. március 10-én részt vett a lesznói zsinaton.²⁶ Filiczki 'album amicorum'-ának fennmaradt részében nem található bejegyzés e lengyel nemestől.

A vers kezdő sorát kétféleképpen is olvashatjuk: „a jellem díszíti a származást”, vagy „a származás díszíti a jellemet”. Mivel egy lengyel nemesnek címezte a verset, ezért mindkét olvasat érvényes lehet: „a jellem a származás, a származás a jellem díszé”. A nemesi család neves múltja óhatatlanul pallérozza és ékesíti a család bármely tagjának jellemét. Filiczki így három szóba tömörítve képes egyszerre dicsérni a Kościński család múltját és Piotrban dicső jelenét is.

Az első és harmadik sor feltűnő hasonlóságot mutat Johann Stigel egyik terjedelmes elégiájának két sorával, amelyet a Luther egyik asztaltársaként ismert Ferdinand von Maugis osztrák diáknak írt (*Elegia III. ad Ferdinandum a Maugis*). (Stigel kötete közkézen foroghatott a német egyetemi városokban, hiszen 1569 és 1600 között tizenkétszer adták ki.) Stigel versének disztichonja így hangzik: „Ingenium genus exornat, mens stemmata gentis, / Nobilis est quisquis nobilitanda facit.” [A jellem a származást, a nemzetség családfája a szellemet díszíti. / Bárki nemes, ki nemes dolgokat cselekszik.]²⁷ Filiczki versének második sora tehát Stigel első sorának 'gentis' kifejezését bővíti ki, írja körül.

A következő három sor (5–7) mintája – amely aztán az egész vers forrását is feltárja – még egyértelműbb: a cseh Paulus a Gisbice (Pavel z Jizbice) oltáralakú képvetése, amelyet Sophonias Hasenmüller 'album amicorum'-ába írt bele:²⁸

²⁵ A szöveg értelmezésében nyújtott hasznos tanácsaiért és a magyar fordítások pontosításáért köszönettel tartozom Németh Csabának.

²⁶ WISNER, Henryk, *Dysydenci litewscy wobec wybuchu wojny polsko-szwedzkiej (1655–1660) = Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 15(1970), 101–142 (108). Az információért Alicja Bielaknak tartozom köszönettel.

²⁷ *Poematum Ioannis STIGELII liber quartus, continens elegiarum libros tres*, Ienae, Donatus Ritzenhayn, 1572, M^r (VD16 ZV 17483).

²⁸ PAULLI A GISBICE Bohemi, *Schediasmatum farrago nova*, Lugduni Batavorum, Christophorus Guyotius, 1602, 43.

MNEMOSYNES hanc
 Constituo Aram in
 Pignus Amoris
 France Poëta tibi,
 Qui molitor leporum
 Diceris esse catus.
 Hinc fuge, qui rumpis fœdera, Tempus edax:
 Hinc fuge, qui torques pectora, Livor iners.
 Huc age Sance veni, Tu sacer atque Fidi.
 Antè leves in celso errabunt aethere cervi,
 Antè omnes nudo fugient ex æquore pisces:
 Quàm tu de nostro poteris discedere sensu.

3. ábra. Pavel z Jizbice oltárverse

Az oltár zavarba ejtő alakjára még külön is visszatérek, de hagyományosan az oltáralakú képvers, akármelyik verziójáról is legyen szó, nem így nézett ki. Ez így, ebben a formájában vagy Paulus a Gisbice „leleménye”, vagy nyomdahiba. (Én az utóbbi felé hajlok, mert a formai innováció az oltár felismerhetőségének rovására menne. Lásd lejjebb, Filiczki gyűrűversénél.) Habár a bekezdések miatt szembetűnő a vers hármas sorokba való rendezése, én mégis – a feltételezett nyomdai hiba és az oltárvers formai hagyománya miatt – a latin sorokat középre igazítva közlöm, mert úgy tényleg nagyjából oltárt formáz:

In album Sophoniae Hasenmülleri Fr[anci] P[oetae] L[aureati]

Mnemosynes hanc
 Constituo Aram in
 Pignus Amoris
 France Poeta tibi,
 Qui molitor leporum
 Diceris esse catus.
 Hinc fuge, qui rumpis foedera, Tempus edax:
 Hinc fuge, qui torques pectora, Livor iners.
 Huc age Sance veni, Tu sacer atque Fidi.
 Ante leves in celso errabunt aethere cervi
 Ante omnes nudo fugient ex æquore pisces
 Quam tu de nostro poteris discedere sensu.

A frank koszorús költő, Sophonias Hasenmüller albumába Mnemoszünének ezt az oltárát építem neked mint szeretetem zálogát, frank költő, nyulak molnára,²⁹ kit okosnak tartanak. Iszkolj innen, ki a szövetségeket szétszaggatod, elemésztő Idő! Iszkolj innen, ki gyötröd a lelkeket, lomha Irigység! És jer ide, jöjj, Te szent Sancus Fidius! Előbb fognak a fürge szarvasok az égen barangolni, előbb fut majd ki minden hal a kietlen vizekből, minthogy te szívünkéből ki tudnál szakadni.

De hogy még tovább szövögessük az intertextus szálait, úgy tűnik Gisbicének is volt mintája, méghozzá barátjának, a holland Albertus Eufrenius Georgiades (Albert Joriszoon Goedhart)³⁰ 1601-ben megjelent *Poematájának* egyik verse:³¹

**Ara Memoriae et Amicitiae Sacra,
Inscripta albo
Corneli Oldenvlieti
Lugd[uni] Batavi, Iuris Studiosi.**

Sacram hanc Mnemosynes aram contingere noli,
Quam facit Albertus monumentum extare favoris,
Et duraturi syncerum pignus Amoris,
Hospes, Castalias qui colis usque Deas.
Hinc fuge Livor iners.
Hinc fuge Tempus edax.
Huc, age, Fama veni.
Huc, age, Laus penetra.
Incassum Tempus conaris rumpere foedus.
Fama adsit, magni dans praemia grata laboris,
Teque immortalis, Corneli, Laude coronans.

Az emlékezet és a barátság szent oltára, Cornelius Oldenvlietus leideni joghallgató albumába írva. Mnemoszüné e szent oltárát ne akard megérinteni, idegen, ki folyton a múzsákra figyelsz. Albert gondoskodik róla, hogy ez a jóindulat emlékműveként és a tartós Szeretet őszinte zálogaként fennmaradjon. Iszkolj innen, lomha Irigység! Iszkolj innen, falánk Idő! Jer ide, Hírnév, gyere! Jer ide, járj át, Dicsőség! Idő, hiába próbálsz felbontani a szövetséget. Nagy munka becses jutalmát adó és téged, Cornelius, halhatatlan Dicsőséggel koronázó hírnév, maradj itt!

²⁹ Vagyis: Hasenmüller.

³⁰ Gisbicius *album amicorum*ába is van bejegyzése és megmaradt Eufrenius kötetének az a példánya is, amely Gisbicius tulajdonában volt. Lásd: VACULINOVÁ, Marta, *Alba amicorum Pavla z Jizbice = Studie o rukopisech* 39(2009), 321–330. Uő, *Paulus a Gisbice (1581–1607). Ein Böhmischer Dichter und seine Studienreise nach Leiden = Humanistica Lovaniensia*, 58(2009), 191–215.

³¹ EUFRENIUS GEORGIADES, Albertus, *Poemata*, Lugduni Batavorum, Christophorus Guyotius, 1601, 126.

Ara Memoria & Amicitia Sacra,
Inscripta albo
CORNELI OLDENVLIETI
 Lugd. Bataui, Iuris Studiofi.
Sacram hanc Mnemolynes aram contingere noli,
Quam facis Albertus monumentum extare fauoris,
Et duraturi syncerum pignus Amoris,
 Hospes, Castalias qui colis usque Deas.
Hinc fuge Liuor iners.
Hinc fuge Tempus edax.
Huc, age, Fama veni.
Huc, age, Laus penetra.
Incaustum Liuor candida corda petis.
Incaustum Tempus conaris rumpere foedus.
Fama adsit, magni dans premia grata laboris,
Teque immortalis, Corneli, Laude coronans.

4. ábra. Albert Joriszoon Goedhart oltárverse

Gisbice parafrázisa Filiczki költeményének szinte az ikertestvére, azonban Filiczki, mint láttuk, Stigel disztichonjának három sorossá való átdolgozásával kezdi a verset, és csak aztán szövi bele Gisbice – és Eufrenius – versének elejét. Mnémoszünét mint az emlékezés istennőjét kihagyja ugyan, de a költői képként semlegesnek ható 'pignus amoris' összetételt az 'ara–arrha' szójáték kedvéért az érdekesebbnek tűnő 'arrha amici'-vel helyettesíti. Mindhárom vers „fuga tétele” olyan, mint valami pentameterbe szedett ráolvasás. És habár Filiczki a megszólítottak lecserélésével elveszít két ovidiusi allúziót, az "Επις–"Επος szójáték – még ha kissé iskolás ízű is – ügyesebbnek és következetesebbnek tűnik, hiszen Gisbice, ahogy senki más se, az idő múlását aligha tudja megállítani. Filiczki úgy idézi fel, tartja meg a pentameter 'huc age Sance veni' hémiepesz-kolonját, hogy miközben kettészelve megbontja azt, a 'huc age' és a 'Sance veni' kifejezések közé beszúrja a 'qui firmas federa' hémiepesz-kólont. Vagyis a pentametert alkotó két hémiepesz-kolon első daktilusát, valamint az utolsó daktilusát és spondeusát egy „harmadik” hémiepesz-kolon köti össze, méghozzá a 'qui firmas federa' kifejezéssel, amelynek a 'firmo' igéje, akkor is ha csak véletlenül, de épp ezt az értelmezést erősíti ('Huc age, qui firmas | federa Sance, Veni'). Az sem lehetetlen, hogy Paulus a Gisbice, és így nyomában Filiczki, a „Sance veni” kifejezéssel az eredetileg katolikus pünkösdi szekvenciával, a 'Veni Sancte Spiritus'-szal játszik, amelyet protestáns istentiszteleteken is énekeltek. Habár Filiczki szövegénél ez jobban egybecseng a Szentlélekkel, valójában az eredetileg szabin istenségre 'Sancus Dius Fidius'-ra ('Semo Sancus Deus Fidus') utal a vers.³² A tudós

³² BRIQUEL, Dominique *Sur les aspects militaires du dieu ombrien Fisis Sancius = Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 90(1978), 1, 133–152.

humanista kétértelmű szójátéka ez, amelyet viszont Gisbice – Filiczkivel ellentétben – egyértelműbbé is tesz a „Sance Fidi” vocativusszal. Ez az istenség (később Jupiter egyik aspektusa) az esküt, az adott szót és annak állhatatos megtartóját védi. Így kapcsolódik a fenti versek oltáraihoz, és ezért invitálják a versszerzők az oltárhoz. Saját szavuk és önnönmaguk védelmére hívják e segítő istenséget. Sancus Fidius, mint valami szakrális közjegyző odaüött pecsétje, Filiczkinél a szívből ki nem hulló hűséges barátságot, Gisbicénél pedig az emlékezetből ki nem hulló örök barátságot hitelesíti. Az ide kapcsolódó kevés antik allúzió közül fontos lehet Ovidius *Fastija* (6.213–218)³³ és Propertius negyedik könyvének kilencedik elégiája (4.9.67–74). Ez utóbbi Herkules nagy oltárának (’Ara Maxima’) felállításáról ír, és Sancust – egy másik hagyománynak megfelelően – Herkulessel azonosítja. Paulus a Gisbice és Filiczki versében csak árnyalatnyi az átfedés, de nem valószínű, hogy véletlen lenne, már csak az oltárral és a könyvvel való játék miatt sem.³⁴

Filiczki utolsó két sora szintén a Gisbice-vers utolsó három sorának az átírata, amely viszont Servius Vergilius-kommentárja három sorának egyértelmű parafrázisa hexameterekben (*In Vergilii Bucolicon librum* 1.59.): „Ante leves in aethere cervi id est avium ante cervi volabunt more et pisces sine aqua vivent, hoc est ante rerum natura mutabitur, quam nos Caesarem poterimus oblivisci.” És ez alapján már egyenesen vezet a tudatos intertextualitás útja Vergilius első eklogájához (59–63. sor): „Ante leves ergo pascentur in aethere cervi / et freta destituent nudos in litore piscis, / ante pererratis amborum finibus exsul / aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim, / quam nostro illius labatur pectore vultus”.³⁵ Filiczki Gisbicén keresztül tér vissza Vergiliushoz, amikor pártusveszély helyett a gétákkal, vagyis a törökökkel aktualizálja versének zárlatát.

Eufrenius fenti oltárverse is megerősíti, hogy Paulus a Gisbice verse ebben az alakjában nyomdahiba. Külön figyelmet érdemel az a tudatos „építkezés” is, ahogy a cseh költő metrikailag megszerkesztette a verset. Ugyanis a vers képsze-

³³ OVIDIUS, *Fasti*, ed. J. G. Frazer, G. P. Goold, Cambridge, Harvard University Press, 1989, 334, 429–430; LITTLEWOOD, R. Joy, *A commentary on Ovid's Fasti, Book 6*, Oxford, University Press, 2006, 69–70.

³⁴ „Maxima quae gregibus devotast Ara repertis, / ara per has’ inquit ,maxima facta manus, / haec nullis umquam pateat veneranda puellis, / Herculis aeternum ne sit inulta sitis.’ / sancte pater, salve, cui iam favet aspera luno: / Sance, velis libro dexter inesse meo. / [hunc quoniam manibus purgatum sanxerat orbem, / sic Sanctum Tatiae composuere Cures.]” PROPERTIUS, *Elegies I–IV*, ed. commentary by L. RICHARDSON, Jr., Oklahoma, University Press, 1976, 140–141, 476. Horváth István Károly fordításában: „...íme, Nagyoltárt állítok, megelve a nyájam, / melyet nagygyá – így szólt – ez a két kar emelt! / Ám nő itt sose áldozhasson, s látni se lássa! / Hercules ős szomját boszszu kövesse, örök.” / Szent atya, üdv néked! Már zord luno se haragszik, / szent atya, könyvemben, jöjj, szerepelj kegyesen! / [Téged, mert ama sok tett megszentelte a földünk, / Sancusnak hívnak mind a szabin Curesek.]«

³⁵ Lakatos István fordításában: „Hát a hamar gímszarvas előbb legelészik a légben / és a homokban a hab halakat hamarébb hagy el árván / s inni előbb fog a Tigrisből germán, az Ararból / parthus, hontalan egymásnak bebolyongva határát, / hogyses az ő képét keblemből én kitöröljem.”

rűsége nemcsak vizuálisan érzékelhető, hanem mélyebb, kognitív (matematikai? zenei?), metaforikus formában is. A hármas tagolású sorokban a következő versmértékeket fedezhetjük fel:

adóniszi kólon:	— U U — <u>U</u>
adóniszi kólon:	— U U — <u>U</u>
<u>adóniszi kólon:</u>	— U U — <u>U</u>
hémiepesz-kólon:	— U U — <u>U U</u> —
hémiepesz-kólon:	— U U — U U —
<u>hémiepesz-kólon:</u>	— U U — U U —
pentameter:	— <u>U U</u> — <u>U U</u> — — U U — U U —
pentameter:	— <u>U U</u> — <u>U U</u> — — U U — U U —
<u>pentameter:</u>	— <u>U U</u> — <u>U U</u> — — U U — U U —
hexameter:	— <u>U U</u> — <u>U U</u> — <u>U U</u> — <u>U U</u> — U U — <u>U</u>
hexameter:	— <u>U U</u> — <u>U U</u> — <u>U U</u> — <u>U U</u> — U U — <u>U</u>
<u>hexameter:</u>	— <u>U U</u> — <u>U U</u> — <u>U U</u> — <u>U U</u> — U U — <u>U</u>

A cseh költő a 'constituo' igével utal is versében az építkezésre. És a felszínes metrikai vizsgálat alapján, ránézésre sem tűnik belemagyarázásnak a metrum tégláiból való tudatos, a statika fizikai törvényszerűségeit is mintegy felidéző metrikus építmény felépítése. Az utolsó három sor hexameterre adja az alapozást, amelyre három sor pentameter kerül – egy-egy metrikai téglá kiütésével – a hexameter kurtább verziójaként. Két hémiepesz-kólon alkotja a pentametert, amelyet aztán így bont tovább alkotóelemeire, hogy egyre magasabbra épülhessen az építmény, mint valami torony. A verstorony tetejét pedig három adóniszi kólon „zárja”, amely a bukolikus hexameter zárlata. (Érdemes megjegyezni, mert talán az is tudatos metrikai játék, hogy csak elízióval jön ki az adóniszi kólon, mert első ránézésre hémiepesz-kólon). Az olvasónak általában nem jutna eszébe egy versben képet keresni. A megszokott olvasási stratégiát kibillentő egyik inger épp a verssorok különböző hosszúságából fakadó értetlenség. Ráadásul a fenti vers nemcsak az oltár miatt tolja el az értelmezőt a vizualitás irányába, hanem a szöveg is efelé irányít: 'constituo aram'. Gisbice verse azért különleges, mert a vizualitáson túl fogalmilag is leképezi a stabil építmény ideáját a verssorok egymásra épülő struktúrájából. Annyira komplex, hogy nem is képversnek, hanem inkább képzeneversnek vagy képrítmusversnek lehetne nevezni. A korábban említett három kategória alapján egyszerre szöveggép, mert a kép a szövegből épül fel, és – ennek analógiájára – egyszerre ritmuskép, mert ez a kép a szöveget alkotó metrum ritmusából épül meg. Mivel ez a versszöveg így szorosan összekapcsolódik a verssorok ritmusával, ezért itt egy „ritmusszöveggépről” van szó. (Andreas Graffot idézve, Kilián István utal a 'technopaignion apertum'-on belüli 'technopaignion simplex' versköltő technikára. Ilyenkor a költői mesterkedés annak el-

lenére is jól észlelhető, hogy külső alakot venne fel. Jelen esetben a ritmustéglák soraiból.)³⁶

Az oltáralakú képvers antik példáit jól ismerhette Paulus a Gisbice és Filiczki is, mert már a 16. században is többször kiadták ezeket.³⁷ A klasszikus három oltárversminta: Dósziadasz (i. sz. 1–2. század) és Bészantinosz vagy Lucius Iulius Vestinus (i. sz. 2. század) görög oltárversei (latin fordításban is)³⁸ és Publilius Optatianus Porphyrius (i. sz. 4. század) latin verse (lásd 5–7. ábra). Mindhárom képvers sorai egyértelműen antik oltárt formáznak. Ezért is tartom valószínűtlennek, hogy a kötött formai tradícióval szembemelve, Gisbice egy ennyire felismerhetetlen oltárt közölt volna.

Εἰ μ' ἄρσενος μετρήσας
 ἥρακ' ἰσ μέρου δ' ἰόσα βος .
 σπονδύνας ἴγεις ἐμ' ἡρῦσας μέρους
 ὄβου τα κη' κυνός τι κη' ἄματος .
 χρυσυς αἴτας, ἄμυρ δ' αἰδρα
 ῥο γη ὄχαλκόν οὔρον
 ἔρρα σεν ὄν ἄπα τωρ
 δ' ἰσδύ νος μέρου σε μί
 ἡρῦσας ὡπως ἐμὸν ἡ πῦ
 γμα ἡρῦσας θεο κρείτοι
 οκταύτας ἡρῦσας ἄπυροι
 νοκαύτας αἰ ξεν ἄ
 αυ' ξας . χαλε πε γὰρ
 γη ἰ ὠ σεργα τρῶς ἐκ
 δ' ἡρῦσας ῥο δ' ἑ λλινδύ
 τ' ἐν ἀμφικλ ἑω. παυός π
 μα τρῶς δ' ἰ νέτας φῶρ δ' ἰ ζω ος ἰ
 νος τ' αἰδ' ῥυβῶτος ἰλλοραῖ τας ἡρ' ἄρ'
 δ' ἰων ἐς τδῦ κη' δ' ἄ γαγε ἡρῦσας ὄβον.

Ὅλος ἔ με λιβερός ἰράν
 Λεβάδιαν οἶα κέχλην
 Ὑπὸ φουίσι τήξει
 Μισλίς ἡ ὕψη περὶ Νεζίω Ἰουλιανῆ
 Παμμαῦτον Φείδουτα Παρὸς, ἡ εὐρίφλην
 Ἰξὸς βῶδης μετρήσει ἡρῦσας με Νυσίω
 Ἐς γὰρ βῶμῶν ὄρῃς με μήτε παρῶσιν
 Πλήσις, μή' Ἀλύθης παρῶσιν βῶμῶν
 Οὐσί ὄν Κωδοῦρης ἑτάξει φύτην
 Λαβῶν τὰ μετρήσων κέρε
 Λισίσι ἀμφὶ δέσπον
 Οσας ἡμῶντα Κωδῆας
 Ἰσῶσπος πῆλοδ' μοι
 Σιῶ ἡραυδ' ῥο κη' τοις
 Εἰσας μ' ἑταξε γηρῶν
 Τῶν δ' ἀέζωσι τήρῶν
 Εἰθῶσι πάλμυς ἀφῆτων
 Σὺ δ' ὄ πῶν κη' ἡρῦσας
 Ἰνις κη' ἡ Γορῶτος
 Οὔσις τ' ὄππασινδῶσι τῆ με
 Ὑμῶσινδῶν πολὺ ἡρῦσας
 Σποιδῶν ἄδην ἡ δ' ἡρῦσας
 Ἐς ἡμῶν τῶσιν . κη' ἡρῦσας γὰρ ἑρῶ
 Ἰὸν ἡρῦσας ὄσας οἶα κη' ἡρῦσας
 Ἀμφὶ ἡρῦσας ὄσας ὄσας ἡρῦσας
 Σοι Τεπάτωρ πορῶσιν φῶρ αἰδῶσιν κη' ὄβον.

5. ábra. Dósziadasz (Velece, 1540)

6. ábra. Bészantinosz (Párizs, 1619)

³⁶ KILIÁN 1998, i. m. 319.

³⁷ Ez olyannyira igaz, hogy a 17. század első évtizedeiben már elterjedtnek mondható az a szokás, hogy a játékos kedvű udvari, értelmiségi szerzők különféle, oltáralakú 'ara litteraria'-kat dedikálnak egymásnak. Filiczki barátság tematikájához lásd például: *Ara heroicae amicitiae Barbadico-Tarvisanae erecta* = LICETUS, Fortunius, *Encyclopaedia ad Aram Pythiam Publilii Optatiani Porphyrii*, Patavii, Apud Gasparem Crivellarium, 1630, 53. Az is beszédes, hogy ugyanebben a több mint háromszázoldalas kötetben sincs olyan alakú oltárvers, amit a Gisbice-kötetben látunk.

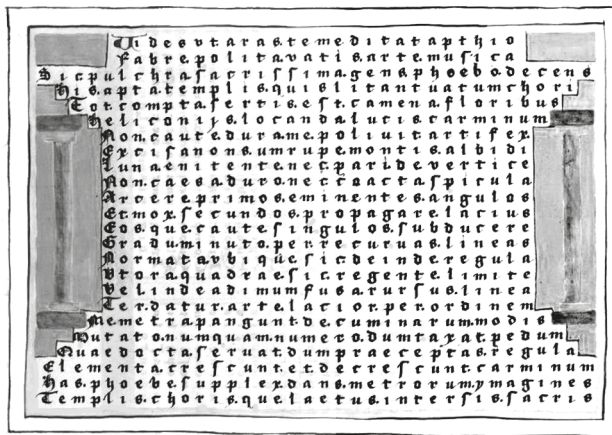
³⁸ KWAPISZ, Jan, *The Greek figure poems*, Leuven, Peeters, 2013, 69–72, 163–190; Bészantinosz KERÉNYI Grácia fordításában: ACZÉL 1984, i. m. 11.

1. V I D E S V T A R A S T E M D I C A T A P Y T H I O
 F A B R E P O L I T A V A T I S Ā R T E M V S I C A
 S I C P V L C H R A S A C R A T I S S I M A G E N S P H O E B O D E C E N S
 2. H I S A P T A T E M P L I S Q V I S L I T A N T V A T V M C H O R I
 T O T C O M P T A S E R T I S E T C A M E N A E F L O R I B V S
 H E I I C O N I I S L O C A N D A L V C I S C A R M I N V M
 N O N C A V T E D V R A M E P O L I V I T A R T I F E X
 E X C I S A N O N S V M R V P E M O N T I S A L B I D I
 L V N A E N I T E N T E N E C P A R I D E V E R T I C E
 3. N O N C A E S A D V R O N E C C O A C T A S P I C V L O
 A R T A R E P R I M O S E M I N E N T E S A N G V L O S
 E T M O X S E C V N D O S P R O P A G A R E L A T I V S
 E O S Q V E C A V T E S I N G V L O S S V B D V C E R E
 G R A D V M I N V T O P E R R E C V R V A S L I N E A S
 N O R M A T A V B I Q V E S I C D E I N D E R E G V L A
 4. V T O R A Q V A D R A E S I T R I G E N T E L I M I T B
 V E L I N D E A D I M V M F V S A R V R S V M L I N E A
 T E N D A T V R A R T E L A T I O R P E R O R D I N E M
 M E M E T R A P A N G V N T D E C A M E N A R V M M O D I S
 M V T A T O N V N Q V A M N V M E R O D V N T A X A T P E D V M
 Q V A E D O C T A S E R V A T D V M P R A E C E P T I S R E G V L A
 E L E M E N T A C R E S C V N T E T D E C R E S C V N T C A R M I N V M
 H A S P H O E B E S V P P L E X D A N S M E T R O R V M I M A G I N E S
 T E M P L I S C H O R I S Q V E L A E T V S I N T E R S I T S A C R I S

7. ábra. Optatianus (Augsburg, 1595)

Sajnos nem ismerjük Piotr Kościński albumát, úgyhogy nem tudjuk, hogy Filiczki milyen formában írta be a versét, de valószínű, hogy tényleg belerajzolt egy oltárt. (A Miskolci Csulyak István albumába írt és rajzolt bejegyzése alapján a nyomtatott verzióhoz képest egy feltételezhetően színvonalasabb képet kell elképzelnünk. Lásd lentebb.) A rajz felveti azt a korábban érintett kérdést, hogy Filiczki verse vajon képvers vagy felirat? A képvers és felirat közti határ az önreferencia meglétében vagy hiányában ragadható meg. Emiatt („ista ara sit...”) pedig egyértelműen képversnek tekintem.³⁹

³⁹ Sokkal bonyolultabb kérdés, hogy például minek tekintünk egy olyan oltárverset, amelyet tényleg rávéstek egy oltárra. (Ebben az esetben ráadásul nemcsak a vizualitás, hanem a taktilitás is értelmezhetővé válik, amennyiben egy oltárobjektumnak a felirata és maga az oltár is letapogatható.) Optatianus oltárversei eredetileg térbeli objektumok voltak, amelyek finoman megmunkált fémbetűkkel voltak „kiadva” sötétkék vagy bíbor felületen. Ennek nem maradt nyoma. HIGGINS 1987, i. m. 6–7. A későbbi kéziratok viszont ragaszkodva ugyan az oltárformához, kicsit más-más alakban rajzolták meg a verset. Ugyanakkor érdekes, hogy a Teubner-féle Optatianus-kiadás nem tartotta fontosnak, hogy a verset oltáralakban közölje. P. OPTATIANI PORFYRII *Carmina*, ed. Elsa Kluge, Lipsiae, Teubner, 1926, 33–34. A képversek ideális kritikai kiadása egy képvers összes egyedi, vagyis kéziratot megjelenését és nyomtatott verzióját is magában kell, hogy foglalja.

8. ábra. BnF, ms. lat. 8916, fol. 71v (1468)

Közelítve a kérdést Filiczki verséhez: egy oltárra vésett metrikus felirathoz vajon mennyire tartozik hozzá az a vehiculum vagy keret – ebben az esetben egy nyomtatott, stilizált oltárkép –, amin olvasható?⁴⁰ A hagyományos oltárversek formája és Gisbice oltárversének elrontott, nyomtatott képe miatt érdemes megnéznünk azt is, hogy a Filiczki-vers a rajzolt oltárkeret nélkül is képversnek tekinthető-e (ha megfigyeljük a kiadás nyomtatott képét, akkor látszik az igyekezet, hogy a sorokat, ha mással nem, akkor díszítéssel húzzák ki a rajzolt oltár széléig). Mivel különböző hosszúságúak a verssorok, ezért két vizuális kísérlettel egy képeret nélküli alakzat is „rekonstruálható.” Az alábbi ábrán központozás nélkül, csak a karaktereket jelölve vázolom fel a verssorokat:

⁴⁰ Térbeli hordozó és szöveg/kép kapcsolatának elméleti problémája további példákkal is megvilágítható. Például mi a helyzet egy házfalra vésett verssel? Ezeknek már nem pusztán vizuális, ikonikus jelentésük van, hanem mindezekben túl térbeli (térbeni) érzetet is keltenek, és ezzel együtt valamiféle térbeli jelentést is generálnak. Ide köthetők azok a verses szövegelemek is, amelyeket épp Miskolci Csulyak István írt református templomtornyokra. Ezeket tekinthetjük-e térbeli „képverseknek”? Többek-e ezek a versek az adott templomtornyra vésvé, mint egy könyvben kinyomtatva? *Régi magyar költők tára 17/2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, szerk. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 376, 382. Lásd még: VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 253–274 (258). De sokkal extrémebb példája ennek Peter Greenaway *Párnakönyve*, amelynek „emberverséiben” az emberképvers és hordozója közötti viszony immanenciáján elmélkedhetünk. Ezek a versek egy élő ember bőrére mint hordozó felületre tetoválva manifesztálódnak és olvashatók el. Ezen versek értelmezéséhez elég-e a pusztá szöveg, vagy a hordozó ember is szerves része? Vagy ha a pusztá szöveg kevés lenne, akkor elég lenne-e az emberből csak a bőre – mint pergamen –, amire a szöveg tetoválva van és ember nélkül is teljes? Hasonlóan izgalmas magyar példa Petőcz András *Emlékezés Jolánra* című „képverse”.

Ha ugyanezt a verset Optatianus oltárversének mintájára közöljük (vagyis nagybetűvel, szóközök és központosítás nélkül), akkor a betűk eleve adott szélességkülönbségei miatt kicsit „torzul” az oltárkép, de azért bátran kijelenthetjük, hogy az oltárrajz nélkül is működtethető képversként a Filiczki-szöveg:

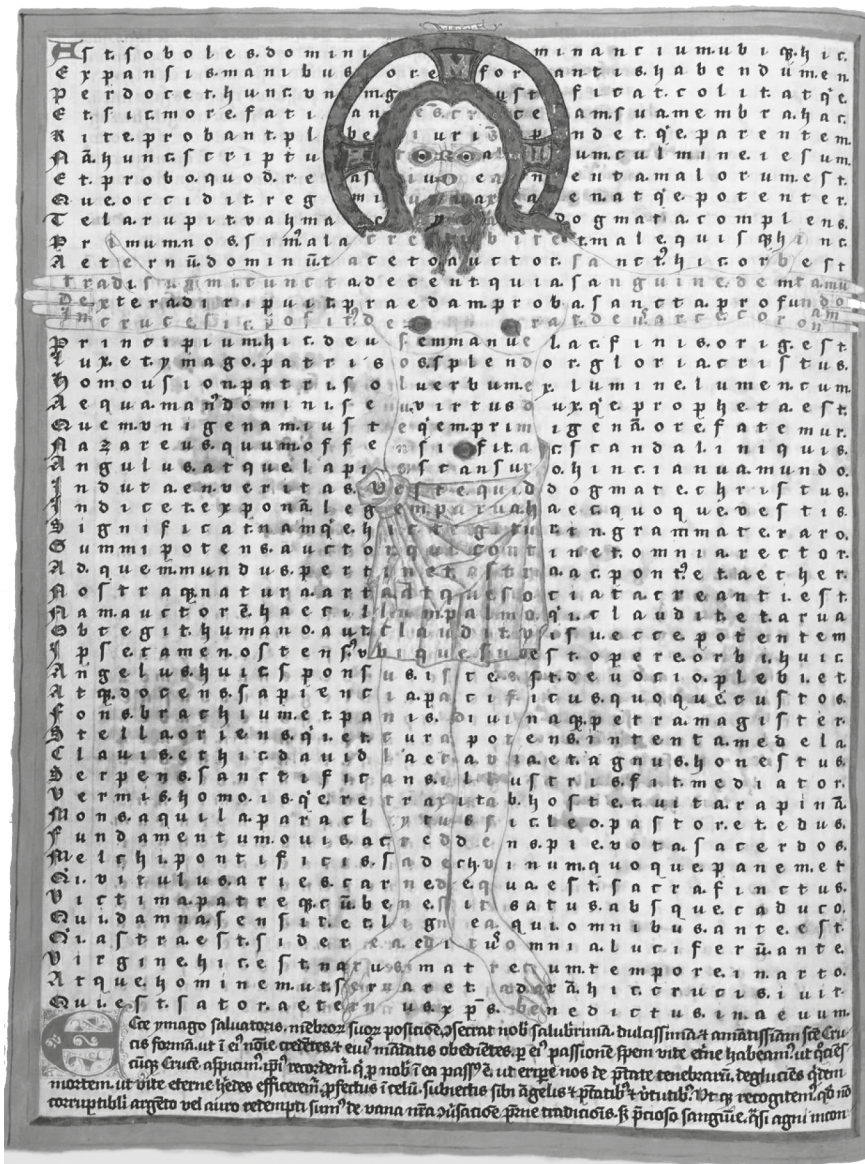
DECORATINDOLESGENUSMENSSTEMMATA
 CLARADIGNUSAVINOBILISESTDOMO
 QUISQUISTRACTATOPUSNOBILEJUGITER
 ISTASITARATIBICERTAARRHAFIDELISAMICI
 HINCFUGEQUAESPARGISSEMINALITISEPIΣ
 HUCADSISPIAQUIPECTORAJUNGISEPOΣ
 HUCAGEQUIFIRMASFEDERASANCEVENI
 ANTEGETESARMAABJICIETCHRISTUMANTESEQUETUR
 QUAMDILECTEMEOLABARISCORDESODALIS

A két fenti vizuális kísérlet alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy az oltár rajza nélkül is működtethető képversként a Filiczki-szöveg.

Gyűrűvers

Filiczkinék ez az epithalamiuma ún. ’carmen cancellatum’, amelynek ismert, 4. századi ősmintáit szintén Optatianusnál találjuk meg. A műfaj további ismert darabjai is egy határozott ívet rajzolnak fel a 4. századtól kezdve a 6. századi Venantius Fortunatuson, majd a Karoling-reneszánsz ismertebb nevein, Szent Bonifác, Alcuinon és Hrabanus Mauruson keresztül egészen a kora újkorig. Alapvetően olyan költeményről van szó, amelynek szövegtömjéből valamilyen szimbolikus ábra – rendszerint egyszerű geometriai alakzat – segítségével egy belső szöveg, ’intextus’ is kiolvasható. Másként fogalmazva: olyan akrosztichon, mezosztichon, telesztichon vagy ezeknek a keveréke, amelyet valamilyen geometriai vagy képi forma szab ki a szövegből (lásd lentebb a ’figurális mezosztichon’ fogalmát). A fuldai apát, Hrabanus Maurus *De laudibus sanctae crucis* című művének képversei – amelyeket a 16. század elején szintén kiadtak – a kereszttematika különféle változataival játszanak, de úgy, hogy a kereszt vagy kör

egyszerű geometriai alakzatai valamilyen részletesebben kidolgozott rajz olvasható szöveggel bíró függelékeként jelennek meg. A Filiczki-vershez jól kapcsolódik az alább látható képvers, amelyben a keresztre feszített Krisztus köralakú dicsfénye tartalmazza az intextust (9. ábra).

9. ábra. BnF, ms. lat. 8916, fol. 20v (1468)

Filiczki versének először a latin átiratát adom meg, mert a költeménynek van egy prológusa és egy epilógusa is, amely a szöveg ikonikus részétől különválik (keretbe szedett betűkkel jelöltem az intextust). Költőnk nem volt megelégedve a nyomtatás minőségével, ezért a könyv elején *Errata Typographica* cím alatt közölte a vers közepső, képv. részét ezzel a megjegyzéssel: *p. 66. in annulo, paulo obscurius sunt pressi versus, ideoque placuit eos huc asscribere.*⁴¹ Íme – a hibajavítást is figyelembe véve – a szöveg:

Ad eundem.

- Annulus Veterum pronubus.
 Annulus articulos Sponsi Cuiusque coronat:
 At vix invenias multis e millibus unum;
 Qui sciat, accipiat talis cur pignora doni?
 5 Cur Mystae thalamos gemmae dignentur honore?
- Ergo supremi noN ULtima cura Tonantis,
 Sponse et amice, mihi muLtis bene cognite rebus:
 Si vacat, huc anImos faciles adUerte, docebo;
 Tanta tuae ignoRes ne fors mySteria sortis.
 10 Circulus intOrtus, doctaque In se arte reflexus,
 ConnubiuM sacrum assiduo igNe calere iubebat:
 Non palA Eeos Smaragdos, vEl jaspida norat:
 Nempe ut Simplicitatis amor, caStumque cubile
 ConjugibUs castis fortuna in uTraque placeret.
 15 Non tum uLLi argento nitidus et Fulgebat et auro
 AnnulUS in digitis: sed durI robore ferri
 PraecelleNs, duo corda homiNum sub mutua amoris
 Vincula duxiT: et ingenuae PietatIS amantia
 [Vitae praesentIs quam dos et Gaza futurae
 20 Certa manet: certa eSt vox Numinis] Esse volebat.
 Virtus, JONA, igitur, PriMa et sapientia vera est:
 Corde timere Iovam: rectuMque fidemque tueri:
 Et se nosse: CREAtorisque referre ad honores.
- Omnia: non unguem a vero decedere latum.
 25 Haec, quoties vestri monumentum et pignus amoris
 Anellum aspicias, memori sub pectore volve:
 Haec toto conare catus molimine: sancta
 Conantes Deus ipse iuvat, coeptumque secundat.

⁴¹ „A 66. oldalon, a gyűrűben, kissé homályosak a nyomtatott verssorok, ezért jónak láttam ideírni azokat.”

10. ábra

Ugyanannak. A régiek házassági gyűrűje. A jegyes ujjait gyűrű koronázza, azonban alig találsz sok ezerből egyet is, aki tudja, miért nyeri el ezt a zálogajándékot, [és] hogy a beavatottak miért tartják tiszteletre méltónak a drágaköves házasságokat. // Tehát a legfőbb Isten nem csekély gondviselésével – jegyes és minden körülmények között sokat próbált barátom! – ha van rá időd, figyelj, szíves lelkedet tanítani fogom, hogy sorsod titkaiban járatlan ne légy. A tudós mesterséggel önmagába csavart, visszahajlított kör parancsa az, hogy a szent házasság szüntelen tűzzel égjen: a gyűrű foglalatja nem ismert keleti smaragdokat vagy jáspisokat, hiszen a tisztaerkölcsű házaspároknak az egyszerűség szeretete és a tiszta nászágy tetszik jó és balsorsban egyaránt. Akkoriban nem ezüsttől, aranytól tündökölt a fényes, kitűnő gyűrű az ujjakon: hanem a kemény acél erejétől, [amely] két ember szívét a szerelem kölcsönös kötelékei alatt vezette, és elvárta, hogy az őszinte kegyesség szeretői legyenek. (Miként a jelenbeli, úgy a jövőbeli életnek is biztos hozománya és kincse marad: ez Isten biztos parancsa.) Tehát Jónás, a legfőbb erény és az igazi bölcsesség ez: szívből félni Istent, védelmezni az igazságot és a hitet, megismerni őt és megadni a tiszteletet a teremtőnek. // Semmiképp se térj el körömmyt se az igazságtól. Ahányszor csak ránézel majd a gyűrűre, szerelmetek emlékművére és zálogára, hálás szívvel gondoldj, és okosan törekedj teljes erőddel erre: a szent dolgokra törekvőket maga Isten is megsegíti, az ilyen vállalkozásokat szerencsélieti.⁴²

Az intextus, vagyis a gyűrűre vésett szöveg a következő: *NULLUS INEST FINIS GEMMAE INSIT NULLUS AMORI.* ([Ahogy] nincs vége a pecsétgyűrűnek, [úgy] ne legyen vége a szerelemnek se.)

A költemény címe, *Ad eundem*, arra a korábbi, a képverset közvetlenül megelőző két disztichonra utal, amelyeknek címzettje egy bizonyos Jonas Voitus (egyelőre nem találtam róla adatot). Az első vers:

⁴² A magyar fordítás finomításáért Orbán Áronnak tartozom köszönettel.

In Jonae Voiti Nuptialem Coronam.

Copulat ut sine principio ambitus iste corollam:
Sic sine fine jecur mutuus urat amor.

Jonas Voit menyegzői koszorújára. Miként ez a kör kezdet nélkül kapcsolja egybe a koszorút, úgy hevítse vég nélkül a kölcsönös szerelem a máját [vagyis a szenvedélyek helyét].⁴³

A második vers pedig így hangzik:

Aliud.

Circulus est veluti teretis sine fine corollae:
Nostrum ita perpetuo pectus amore flagret.

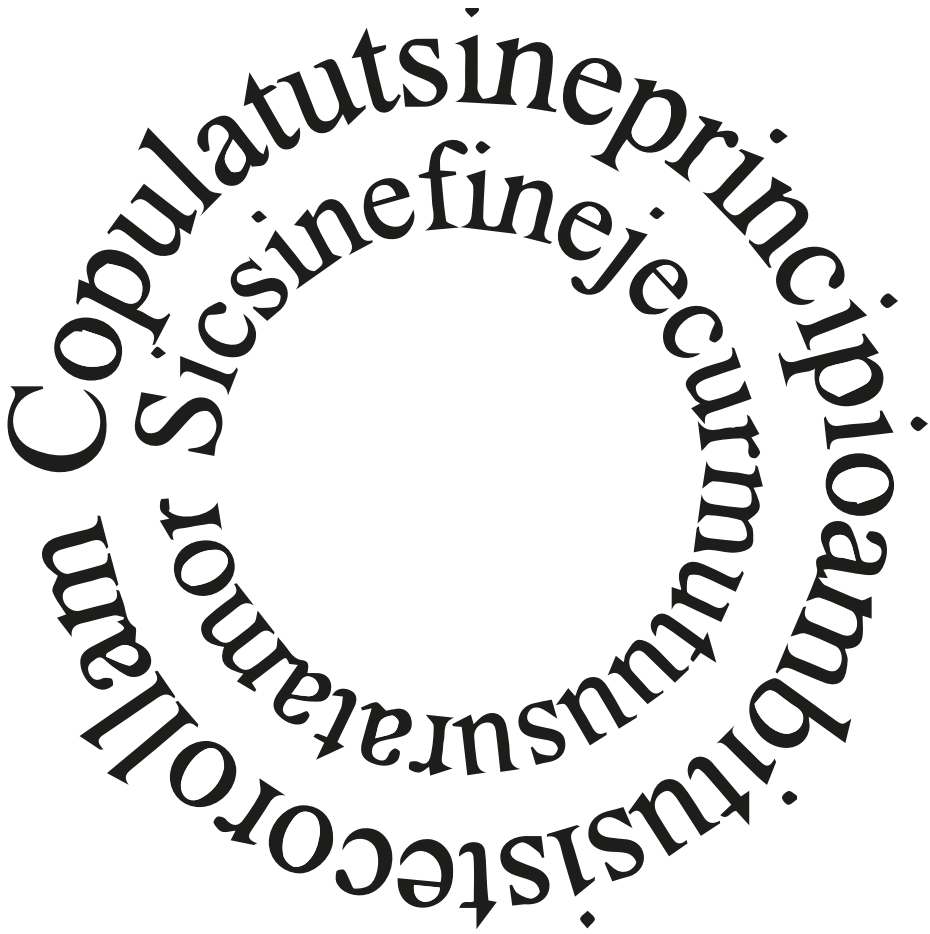
Másik. Ahogy a kerek koszorú körének sincs vége, úgy lángoljon lelkünk állandó szerelemmel.⁴⁴

Habár semmi jele nincs, az értelmezői játék kedvéért mégis játszunk el azzal a gondolattal, hogy a fenti két disztichont, ahogy a vers címe is utal rá, tényleg egy menyegzői koszorúra írta, amely így akár egy koszorú kör alakját is követhetné. Úgy is, ha ráírta volna magára a koszorúra mint tárgyra, és úgy is, hogy a koszorúversek hagyományos formáját követve, kör alakban írta volna meg a szöveget. Még egyszer szeretném kihangsúlyozni, hogy a fentiekre nincs semmiféle utalás, mégis a vers szövege (akár az 'iste ambitus' kifejezés is), a koszorúvers formai hagyománya, valamint az, hogy a vőlegény számára egy másik képvers-epithalamiumot is írt, megengedi azt, hogy eljätsszunk ezzel a lehetőséggel. Ezt az értelmezői játékot pedig csak megerősíti a korábban már felvetett nyomdahi-bák lehetősége, és így talán szerzönknek a nyomdai kivitelezésbe vetett korlátozott bizalma is. Akárhogy is van, Filiczki ezen verseiből vizuálisan és textuálisan is egyszerre példaértékű koszorúverseket lehetne/lehetett volna kerekíteni.⁴⁵ Például így:

⁴³ TÓTH István műfordításában: „Mint vég nélküli könnyű szegély koszorút kötöz egybe, / Égessen haragot kölcsönösen szeretet.” *Alkinoosz kertje, Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig*, ford., utószó és jegyzetek Tóth István, Kolozsvár, Dacia, 1970, 131.

⁴⁴ TÓTH István műfordításában: „Ahogy a szép koszorú karikája nem ér soha véget, / Úgy lángoljon örök tűzben az itteni szív.” *Uo.*, 131.

⁴⁵ Habár ennek sincs kéziratos hagyománya, Dick Higgins mégis hasonló játékkal vagy inkább feltételezéssel él Janus Pannonius *Turma gruum bifido tranat connexa volatu* kezdetű disztichonjával kapcsolatban, amelyet eredeti alakjában V alakban képzelt el. HIGGINS 1987, i. m. 59.

11. ábra. Filiczki epithalamiuma mint képvers?

De visszatérve Filiczki gyűrűversére, e képvers abban az értelemben nevezhető „eredetinek”, hogy az egyszerű koszorúversek („carmen epomeneum”) tradicionális formáját és szimbolikus jelentését transzfigurálja a házassági gyűrű alakjába. (Hagyományosan a házassági koszorú és a gyűrű is összetartoznak.) Higgins a gdański és lengyel anyagot összegezve a legelterjedtebb képversformák között a gyűrűt is megemlíti (igaz a népszerű formák sorának csupán a végén és más nyelvterületen sehol máshol).⁴⁶ Két jezsuita példát hoz fel: Wawrzyniec Susliga köszöntő gyűrűjét 1598-ból (12. ábra) és Krzysztof Poniatowski köralakú versét

⁴⁶ HIGGINS 1987, i. m. 131, 134, 146.

14. ábra. Fr. Mohácsi epithalamiuma

A fentiek közül Mohácsi barát verse áll a legközelebb Filiczki verséhez. Azonban fontos felhívni a figyelmet a Filiczki-vers és a másik három képvetség közötti legnagyobb különbségre. Míg Filiczki verse egy „figurális mezosztichon”⁴⁹ (képszöveg), amelyben egy gyűrűalakú mezosztichonnal vágta ki a szövegből a gyűrűt, a

József, Császtvay Tünde, Csörsz Rumen István, Szabó G. Zoltán, Bp, MTA ITI, 2007, 615–627 (618).

⁴⁹ KILIÁN 1998, i. m. 117–174, 317.

foglalatot és a követ, addig a barát gyűrű alakúra hajlította a verssorokat (miként a másik két lengyel szerző is), amelyekben még a foglalat és benne az ékkő is felismerhető (szövegkép).

Visszatérve a Filiczki-vers nem túl komplikált szimbolikájára: a koszorú alakjához, vagyis a körhöz kapcsolódó tradicionális szimbolikát hangsúlyozza a házassági gyűrűnél is (ahogy a Susliga-vers is). A gyűrű magában véve is a tisztaság és a hűség jelképe a házasságban; anyaga, az acél, a házasság szilárdságára; míg alakja, a kör, a házasság tartósságára utal. Cesare Ripa a *Conservatione* (megőrzés) címszó alatt a következőket írja: „A kör a formák között az, amelyeknek nincs kezdete és vége. Ezért a dolgok tartósságát jelenti, mivel ezek az átváltozások körforgása során szakadatlanul megmaradnak.”⁵⁰ A vers 17–18. sorában pedig az 1558-ban koszorús költővé avatott Johannes Major sorait fedezhetjük fel Paulus Praetorius leányának a házasságára írt költeményéből: „duo corda hominum sub mutua amoris / vincla trahit”.⁵¹

Könyvtekercsvers?

A harmadik vers irodalomtörténeti szempontból azért annyira izgalmas, mert ha ezt a Miskolci Csulyak peregrinációs albumába bejegyzett Filiczki-verset is képversnek tekintjük, akkor ez lenne az első ismert képvers a magyar irodalomtörténetben.⁵²

⁵⁰ Cesare RIPA, *Iconologia*, szerk., ford. Sajó Tamás, Bp., Balassi, 1997, 119–120.

⁵¹ Iohan. MAIORIS *Ioachimi operum pars prima*, Wittenberg, Georg Rhau, 1563, B7^v. Lásd még *Delitiae Poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium pars IV*. Frankfurt, Fischer, 1612, 23. A másik két – számos szótárban és tezauruszban megtalálható – iskolás allúzió: *castumque cubile* (Silius Italicus, *Punica* 3.28; Valerius Flaccus, *Argonautica* 2.137; Claudius Claudianus, *In Gildonem* 326; *De raptu Proserpinae* 3.163; 3.276); *duri robora ferri* (Lucretius, *De rerum natura* 2.449).

⁵² *Facs. ed.*: REUSNER, Nicolaus, *Icones sive Imagines vivae, literis Cl. Virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae* [...], szerk. Dienes Dénes, Oláh Róbert, Sárospatak, Debrecen, Hernád, TTRE Nagykönyvtára, 2018, [1209]. LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones Alborum Amicorum*, 2003–2021, no. 9112. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> (Letöltve: 2021. szeptember 14.). Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy Filiczki egy évvel később kép nélkül közölte ugyanezt a verset, bármiféle utalás nélkül arra, hogy itt az ikonicitásnak szerepe lenne az értelmezésben. Ioannes FILICZKIUS Farkasfalvanus, *Xenia Natalitia*, Pragae, Typis Schumanianis, [1604], B5^r. Mindemellett, még ha Filiczki verse kép nélkül is értelmezhető, erre a versre különösen igaz Dick Higgins megállapítása, amely szerint nincs olyan, akármilyen igényességgel is nyomtatott képvers, amely esztétikailag felvehetné a versenyt kéziratos verziójával/verzióival. (Lásd ehhez például a 6. ábrát, amely egy 1595-ös nyomtatott kiadása Optatianusnak, de a címlap szerint: *Ex codice manuscriptorum Paulli Velserei Patricii Aug. Vind.*) HIGGINS 1987, i. m. 7, 205. Ráadásul a Filiczki-vers nyomtatott, kép nélküli verziójának értelmezési mezeje egyértelműen sokkal szűkösebb ennél, hiszen nemcsak a vizuális élmény, hanem épp az egyszerre játékos, egyszerre filozófikus önreferencialitás is eltűnik belőle.

15. ábra. Filiczki bejegyzése Miskolci Csulyak albumába

Manus caussa Sapientiae.

Magnus Anaxagoras haud falso dixerat olim:
Dextera quod veri caussa sit ipsa Sophi.

Nam, qui non manibus rem, quam perdiscere tentat,
Urget, is in ventos irrita verba iacit:

- 5 Incassumque polo afflatus expectat ab alto:
Solus enim artifices qui facit, usus adest.

Ergo rem quicumque cupis cognoscere magnam:
Rem magnam assidua volve, revolve manu.

A Bölcsesség oka a kéz. Helyesen mondá egykor nagy Anaxagorasz, hogy az igazi bölcs ember oka a jobb keze. Ugyanis aki nem igyekszik, hogy kézbe vegye, amit teljesen meg akar ismerni, az csak hiábavaló szavakat szór a szélbe. És hiába várja a sugallatokat a magas égből, hiszen csak a gyakorlat teszi a mestert. Tehát akárki vágyol is megismerni [valami] nagy dolgot: a nagy dolgot szorgalmas kézzel forgasd oda s vissza.

A bejegyzést vizsgálva, felmerülhet a szokásos kérdés, hogy a képek csupán illusztrációk vagy esetleg egy embléma részei. Vagyis a vershez kapcsolódó/verset keretbe foglaló kép csupán a versszöveg körüli paratextus-e. A válasz megint a szöveg önreferencialitásában rejlik, ami miatt én ezt is képversnek, ezen belül is a fenti tipológia szerinti harmadik típusnak, képes szövegversnek tekintem.⁵³

Filiczki – ahogy mintái is – utalnak a vers szövegében arra a formára (mint tárgyra), amit felrajzolni szándékoznak a verssorokból vagy verssorok körül. Vagyis nem bízzák a véletlenre, hanem felhívják rá a figyelmet, és így terelgetik az olvasót (vagy az olvasó szemét) a szerző által elvárt értelmezői, befogadói stratégia felé: „itt ez az oltár”, „ne akard megérinteni ezt az oltárt”, „neked építem ezt az oltárt”. A Miskolci Csulyaknak szánt bejegyzés egy peregrinációs albumként használt nyomtatott könyv egyik üres lapjára rajzolt könyvtekercsre írt szöveget tartalmaz (egy versről és egy prózai címzésről), amely egyszerre utal magára a konkrét emlékkönyvre (hiszen ideális esetben az olvasó épp a kezében tartja Miskolci Csulyak nyitott emlékkönyvét), valamint a könyvtekercsre (‘volve, revolve manu’) és a könyvre úgy általában mint a tudás tárolójára, amely kézzel nyitható és lapozható, vagyis így használható, hasznosítható. Ugyanakkor a szöveg a konkrét, emlékkönyvbe rajzolt könyvtekercsre is utalhat, amely így önreferenciálisan saját „nagyságát” is hirdeti. Mindezeket túl – ahogy a kigöngyölt könyvtekercsek – megjelenik a könyvet tartó jobb kéz képe is (a hüvelykujjból jól látszik, hogy jobb kézről van szó). Ez pedig akár Miskolci Csulyak saját

⁵³ Amely feltételezésemet csak megerősíti Imre Mihály, aki szintén képversnek látja/olvassa Filiczki eme bejegyzését. IMRE Mihály, [Könyvismertető] *Nicolaus REUSNER, Icones sive Imagines vivae, literis Cl. Virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae* [...] = *Gerundium* 11(2020), 196–205 (202) Lásd a bejegyzést színesben: *Uo.*, 203.

album amicorum is lehet, amely egy kötéssel ellátott nyomtatott könyv, mégpedig Nicolaus Reusner 1587-es, 1589-es és 1590-es kiadásainak kolligátumkötetete volt.

Csábító gondolat lenne, hogy Filiczki ismerte a preszókratikus Anaxagorasz, azonban sajnos inkább iskolás közhelyről van szó. A „kézbölcs” (‘kheiroszophosz’)⁵⁴ élőlény, az ember később közhelyé vált gondolatát Arisztotelész idézetéből ismerjük (*De partibus animalium* 687a 8–9): „Anaxagoraszt azt mondja, az ember azért a legokosabb az élőlények közül, mert kézzel rendelkezik.”⁵⁵ Arisztotelész ezt úgy javítja ki, hogy az embernek azért vannak kezei, mert ő a legintelligensebb. Arisztotelészen keresztül Plutarkhosz, majd Galénosz is idézi Anaxagorasz. Mindhárom szerző műveit rengetegszer kiadták már a 16. században is, így aztán számtalan 16–17. századi könyvben felbukkan ez az anaxagorasz-i gondolat. Filiczki forrásait (vagy legalábbis forrásainak irányát) mégis leszűkíthetjük lehetséges protestáns olvasmányai és a versben felbukkanó „usus te plura docebit” szövegrész alapján. A legvalószínűbb ősforrás Melanchthon, aki Arisztotelész *De animájához* írt, bestsellerré vált kommentárjában idézi Anaxagorasz: „A kéz rendkívüli dicsőséggel bír, Arisztotelész az eszközök eszközének nevezi. Mert több művet és ugyanakkor változatosabbakat is visz végbe, mint bármely eszköz, és ez hoz létre minden egyéb eszközt is. Anaxagoraszt azt mondja, hogy a kéz a bölcsesség oka, mert ha nem készítené eszközöket, akkor sem tanítani, sem tanulni nem lehetne egyetlen mesterséget se. Ugyanakkor Plutarkhosz tudós módon úgy magyarázza, hogy a kéz, vagyis a tapasztalat a bölcsesség oka.”⁵⁶ Az is elképzelhető, hogy ezt az arisztotelészi gondolatot nem is Melanchthon könyvéből vette, hanem csak valamilyen közhelygyűjteményben olvasta.⁵⁷ Jó példa lehet erre Basilius Faber jól ismert tezaurusza, amely „manus” bejegyzésénél szóról szóra idézi Melanchthont, és jobb, valamint bal kezet is feltüntet (igaz ezeket nem részletezi külön).⁵⁸

⁵⁴ Ennek kicsit későbbi részletes kifejtése: BULWER, John, *Chirologia, or the naturall language of the hand* [...], London, Harper, 1644.

⁵⁵ Ἄναξαγόρας μὲν οὖν φησι διὰ τὸ χεῖρας ἔχειν φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζώων ἄνθρωπον. G. S. KIRK, J. E. RAVEN, M. SCHOFIELD, *A preszókratikus filozófusok*, ford., jegyz. Cziszter Kálmán, Steiger Kornél, Bp., Atlantisz, 1998, 543, no. 508 (DK59 A 102).

⁵⁶ „Manus habet egregiam laudem, Aristoteles vocat eam organum organorum. Nam et plura, et magis varia opera efficit, quam ullum organum, et fabricat omnia caetera organa. Anaxagoras inquit, manus sapientiae causam esse, nisi enim fabricaret organa, neque doceri, neque disci ullae artes possent. Quanquam Plutarchus erudite interpretatur manus, id est, experientiam, sapientiae causam esse.” MELANCHTHON, Philipp, *Commentarius de anima*, Wittenberg, Petrus Seitz, 1542, 24*.

⁵⁷ Ehhez lásd például: FÖRKÖLI Gábor, *Az excerpálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125 (2021), 3–25.

⁵⁸ FABER, Basilius, *Thesaurus eruditionis scholasticae* [...], Lipsiae, s. t., 482. A téma tömör és átfogó kifejtéséhez érdemes megemlíteni még Georg Bachman filozófiai gyakorlókönyvét, amely quaestiók formájában fejt ki fontosnak gondolt kérdéseket és akár Filiczki látókörébe is kerülhetett.

Az a gondolat, hogy „mesterségbeli tudás elsajátításához mit sem ér az elmélet gyakorlat nélkül”, szintén közhely. Filiczki versének humoros kicsengése épp erre épít, vagyis a bölcsesség megszerzéséhez tanuláson keresztül vezet az út. De a tanuláshoz mint arshoz nélkülözhetetlen a gyakorlat is (usus, experientia), amelyet a könyvlapozás instrumentumaként jobb kezünkkel végzünk. A „solus enim artifices qui facit, usus adest” sor Ovidius *Ars amatoriájában* (2.676) olvasható: „solus et artifices qui facit, usus adest”. Érdemes megjegyezni azt is, mert talán Filiczkinék erről is volt tudomása, és így jól illeszkedik az albumbejegyzés értelméhez, hogy ennek az anaxagoraszi ideának eddigre volt már egy olyan leágazása is, amely az ékesszólás okaként is a kezét határozta meg. Victorinus Strigel Melanchthon retorikájához írt tudományos igényű kommentárja ezt a gondolatot épp Ovidius fenti sorával támogatja meg: „Solus et artifices qui facit, usus erit. Et Anaxagoras: Manus est causa eloquentiae, id est, exercitatio.”⁵⁹ A vers körüli alakzatokra visszatérve, jól látszik, hogy kép és szöveg szervesen összefüggnek egymással. A vers szövege a kigöngyölt könyvtekercs felületére van írva, amely így már saját magára mint ’res magná’-ra is vonatkozik: „Ergo rem quicunque cupis cognoscere magnam: Rem magnam assidua volve, revolve manu.” Vagyis szerzőnk szó szerint is könyvtekercsre és nem könyvre utal: „a nagy dolgot szorgalmas kézzel göngyöld ki és tekerd össze”. (A képen jól látszik, hogy Filiczki ’manu propria’ alá is írta mindkét tekercset. Azzal, hogy az olvasás manuális technikájának egy már akkor is archaikus képét eleveníti fel a versben, talán az antik, klasszikus auktorok olvasására buzdítja Miskolci Csulyakot.) Ennek kiegészítő ellenpontjaként pedig ott látható a két tekercs között a ’homo kheiroszophosz’ emblematikus képe, a modern értelemben vett könyv az olvasás instrumentumában, a kézben, amellyel lapozni lehet. A könyvet lapozó kéz – ha egyáltalán Filiczki ötlete – szellemes példája az anaxagoraszi-arisztotelészi gondolatnak, hiszen csak a legintelligensebb állat, vagyis az ember képes könyvet lapozni. Az ábrán látható, kézben tartott könyv akár Miskolci Csulyak emlékkönyve is lehet, amelybe épp beírta Filiczki a versét, amellyel ismét – ahogy verbálisan a könyvtekercsen önmagára utaló verssorok is – egy magán túlmutató önreferenciális költői-vizuális játékba invitálja az örök olvasót.

Összefoglalásként elmondható, hogy Filiczki fenti képversei nem csupán a kor műfaji színvonalán állnak, de a 17. századi képversfelvirágzás korai, felívelő szakaszának elején készültek, és már csak ezért is érdemesek lehetnek az európai irodalomtörténet figyelmére. Magyar szempontból pedig nemcsak azért fontosak, mert Szenci Molnár Albert említett vizuális költeményein kívül csak Filiczki képverseit ismerjük a korból, hanem azért is, mert a Miskolci Csulyaknak írt ’kheiroszofista’ versben a magyar irodalomtörténet első ismert képversét ünnepelehetjük: 1603. március 17-i dátummal.

A 91. *quaestio* címe: *Rectene Anaxagoras manus sapientiae dixit esse causam?* BACHMANUS, Georgius, *Exercitationum philosophicarum centuria secunda* [...], Vitebergae, Typis M. Georgii Mulleri, 1594, O2^o–O3^o.

⁵⁹ STRIGEL, Victorinus, *In rhetorice domini Philippi Melanchthonis* [...], Ienae, Tobias Steinman, 1588, [B6^r].

16. ábra. *A mesterkedő költészet emblémája (Paschasius 1674)*

Molnár, Dávid

The first pattern poem in Hungary? On János Filiczki of Filefalva's three pattern poems

In the volume of János Filiczki's 1614 *Carminum liber*, there are two pattern poems which are not mentioned in the Hungarian or foreign-language scholarly literature. These products of the special sub-genre of occasional poetry did not only adopt the genre standard of the age, but were written relatively early at the beginning of the 17th-century boom of pattern poetry. Therefore, these may also be worthy of the attention of European literary history. From a Hungarian point of view, these poems are especially important, because there are no known poems of this type from the age than Albert Szenci Molnár's two pattern poems. Through the analysis of the stylized altar- and wedding ring-shaped poems, the paper shows the playfulness of this genre. The paper also deals with Filiczki's poem recorded in the peregrination album of István Miskolci Csulyak, and argues that this entry also should be considered as a pattern poem. If this suggestion is acceptable, Filiczki's entry would be the first known pattern poem in the history of Hungarian literature.

Keywords: 17th century, pattern poem, literary theory, occasional poetry, altar poem, epithalamium, album amicorum.

Schelhammer Zsófia

Gyöngyösi és Zrínyi megjelenése egy 17. századi énekeskönyvben*

Petrovay Miklós énekeskönyve¹ a régi magyar irodalom elképesztően gazdag repertoárját vonultatja fel, gyakorlatilag nincs „műfaj”, amely ne képviseltetné magát benne – könnyedén megférnek egymás mellett a 16. századi históriás énekek, a „kortárs” vagy „közel kortárs” irodalmi szövegek, a dráma, a dal, a népkönyvrészletek, valamint a *Csizió* is. E dolgozat azonban csak a kortárs szövegekre fókuszál, pontosabban Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós énekeskönyvbeli megjelenésére. Mindkettőjüket megidézi egy-egy szöveg, azonban szerintem nemcsak Zrínyit, hanem – a szakirodalom álláspontjával ellentétben – Gyöngyösit is csupán közvetve.

Az első ének, amelyről szó lesz, az énekeskönyvben *Quaerela puellae nupturientis* címen² szerepel a 100v–101v és a 130v oldalakon. Ferenczi Zoltán a kéziratot ismertető tanulmányában³ közli a *Szerelem anyjának...* incipitű vers szövegét, azonban csupán annyit fűz hozzá, hogy „Terjed a 100b–101 levélre. A 12 versszak utolsó 2 során kezdve az ének a 130b lapra van beírva. Utána ez áll: »Leányokruul való szép versek férhezmenetekruul való.«”⁴

A magyar irodalom története második kötetében azt a megállapítást olvashatjuk, hogy ezek a strófák Gyöngyösitől erednek.⁵ Ott azonban nem azonosították a forrásszöveget, amely az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre* (népszerűbb nevén a *Florentina*). Electra monológját olvashatjuk itt, kissé átköltve (3. felvonás 5. jelenet). A szöveg azonban nemcsak azért problémás, mert más verzióban szerepel a lapokon, hanem azért is, mert több részletben található meg a kéziratban. Ahogy Ferenczi is írta, a nagyobb része a 100v–101v oldalakon olvasható, a 101v oldal alján valóban látjuk is az őrszót, ez azonban a 130v oldalra mutat, ahol az ének minden megszakítás nélkül, valóban úgy folytatódik, ahogy

* A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa.

¹ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Balassi, 2002², Nr. 93.

² Férfjhez menni vágyó lány panasza.

³ FERENCZI Zoltán, *Petrovay Miklós énekeskönyve = Irodalomtörténeti Közlemények*, 26(1916), 201–219.

⁴ FERENCZI 1916, i. m. 206.

⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 315.

azt a 102r oldalon várnánk. Ez az anomália eredhet onnan is, hogy a kézirat lapjai összekeveredtek az idők folyamán, elképzelhető azonban az is, hogy az utolsó években jegyezte be Petrovay ezt a szöveget a füzetébe. Ez utóbbit látszik megerősíteni a tény, hogy recto oldalon kellene folytatódnia a szövegnek, mégis a 130v-n találjuk – ilyen formán pedig semmiképp nem tudnánk egymás mellé tenni őket. Ebben az esetben azonban legalábbis egy szemöldökráncolást megér a tény, hogy Petrovay semmi módon nem jelöli, hogy később folytatódik a szöveg. Pedig, ha az alig fennmaradó üres oldalak kényszerítették feldarabolni a verset, annak tükrében valószínűleg jelezve lenne mindez, ahogy a Zsigmond-história esetében is feljegyezte, hogy „ennek héja lehet”,⁶ illetve „héja vagy” a szövegnek.⁷

Talán megér egy apró kitérőt, hogy ez a két kis megjegyzés rendkívül sokat elárul Petrovay másolási technikájáról. Meglehetősen nehéz őt akár a szolgálai, akár az invenciózus másoló kategóriájába beskatulyázni; a Zsigmond királyról szóló história esetében például nem egyszerű eldönteni, mekkora része lehetett abban, hogy egybeolvasztva olvashatjuk a két szöveget, melyeket (szerintem tévesen) jelenleg külön énekeként kezel a szakirodalom.⁸ Az azonban elgondolkodtató, hogy miért ilyen eltérő módokon jelezte az összeolvasztást – hiszen az egyik esetben biztosan állítja, hogy hiány van a szövegben, míg a másikban csupán feltételezi. A két ének eltérő ritmusa és beosztása miatt az válik a legvalószínűbbé, hogy külön forrásokban szerepeltek, és Petrovay saját leleménye volt, hogy egybekapcsolja őket, mikor észlelte, hogy tökéletesen kiegészítik egymást. A szerinte bizonyos („héja vagy”) és az általa feltételezett („ennek héja lehet”) hiánnyal kapcsolatban a forrásai romlottságára gyanakodhatunk. Ugyanis mikor az első, hosszabb éneket megszakítja, és egészen biztos hangon közli, hogy hiányt regisztrált a históriában, valószínűleg azért teheti ezt, mert olyan nyomtatvány volt a kezében, melyből láthatóan ki volt szakadva egy-két oldal (az őrszók és a lapszámozás igazíthatták el ebben a kérdésben). A háromsoros, rövidebb szöveg esetében bizonytalan a hiány kérdésében, és ma már tudjuk, hogy csupán egy strófa maradt ki a másolásból, így a legvalószínűbb itt is az, hogy töredékes forrásból dolgozott, de ebben az esetben számára az utolsó oldalon ért véget a história, így nem lehetett biztos benne, valóban hiányzik-e valamennyi az énekből és vajon mekkora egység. Úgy látszik tehát, úgy kell kezelnünk Petrovayt, mint aki szolgálaián lemásolja az előtte fekvő szöveget, viszont ha többletinformáció van a birtokában, azt is feljegyzi magának.

Ezen a ponton megéri elgondolkodni azon, vajon milyen forrás lehetett Petrovay kezében. Abból kiindulva, hogy mindkét forrását hiányosnak tekinthetjük, és hogy jelen esetben egy históriás énekről van szó, nagyon valószínűnek tartom,

⁶ Petrovay-énekeskönyv, 13r

⁷ Petrovay-énekeskönyv, 10r

⁸ Ebben a kérdésben azon az állásponton vagyok, hogy eredetileg is egyetlen költeményről beszélhetünk, ld. SCHELHAMMER Zsófia, *Tinódi ismeretlen verseiről = VERSO*, Irodalomtörténeti folyóirat, 2(2019), 3, 5–20.

hogyan nyomtatványokról beszélhetünk. A nyomtatási adatok alapján tudjuk ugyanis a népszerű irodalmi szövegekről, hogy rendkívüli tömegben jelentették meg őket, különösen azután, hogy Komlós András (külföldi minta alapján hazánkban is) meghonosította a füzetes kiadványokat.⁹ Már csak az RMNy adataira támaszkodva is biztosak lehetünk abban, hogy előszeretettel vásárolták ezeket a vékony kis nyomtatványokat, hiszen, ha nem így lett volna, akkor nem szembesülnénk jó pár szöveg esetében azzal, hogy sűrű időközönként újranyomták őket, ráadásul az ország különböző pontjain egyaránt. Szokás említeni¹⁰ azonban ellenpéldaként Valkai András históriáit, melyeket Heltai (vagy a felesége) a *Cancionaléhoz* kötött hozzá. Ezt általában annak alátámasztására szokták felhozni, hogy nem lehetett népszerű olvasmány, én azonban inkább úgy értékelném ezt a tényt, hogy közkedveltsége folytán olyan mennyiségben nyomtatták ki, amit már nem tudott felszívni a „piac” még e nagy népszerűség mellett sem. Jól megvilágítja a históriás énekek sikerét Heltainé esete, akinek férje halála után egyedül kellett fenntartania magát, megélhetést csiszolva a rámaradt nyomdából. Márpedig ő, helyzetét felmérve, szinte kivétel nélkül ilyen énekek nyomtatványait jelentette meg.¹¹ Ez rendkívül beszédes adat egy olyan nyomdatulajdonos esetében, akinek az üzletpolitikájában elsősorban a mindennapi megélhetés számít, és aki számára az irodalmi ízlés vagy a szakmai megbecsültség csak másodlagos szempontok lehetnek.

Visszatérve a főtémára, elmondhatjuk tehát, hogy a Gyöngyösihez köthető szöveg kissé feldaraboltan, de látszólag a maga teljességében olvasható az énekeskönyvben. Petrovay másolási metódusánál jelenleg fontosabb azonban, hogy vajon honnan is másolhatta a szöveget. A szakirodalom gyakorlatilag tényként kezeli, hogy az Gyöngyösi *Florentinájából* származik, a két változat közötti kapcsolathoz pedig valóban kétség sem fér. Fennáll viszont a tyúk és a tojás problémája. Melyik szöveg létezhetett előbb? Badics Ferenc azt írja, Gyöngyösi valamikor 1672–1674 között írhatta a *Florentinát*.¹² A 17. századból egyetlen másik kéziratban maradt fenn (a *Gosztonyi-kódexben*), ezen kívül csupán 18. századi forrásairól tudunk. A másik 17. századi forrásában, a téma kapcsán kevésbé emlegetett *Petrovay-énekeskönyvben* semmilyen utalást nem találunk Gyöngyösire. A *Gosztonyi-kódex*¹³ jó ideig elveszítettnek számított, a *Régi Magyar Drámai Emlékek* 2. kötetében még azt olvashatjuk, hogy „a II. világháborúig a Balassagyarmati (Palóc) Múzeumban volt. A háború alatt ez a kódex eltűnt, s bár a Múzeum kéziratossá anyaga azóta az OSZK-ba került, a *Gosztonyi-kódexnek* ez ideig nem

⁹ HELTAI Gáspár, *Cancionale azaz históriás énekeskönyv Kolozsvár 1574*, kiad., kísérő tan. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, V), 21.

¹⁰ HELTAI 1962, i. m. 22.

¹¹ CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig, A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*, Bp., Reciti, 2017 (Irodalomtörténeti Füzetek, 179), 81.

¹² BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István összes költeményei I*, Régi magyar költők tára – XVII. századbeli magyar költők művei, Bp., MTA, 1914, 478.

¹³ STOLL 2002², i. m. Nr. 89.

sikerült nyomára akadnunk.”¹⁴ Azóta – miként ezt Stoll Béla kéziratos énekeskönyv-bibliográfiájának második kiadása regisztrálja¹⁵ – szerencsére előkerült, így össze lehet vetni a két szövegváltozatot.

Badics arról is bővebben ír, hogy Gosztonyi és Gyöngyösi könnyen találkozhattak, így Gosztonyi valóban másolhatott eredeti Gyöngyösi-szövegeket. A kódexbe való bejegyzés dátuma természetesen bizonytalan, de Badics megemlíti, hogy a *Florentina* folytatása (töredékben maradt fenn a kéziratban) esetleg akkor vesztetett el, mikor 1679-ben a pestisjárvány miatt Gosztonyi „munkahelye”, a pozsonyi kamara Modorra, majd Kis-Martomba volt kénytelen menekülni. Ekkor tehát elméletben már szerepelhetett a kódexben a szöveg. De hogyan juthatott Petrovay birtokába? Az ő életéről alig rendelkezünk információval, viszont a kézirat összeállításának dátuma a benne szereplő szövegek alapján 1668–1677 közé tehető. Ez azonban a legszélesebb időintervallum, amiben mozoghatunk, az 1677-es bejegyzés például egy személyes jegyzet, amely más színű tintával, kapkodóbb kézírással, és az énekeskönyvből kihámozható dátumokkal összevetve rendkívül későn született, a kézirat törzsanyaga ugyanis valószínűleg 1671–72 között került lejegyzésre. De még ha megengedően gondolkodunk is, és azt mondjuk, hogy a *Florentina*-beli versbetét 1667 táján született,¹⁶ a legjobb esetben akkor is mindössze tíz évet számolhatunk addig, míg Petrovay (mai tudásunk szerint) felhagy a bejegyzésekkel. Mekkora esély van rá, hogy Gyöngyösi saját költeménye ennyi idő alatt utat talált volna Petrovay Miklóshoz?

A kérdés nem újkeletű, már Lengyel Dénes is felfigyelt¹⁷ a két szöveg közötti tagadhatatlan kapcsolatra, illetve arra is, hogy a dátumokat figyelembe véve gyakorlatilag lehetetlen, hogy bármelyik szöveg a másikról másolt változat legyen. Mindenképpen meg kell jegyezni azonban, hogy Lengyel cikkében több helyütt is tévesen szerepel a Verhovay név, minden részlet egyértelművé teszi ugyanis, hogy Petrovay énekeskönyvére gondol. Azonban nem ez az egyetlen tévedés, amit Lengyelnél találunk. Azt még helyesen állapítja meg, hogy a strófák sorrendje nem azonos a két forrásban, viszont a felsorolása hibásan adja meg a versszakok elhelyezkedését. Nem követ el nagy hibákat, és azokat is valószínűleg véletlenül, de a könnyebb megértés érdekében – követve az általa megadott felosztást – szerintem így írhatjuk fel helyesen a versszakok eltéréseit (a *Petrovay-énekeskönyv* sorrendjét vettem alapul, de azokon a helyeken, ahol a *Florentina* rendelkezik többlettel, jeleztem a hiányt):

¹⁴ *Régi Magyar Drámai emlékek* 2, szerk. Kardos Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, 348.

¹⁵ STOLL 2002², i. m. 69.

¹⁶ Latzkovits Miklós szóbeli közlése.

¹⁷ LENGYEL Dénes, *Florentina és Verhovay énekeskönyvének Quaerela puella-je = Irodalomtörténet*, 28(1939), 30–31.

*Petrovay-énekeskönyv**Florentina*

1–3	1–3
4	6
5	hiányzik
6	9
hiányzik	10–12
7	13
hiányzik	14–20
8	21
9	hiányzik
10	4
11	5
12	7
13	8
14	hiányzik
15	22

Minden eltérés ellenére láthatunk tehát szorosan összetartozó strófákat, például az 1–3. mindkét forrásban, illetve ahogyan a 10–13. versszakok az énekeskönyvben és (a 6. kivételével) a 4–8. strófák a drámában követik egymást. Ezek a nyilvánvalóan nem a véletlen számlájára írható kapcsolódások közös ősrre mutatnak, egy olyan forrásra, amit α -val jelölhetünk. Ezt is felvetette már Lengyel Dénes, aki ezek alapján csak feltételezte, amit én szinte bizonyosnak gondolok, vagyis hogy Gyöngyösi nem lehet a versbetét eredeti szerzője; minden valószínűség szerint felhasznált egy esetleg közszájon forgó, mindenesetre már korábban is létező verset. Latzkovits Miklós ellentétes álláspontot képvisel a kérdésben, és a velem szóban megosztott ellenérvei között szerepel, hogy a vers farsangi költemény, mely könnyen, gyorsan, intenzíven terjedhetett kézíratos másolatokban. Ezzel most nem is vitatkoznék, viszont ha így van, annak akkor sem kell feltétlenül azt jelentenie, hogy Gyöngyösitől eredt a legelső változat – ugyanolyan könnyen juthatott el hozzá is a szöveg, mint ahogy eljutott Petrovayhoz.

Tehát abban az esetben is azon a véleményen vagyok, hogy nem Gyöngyösi a kiindulópont, ha létezett a szövegnek egy korábbi, a drámában olvashatótól különböző, Gyöngyösi-féle változata, hiszen egyrészt túl nagy az eltérés a két változat között, másrészt, még ha egy szöveg két forrásból való összeillesztéséhez elegendő önállóságot feltételezhetünk is Petrovaytól, azt, hogy külön latin címet adjon egy éneknek, rendkívül valószínűtlennek tartom.

Szintén Lengyel mutat rá a hasonlóságra, amely a *Petrovay-énekeskönyv* 14. strófája (ez a Gyöngyösi-féle változathoz hiányzik) és a *Szentsei-dalokkönyv* 53. számú versének 5. strófája¹⁸ között áll fenn:

¹⁸ *Szentsei György dalokkönyve*, sajtó alá rend., előszó és jegyz. Varga Imre, Bp., Helikon, 1977 (Bibliotheca Historica), 268.

Petrovay-énekeskönyv:

Oh ha már valaki, találkozánk,
 Enghem szíbul szeretne,
 Bátor szegény lenne, bár fél szeme lenne,
 Bátor ugyan sánta lenne,
 Nem gondolnék véllé, csak enghem elvenne,
 És szükségemről tenne

Szentsei-daloskönyv:

De ha engem valaki megkérne,
 Annak bátor csak fészeme lenne,
 Az lábo is, bátor, bankós lenne,
 Csakhogy az én szükségemről tenne.

A vénlánycsúfolók alapszókészlete és panaszáradata természetesen adott, úgy is mondhatnánk, megvan a kaptafája, e nagymértékű egyezés alapján mégis nagyon valószínűnek látszik, hogy valóban létezett akár a szóbeli, akár a korai írásbeli hagyományban valamilyen változata annak az éneknek, amely aztán megtalálta az útját Petrovayhoz és Gyöngyösihez egyaránt. Azt a lehetőséget, hogy Gyöngyösi eredeti szövege (akár a *Florentina*-beli, akár egy feltételezhető korábbi változata) került volna be az énekeskönyvbe (ahogy azt *A magyar irodalom története* feltételezte)¹⁹, a fenti érvek alapján és meggyőző forrás hiányában rendkívül valószínűtlennek tartom.

Végül kitérve a vonatkozó szakirodalomra, megállapítható, hogy abban kevés szó esik Lengyel általam többször idézett cikkéről, az RMDE vonatkozó kötete²⁰ is csupán megemlíti, hogy az ominózus közjáték pusztán egyetlen forrásban szerepel, és hogy egy változata megtalálható a „*Verhovay-énekeskönyvben*”. (Itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy ezzel a sajnálatos tévedéssel, amely Lengyel Dénestől származik, frissnek mondható szakszövegekben is találkozhatunk)²¹ Ebből is látszik, hogy senki sem vitatkozik Lengyel állításával, jobbára tudomást sem vesznek róla, ami esetleg annak is köszönhető, hogy Gyöngyösi szövegeivel kapcsolatban többször és komolyabb esetekben is felmerültek szerzőségi kérdések.²² Minden mellőzöttség ellenére azonban ez is lehet egy adat, amely támogatja, hogy kérdéseket tegyünk fel a Gyöngyösinek tulajdonított szövegek szerzőségével kapcsolatban.

¹⁹ *A magyar irodalom története* 1964, i. m. 315.

²⁰ *Régi Magyar Drámai Emlékek* 1960, i. m., 351, 352, 354.

²¹ LATZKOVITS Miklós, *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, Bp., Argumentum, 2007, 65.

²² LATZKOVITS Miklós, MÉSZÁROS Zoltán, *Ki írta a Gyöngyösi Florentináját? = Irodalomtörténeti Közlemények*, 109(2005), 469–493; Uő, *Gyöngyösi és az imposztorok (Ki írta Gyöngyösi verseit?) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 123(2019), 263–300.

Az eddig tárgyalt szöveg után közvetlenül egy Zrínyi halálára írt siratóének olvasható a 102r–104v oldalakon, amely szintén latin címmel szerepel a kéziratban (*Cantio Lacrimosa de Excell/entissi/mo Dno Domino quondam Comite Nicolao á Zrinyo*.²³ *Nota. Iffiusagom.*). Épp a címek nyelvi azonossága miatt egyáltalán nem kizárt, hogy Petrovay ugyanabból a forrásból másolta ezeket az énekeket. A Zrínyivel „kapcsolatba hozható” szöveg a *Szentsei-daloskönyv*ben is megtalálható,²⁴ igaz, némiképp eltérő változatban. Bizonyos különbségek azt az elképzelést támogatják, hogy Petrovay változata közelebb állhatott az eredeti szöveghez, például az alábbi részletek:

Szentsei-daloskönyv

1.
Hol van Virgilius, poéták vezére?
Mert elijede már Horvátország szíve,
Föllobbant mint szarvas szép folyó-
vizekre

9.
Sirast Horvátország jó rendölt uradat

Petrovay-énekeskönyv

1.
Kelj föl Virgilius, poéták vezére,
Mert elégiádra Hovátország színe,
Föllobbant mint szarvas szép folyó-
vizekre

9.
Sirasd Horvát ország jó renddel uradat

Találunk viszont ennek ellentmondó adatokat is, például a 16. strófában, melyben (a *Szentsei-daloskönyv*vel szemben) kissé értelmetlennek tetsző szöveget olvashatunk Petrovay másolatában:

16.
Sima kengyelérül az Zrényi leugrik,
Midőn vadállatra nagy szívvel futamik,
Fegyveréhez bizván, jaj, megcsalattatik,
Vége életének mert ottan történik.

16.
Sima tengelyérül szerencse leugrék,
Midőn vadállatra nagy szívvel futamék,
Fegyveréhez bizván, jaj,
megcsalattaték,
Égő szövétneke ottan eloltaték.

Annak ellenére, hogy az első sor kérdésében a *Petrovay-énekeskönyv* változatát is tekinthetjük értelmesnek, mégis helyesebbnek tűnik a daloskönyvé, különösen annak tükrében, hogy a következő két sor egyértelműen Zrínyire vonatkozik, és láthatóan nem történik alanyváltás sem. Érdeemes még megemlíteni azt a szintén kissé furcsa sort, melyet a 14. strófában találunk:

14.
Fordítá kerekét Zrényinek sorsához.

14.
Fordítá kerekét Zrínyi gonoszához.

²³ Siratóének az egykori kiváló úr és gróf Zrínyi Miklósról.

²⁴ *Szentsei György daloskönyvei* 1977, i. m. 80.

Mivel a szerencséről van szó, a Szentsei-féle változat sokkal inkább tűnik igazodni a kontextushoz. A másolási hibák alapján mindenesetre nagyon valószínűnek látszik, hogy most sem a nyomtatvány szolgált az énekek forrásául, amit nemcsak a hibák természete, hanem a kronológia is megerősít. Gyöngyösi *Florentinája* is és a Zrínyiről szóló ének is a másolással közel egy időben keletkeztek (habár a Gyöngyösi által felhasznált szöveg lehetett jóval korábbi is), gyakorlatilag tehát kortárs szövegekről beszélhetünk, melyeknek jelenleg nem tudunk számunkra releváns nyomtatott kiadásáról.

A *Petrovay-énekeskönyv*ben nótajelzés is tartozik a vershez: *Ifjúságom*. Az *Ifjúságom vétke gyakran jut eszemben* incipitű bűnbocsánati énekről van szó, melyet a kolofon tanúsága szerint 1616-ban szerzett Szepesi Csombor Márton. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy a vonatkozó RMKT-kötet²⁵ jegyzetei alapján a Zrínyiről szóló szöveg első két sora megtalálható Putnoki János emlékkönyvében, amelybe 1617–1622 között kerülhettek bejegyzések Heidelbergben. Ugyanakkor, amint elkezdjük átlapozni az emlékkönyvet, nemcsak ennek az éneknek az első két sorával találkozunk (127), hanem rögtön a második lapon az *Ifjúságomnak vétke* első két sorával is; az itt található két sor azonban nem egyezik teljesen a Thaly Kálmán által közöltekkel.²⁶

„Ifjúságom vétke gyakran jut eszemben,
Mely²⁷ bánatot indít s siralmat szívemben.”
/Szepesi Csombor Máté/

„Ifjúságom vétke gyakran jut eszemben,
Kit bínei miatt félek az az”
/Putnoki János emlékkönyvében/

A szakirodalom alapján azt is tudjuk, hogy ez a vers megtalálta az útját az *Istenes énekek* kiadásaihoz is (amely ponton elvált Szepesi Csombor Márton nevéől), az 1660-as bártfai kiadásban például valóban szerepel (226), viszont ugyanazzal a két sorral kezdődik, amelyekkel az RMKT-ban és Szepesi szövegében is megismerhettük – honnan veszi tehát a második sort a Putnoki-emlékkönyv bejegyzője? A dolgot az is nehezíti, hogy nem is szabályos bejegyzést olvashatunk, nincs bejegyzési hely, idő megadva, nincs dedikáció, nincs aláírás, ráadásul nem is ez az egyetlen bejegyzés az oldalon, hanem eltérő tintával, más kézírással több inscriptiót is olvashatunk. Közülük csupán a legelsőnek, a lap tetején, van keltezése, amelyet eszerint 1622. július 3-án jegyeztek be az emlékkönyvbe.

Az emlékkönyvi bejegyzésekre jellemző, hogy egy-két szó rosszul szerepel bennük, a fent kimutatott viszont akkora fokú eltérés, amelyet nem írhatunk a

²⁵ *Régi Magyar Költők Tára XVII/8.*, szerk. Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 535.

²⁶ *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok I–II*, kiad. Thaly Kálmán, Pest, Lauffer Vilmos, 1864, II. 15.

²⁷ Szepesi Csombornál: Ki.

rosszul működő emlékezet számlájára (mint ahogy saját fogalmazványának sem tarthatjuk). Minden bizonnyal ismert szövegből ered tehát; a kérdés csak az, hogy honnan. Mostanáig nem találtam annak nyomát, hogy a szakirodalom ismerné az ének más változatát, így csak reménykedhetünk abban, hogy a jövőben felbukkan valahol.

Ezt a kérdést tehát egyelőre nyitva hagyva és visszatérve a Zrínyiről szóló ének emlékkönyvben megtalálható első két sorára, rendkívül érdekes a 38 strófás ének 35. strófájában olvasható 1664-es szerzetési dátum, hiszen az album jóval korábbi bejegyzéseket tartalmaz. Nem lehet kizárni, hogy maga a tulajdonos, Putnoki János mellékesen jegyzetfüzetnek is használta az albumot, de olyan példából sincs hiány, hogy évekkal később kerül egy-egy magyar bejegyző kezébe az album, miután a tulajdonosa hazatért a peregrinációból. Szinnyeinél²⁸ azt olvassuk Putnoki Jánosról, hogy 1658-ban még élt, pontos halálozási dátumáról viszont nem tudunk. Felmerül azonban a kérdés, vajon az ő tulajdonában volt-e még az emlékkönyv, mikor ezek a (valószínűsíthetően kései) bejegyzések belekerültek. Ha hozzá kötnénk ennek a két sornak az emlékkönyvbe kerülését, felvetődne az a kérdés is, hogy létezett-e egy korábbi, más változata a Zrínyiről szóló éneknek, amelyet esetleg felhasznált és parafrázeált a szerző, hogy 1664-ben a mindenkit megrázó eseményhez, azaz Zrínyi halálához igazítsa. Azért sem elvetendő ez a feltételezés, mert a vers bizonyos strófái felbukkannak a Miszlai András szerzte *Siralmas ének az szömörei harcrul* című énekben is.²⁹ Vannak természetesen toposzok a régi irodalomban, melyek ismétlődése nem jelent feltétlenül közös forrást (mint pl. a madarak, vadak koporsóhoz való hasonlítása), ebben az esetben azonban talán többről van szó. A következő strófáknál érhető tetten az azonosság:

Siralmas ének...

4.
Apolló hogy hallá ezeknek halálát,
Mindjárt ő lantjának mézzel folyó szavát,
Citeráját,
Könyveinek árnját,
Keservesen így kezdé el szavát:

5.
Oh, szomorú eset, oh, gonosz szerencse,

Petrovay-énekeskönyv

11.
Apolló hogy hallá ennek ú halálát,
Mingyárt ú lantjának mézzel folyó
szavát,
Keserves sirással könyvének árnját,
Citerát pöndítvén így kezdé el szavát.

12.
Oh, szomorú élet, oh, gonosz szerencse,

²⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái 11*, Bp., Hornyánszky, 1906, 279–280.

²⁹ *Balladás dalok, Népballadák, vitézi énekek a kuruc korból*, szerk. Fogarasi István, Szentendre, Interpopulart Könyvkiadó, 1993, 72–75.

9.
Szörnyű! Apollónak zöngedező lantja,
Szörnyű! Orpheusnak gyönyörű nótája

Elváltoza,
Ékes szép nótája,
Méreggé lőn fülemüle szava.

18.
Szünjön Apollónak zengedező szava,
Szünjön Orpheusznak gyönyörű
hárfája
Fülemülének is zengedező hangja
Méreggé változzék hajnali nótája.

Miszlai András nevével kapcsolatban ráadásul nem először merül fel, hogy más tollával ékeskedne. A *Vígságnak töretik gyöngye szép üvege* incipitű versével kapcsolatban jegyzi meg Thaly Kálmán, hogy az lehetett az alapja az általa *A bujdosó Rákóczi éneke* címen közölt versnek.³⁰ Varga Imre nyomán azonban tudjuk, hogy ez a vers egy 1695-ben szerzett szöveg strófaiból készült válogatás.³¹ Korábbi tehát, mint a Miszlai nevéhez köthető 1704-es vers. Varga maga is azon az állásponton van, hogy a *Lugossy-kódexből* származó *Sírjatok szemeim...* és a *Vígságnak töretik* incipitű vers is egy közös forrásra vezethetők vissza, egymástól függetlenül keletkeztek tehát.³² Meg is nevezi ezt a forrást, egy a sárospataki iskola sorsát sirató éneket, melynek tanulmányában közli az eddig kiadatlan változatait.³³ Ami a közös forrásból való táplálkozást illeti, valószínűleg nincs ez másként a Zrínyiről szóló és a koronczi (szemerei) harcról szóló szöveg esetében sem. Legalábbis elgondolkodtatók az eltérések a változatok között, illetve természetesen a verselés különbözősége is. Elképzelhető azonban az is, hogy jelen esetben Miszlai ismerte a korábbi éneket, és abból emelt át néhány strófát. Péczely László szerint Miszlai és Szentsei együtt bujdoshattak,³⁴ Szentsei gyűjteményében pedig nemcsak Miszlai három költeménye található meg, hanem természetesen a Zrínyiről szóló vers is, így (ha hiszünk Péczelynek) nem nehéz elképzelni, hogy tálcán szállította Miszlainak az anyagot, amit ő a korban még nem létező szerzői jog megsértése nélkül kedvére felhasználhatott. Mindennek tükrében azonban legalábbis érdemes elgondolkodni, mennyi olyan versünk lehet, melyeket egy szerzőnek tulajdonítunk, az ő tehetségét dicsérjük velük, miközben némi utánajárással (és szerencsével) kiderülhet, hogy innen-onnan összetoldozott munkáról beszélhetünk csak.

Visszatérve Petrovayra, az ő kezében talán egy másik énekeskönyv lehetett, de az sem zárható ki, hogy levélben küldte el neki valaki ezeket a verseket. Mivel a gyűjtemény mostani számozása szerint a két érintett ének egymás után következik, és mindkettő rendelkezik latin címmel, meglehet, hogy már Petrovay forrá-

³⁰ THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalom történetéhez* 2, Pest, Ráth Mór, 1872, 412–415.

³¹ VARGA Imre, *Egy bujdosó énekünk történetéhez = Acta historiae litterarum hungaricarum*, 13(1973), 123–131, 123.

³² *Uo.*, 126.

³³ *Uo.*, 127–129.

³⁴ PÉCZELY László, *A kuruc költészet egyik remeke (verselemzés) = Jelenkor*, 19(1976), 3, 269.

sában is együtt szerepeltek. Egyáltalán nem könnyíti meg a forrásazonosítást, hogy Petrovay életéről alig rendelkezünk információval. Némi adatot ismerünk róla Petrovay György publikációiból,³⁵ de ezek is csak felületesen érintik az életét. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy nem a család Hosszúmezei Bogdán alapította ágához tartozott, mivel akkor szerepelne Zubánics László *Vitézi végek dicsérete*³⁶ című könyvében, melyben részletesen ír a családról. Hogy mekkora szerepet játszhatott az irodalmi életben, lehetett-e és milyen mély kapcsolata írókkal, költőkkel, egyelőre nem tudható. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a kézirat 132r oldalán a következő jegyzetet találjuk: „In Petrova die 18 Mentis 8tobris 1672 állattam be én Petrovai Miklós szolgálni Szegedi Zsigmond uramhoz kedden.” Ez a bejegyzés azért is rendkívül fontos, mert az énekeskönyvben szerepel Szegedi Zsigmond egy költeménye, melyet Bethlen István temetésére írt.³⁷ Ezen a ponton pedig gyakorlatilag bizonyítottá válik, hogy Petrovaynak voltak kapcsolatai kortárs költőkkel, így akár kaphatta közvetlenül, levelezés útján is az éneket, irodalmi kapcsolatainak valódi mélysége azonban egyelőre rejtély; csakúgy, mint a nevéhez köthető énekeskönyv, amelyben műfajok tekintetében kivételesen széles repertoárú kéziratot és rengeteg megválaszolendő kérdést hagyott az utókorra.

³⁵ PETROVAY György, *A dolhai és a petrovai Petrovayak története 1450-től napjainkig, Harmadik és befejező közlemény, 16 címerrajzzal*, Turul, 1897, 170–187.

³⁶ ZUBÁNICS László, *Vitézi végek dicsérete, A nemesség szerepe a XVI–XVII. századi Észak-kelet-Magyarország társadalmi fejlődésében*, Ungvár, Intermix Kiadó, 2016.

³⁷ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 9, A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*, kiad. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 262–263.

Schelhammer, Zsófia

The appearance of Miklós Zrínyi and István Gyöngyösi in a 17th century songbook

At the centre of my study are two texts from the Petrovay songbook. It is a manuscript that, although long known to literary history, still plays a somewhat neglected role in the technical literature. The collection was compiled between 1668 and 1677 by Miklós Petrovay, a nobleman from Maramureş; we can encounter mainly lays in it, but we can also read many prose writings and contemporary poems too.

In this paper, I deal with two works in the latter category, more specifically with the appearance of Miklós Zrínyi and István Gyöngyösi, mostly with the intention of proving that Gyöngyösi was not the genuine writer of Electra's monologue in scene 5 of Florentina's 3rd act. In my opinion he merely used up an already existing spinster mockery, that (or whose common ancestor) can be read in the Petrovay songbook. The literature practically treats it as a fact that the song comes from Gyöngyösi's Florentina, and there is really no doubt about the connection between the two versions, but there is the problem of the chicken and the egg. The two versions were so close in time that I consider it extremely unlikely that Gyöngyösi's own poem would have found its way to Miklós Petrovay in such a short time. Especially in light of the fact that one of the stanza of the poem, though in a slightly different form, is to be found in a third source, a spinster mockery in the Szentsei songbook.

Keywords: 17th century, poems, literatur, Petrovay songbook, István Gyöngyösi.

Tóth Ferenc

Rejtőzködő török vonatkozású hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kéziratárában*

A Bibliothèque Nationale de France Kézirattára az egyik legjelentősebb francia központi archívum. A kéziratárban számos olyan kiemelkedően fontos magyar vonatkozású forrás található, mint például II. Rákóczi Ferenc fejedelem *Vallomások* (*Confessio peccatoris*) című művének eredeti autográf kézírata.¹ A nagyságos fejedelem Rodostóban befejezett kéziratának mai őrzési helye is jól jelzi, hogy a könyvtár már a 18. században igen kiterjedt körben gyarapította a kéziratgyűjteményét. A híresebb személyiségek kézíratai mellett ugyanakkor szintén jelentős számban lelhetünk itt olyan „rejtőzködő” magyar vonatkozású munkát, amelyek talán éppen a kéziratok beosztásának köszönhetően eddig elkerülték a hazai kutatók figyelmét.² A kéziratok nyelvi alapon történő besorolása főleg többnyelvű dokumentumok esetében vezetheti félre a kutatókat, különösen olyan esetekben, ha egzotikus keleti nyelvekről van szó. A mostani írásunkban egy ilyen forráscsoportban, a török nyelvű kéziratokban³ található, a 18. századi neves

* A tanulmány az Eu-Qu ERC kutatási projekt, valamint a Külgazdasági és Külügyminisztérium Klebelsberg Kunó ösztöndíja támogatásával készült. Az tanulmány írása során értékes javításokat és észrevételeket kaptam Kovács Nándor Erik és Schmidt Szonja Emese kollégáimtól, akiknek itt is szeretnék köszönetet mondani.

¹ BNF, série Ms. Lat. 13628 *Confessio peccatoris*.

² Jó példa erre az itt őrzött és nemrég feltárt Ms. All. 100 jelzetű kézirat (*Recueil de copies de lettres et de notes journalières relatives à la campagne de Hongrie en 1687*), amely Lotaringiai V. Károly herceg saját kezű 1687-es magyarországi naplóját tartalmazza, és amelyet a kötet első forrásának nyelve alapján a német kéziratok közé sorolták be a könyvtárosok. E téves osztályozás már csak azért is meglepő, mivel a kötet belső oldalára ragasztott cédulán egy valószínűleg 19. századi könyvtáros következő bejegyzése található: „Nagy regiszterkötet, amely egy 1687-ben Magyarországon szolgáló tábornok naplóját tartalmazza. E napló nagy része franciául van. Több dokumentum németül, néhány pedig latinul és olaszul található benne. E napló érdekes e hadjárat eseményeinek részletei szempontjából.” E kézirat részletes bemutatását l. TÓTH Ferenc, *A „második mohácsi csata” igazi arca, Az 1687-es harsány-hegyi ütközet a párizsi Bibliothèque Nationale de France egy ismeretlen forrása alapján = Hadtörténelmi Közlemények*, 133(2020), 4, 827–862.

³ A Bibliothèque Nationale de France török nyelvű kézíratainak alapállományát (Ancien Fonds, 396 tétel) Mazarin bíboros és a tudós Gilbert Gaulmin könyvtárából származó művek mellett az 1669-es levantei küldöttek által vásárolt kéziratok alkotják. Ezt követően a könyvtár tudatosan gyarapította a török nyelvű kéziratállományát, amelynek második része az ún. Supplément Turc állomány (1642 tétel). Ez utóbbihoz tartozik az általam vizsgált forráscsoport is. L. ehhez:

francia tolmácsképző intézet, a konstantinápolyi École des jeunes de langues hallgatóinak tollából származó fordítások között folytatott kutatásaim magyar vonatkozású eredményeit szeretném megosztani az olvasókkal.

A konstantinápolyi tolmácsképző intézmény és a Francia Királyi Könyvtár a 18. század első felében

A konstantinápoly-perai tolmács- és fordítóképző iskola 1669 óta létezett, és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerzte meg itt nyelvtudását.⁴ Létrehozását elsősorban az indokolta, hogy annak ellenére, hogy a Francia Királyság már a 16. század óta különleges viszonyt ápolt az Oszmán Birodalommal, a kapcsolattartás nyelvi feltételei sokáig megoldatlannak maradtak. Az intézet létrehozásának elsősorban az volt az oka, hogy a francia diplomácia igyekezett megszabadulni a levantei megbízhatatlan dragománok szolgálatától. Konstantinápolyban már régóta létezett az oszmán hatóságokkal való kommunikációra szakosodott jól képzett tolmácsréteg (a dragománok), akik olyan levantei családokból származtak, amelyeknek több generációja a főváros európai követségek által lakott részében, Perában élt. Ezek a dragománok valóságos dinasztiákat alkottak, és mesterségük apáról fiúra szállt.⁵ A török viszonyokat jól ismerő és azokhoz kitűnően alkalmazkodó tolmácsklánok gyakran komoly kockázati tényezőt jelentettek az európai követségek titkos tárgyalásai során, mivel jó pénzért hajlandóak voltak az államtitkok kiszolgáltatására. Ezt megakadályozandó, szükség volt megbízható és elkötelezett tolmácsokra. Később más európai államok mintájára létrehozták a konstantinápolyi francia tolmácsiskolát, ahová a fiatal nyelvtanulókat ('jeunes de langues') küldték, hogy a nyelvet minél

Catalogue des manuscrits turcs, (2 vol.), Blochet, Edgar szerk., Paris, Bibliothèque nationale, 1932–1933. (2 k.).

⁴ L. DUPONT-FERRIER, Gustave, *Du Collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand (1563–1920)*, Tome I, Paris, E. de Boccard, 1921, 75–76; POUMARÈDE, Géraud, *Drogmans et jeunes de langue = BÉLY, Lucien, Dictionnaire de l'ancien régime*, Paris, PUF, 1996, 436. Vö. TÓTH Ferenc, *Les drogmans et autres experts au service des ambassades à Constantinople au XVIIIe siècle = JEANNESSON, Stanislas, JESNÉ, Fabrice, SCHNAKENBOURG, Eric, Experts et expertises en diplomatie, La mobilisation des compétences dans les relations internationales du congrès de Westphalia à la naissance de l'ONU*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2018, 119–130.

⁵ A perai dragomándinasztiák történetéről lásd Antoine Gautier és Marie de Testa tanulmányait: GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Les drogmans au service de la France au Levant, Quelques dynasties de drogmans = Revue d'Histoire Diplomatique*, 105(1991), 1–2, 5–99; GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *L'origine des dynasties de drogmans = Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues Orientales*, (1992) octobre, 3–12; GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa, dans les actes du colloque de mai-juin 1995 Istanbul et les langues orientales = Varia Turcica*, XXXI(1997), 175–196; GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, Istanbul, ISIS, 2003.

jobban elsajátítják.⁶ A császári diplomácia szintén rendelkezett egy jól működő hasonló tolmácsképző intézettel ('Sprachknaben'), ahonnan számos neves orientalista és diplomata emelkedett ki, mint például Michael és Leopold Talman (konstantinápolyi követ 1729 és 1737 között) és Heinrich Christophe Penkler (konstantinápolyi követ 1740 és 1755 között). Az intézet egészen 1753-ig állt fenn, amikor Bécsbe helyezték át a híres Orientalische Akademie-be, amely az egyik leghíresebb diplomataképző intézménnyé vált a későbbiekben.⁷

A konstantinápolyi francia tolmácsiskolában magas szintű oktatás folyt, amelyet a párizsi Louis-le-Grand jezsuita kollégiumban végzett előkészítő tanulmányok után az oszmán főváros nyelvi környezetében kiváló nyelvtanárok segítségével folytattak a kiválasztott hallgatók. A tanulmányaikban való előrehaladásukról különféle vizsgák és próbafordítások segítségével adhattak számot. A gyakorlottabb fordítók munkáit neves keleti nyelvekben jártas tudósok ellenőrizték és javították. A korrigált fordítások egy részét díszes oszmán bőrkötésben, leggyakrabban az eredeti szöveggel együtt a Francia Királyi Könyvtár számára elküldték, és az ottani keleti kéziratokon belül egy önálló szekcióban ('Fonds des traductions') gyűjtötték össze a 18. század elejétől fogva.⁸ A könyvtár keleti gyűjteményét már az előző évszázad végén, Colbert pénzügyminiszter támogatásával folyamatosan gyarapították, és a képzett keletkutatók kiküldetéseik előtt részletes utasításokat is kaptak arra vonatkozólag, hogy milyen kéziratokat vásároljanak a gyűjtemény számára. A könyvtár keleti kéziratállományát a későbbi miniszterek is a szívükön viselték, és ennek jó példája a francia nyelvtanulók fordításainak rendszerezett és a különféle fordítások megrendelészerű elkészíttetése. Kiemelendő közülük Jean Frédéric Phélypeaux Maurepas gróf,⁹ aki kormányzati tevékenysége során tevékeny részt vállalt a könyvtár keleti kéziratgyűjteményének növelésében. A konstantinápolyi francia nagykövetek szintén nagyban elősegítették a tolmácsnövendékek fordítói munkáját. Közülük a legjelentősebb Villeneuve márki¹⁰ volt, aki 1729 és 1741 között vezette a konstantiná-

⁶ HITZEL, Frédéric, *Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople = Dix-Huitième Siècle*, 28(1996), 57–70.

⁷ ROIDER Jr., Karl A., *Austria's Eastern Question*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 7–13.

⁸ A Fonds de traductions szekcióba tartozó művek leírásához lásd *Catalogue des manuscrits turcs, tome II (Suppl. n° 573-1419)*, szerk. E. Blochet, Paris, Bibliothèque nationale, 1933, 73–107.

⁹ Jean Frédéric Phélypeaux Maurepas gróf (1701–1781), francia államférfi, a Maison du Roi államtitkára, haditengerészeti miniszter (1723–1749) és államminiszter (1774–1781). Életéről l. FILION, Maurice, *Maurepas, ministre de Louis XV (1715–1749)*, Montréal, Leméa, 1967. Vö VI-GUERIE, Jean de, *Histoire et dictionnaire du temps des Lumières*, Paris, Robert Laffont, 2007, 1173–1174.

¹⁰ Louis-Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745) a konstantinápolyi francia követség egyik legmarkánsabb koraújkori diplomatája volt. A taláros nemességhez tartozó Villeneuve 1675-ben született Marseilles-ban, apja a város királyi polgári helytartója, majd később az aix-i parlament tanácsosa volt. Ő maga szintén örökölte a marseilles-i helytartói hivatalt, majd később egy párizsi utazása alkalmából találkozott Daguesseau kancellárral, aki javasolta a konstantinápolyi nagyköve-

polyi francia követséget. Villeneuve követsége nemcsak diplomáciai szempontból volt jelentős, mivel fontos kulturális megbízást is teljesített, amelynek célja az volt, hogy a konstantinápolyi könyvtárakból a francia Királyi Könyvtár számára kéziratokat vásároljon, és felvegye a kapcsolatot a nem sokkal korábban alapított konstantinápolyi könyvnyomda vezetőjével, a magyar származású Ibrahim Mütefferikával,¹¹ aki egyébként 1717-től hivatalos minőségben is együttműködött a Rákóczi-emigrációval. Villeneuve hivatala idején felhasználta több magyar emigráns aktív szolgálatát, mint például Tóth András, Jávorka Ádám, Zay Zsigmond és Máriássy Ádám, akik tevékenyen hozzájárultak a francia hírszerzés e területen elért sikereihez.¹²

A 18. század első évtizedeiben az Oszmán Birodalomban lassú reformfolyamat vette kezdetét. Az 1699-es karlócai békeszerződés következtében a birodalom elveszítette fejlettebb nyugati birtokait, az 1718-as pozsareváci béke következményeként pedig kénytelen volt feladni Havasalföld, Bosznia és Szerbia egyes részeit és a Temesközt. Keleten szintén kudarcok jellemezték az oszmán terjeszkedést, hiszen a meg-megújuló perzsa háborúk területi veszteségekkel jártak. Az elégedetlenség miatt 1703-ban katonai felkelés tört ki, amelynek eredményeként lépett trónra III. Ahmed szultán (1703–1730). Az ő uralkodása és Nevsehirlí Dámád Ibrahim pasa (1718–1730) nagyvezír kormányzása alatt a szultáni udvar egyre nyitottabbá vált a nyugati világ felé. A nagyvezír nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének, és több követséget is küldött a jelentős nyugat-európai városokba: Bécsbe (1719–1720), Párizsba (1720–1721), Moszkvába (1722–1723) és Lengyelországba (1730). E követségek közül a leghíresebb a pozsareváci béketárgyalás egyik oszmán diplomatája, Yirmisekiz

ti posztra. A Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, korábbi nagykövet váratlan halála után megüresedett állást végül 1729-ben foglalta el a márkí, és tizenkét évig vezette a követséget. 1744-ben XV. Lajos felajánlotta neki a külügyi tárcát, amelyet ő visszautasított. Villeneuve márkí Marseille-ban hunyt el 1745. július 1-én.

¹¹ Életéről és munkásságáról l.: SIMONFFY, Aladár von, *Ibrahim Mütefferika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*, Budapest, 1944; HOPP Lajos, *Ibrahim Mütefferika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX(1975), 1, 107–113; REICHMUT, Stefan, *Islamic Reformist Discourse in the Tulip Period (1718–1730) Ibrahim Mütefferika and his Arguments for Printing = International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12–15 April 1999)*, szerk. Ali Caksu, Istanbul, 2001, 149–162; illetve újabban: BARBARICS-HERMANIK, Zsuzsa, *Ibrahim Mütefferika als transkultureller Vermittler im Osmanischen Reich = Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen*, szerk. Arno Strohmeyer, Norbert, Spannenberger, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013, 283–308; SABEV, Orlin, *Portrait and Self-Portrait, Ibrahim Mütefferika's Mind Games = Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIV(2014), 99–121; TÓTH, Ferenc, *Ibrahim Mütefferika, un diplomate ottoman = Revue d'histoire diplomatique*, (2012), 3, 283–295; Kovács Nándor Erik, *Eszkatológia mint propagandaeszköz az Oszmán Birodalomban a 18. század hajnalán, Adalékok Ibrahim Mütefferika polemikus értekezésének értelmezéséhez = Keletkutatás*, (2019 őszi), 79–96.

¹² L. erről TÓTH Ferenc, *Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756) = Hadtörténelmi Közlemények*, 117(2004), 2, 665–679.

Celebi Mehmed efendi franciaországi nagykövetsége (1720) volt, melynek köszönhetően a francia–oszmán kapcsolatok egyre erősebbé váltak.¹³ Ekkor lett divatos a franciás kertművészet, különösen a tulipánok újabb és újabb fajtáinak kitenyésztése. A tulipánok francia és holland divatjának hódoló szultán uralkodásának korszakát ezért ma „Tulipán Korszak”-nak (törökül 'lâle devri') nevezik.¹⁴ E korszakban számos szótárt készítettek, és több európai történelmi, földrajzi munkát is lefordítottak oszmán nyelvre. Ibrahim pasa nagyvezír létrehozott egy 25 fős bizottságot, amely elrendelte a legfontosabb arab és perzsa történelmi munkák lefordítását is. III. Ahmed szultán palotájában, a trónterem mögött, egy új könyvtárt építtetett fehér márványból, hatalmas ablakkal, mely szép példája az oszmán építészetben megjelenő új, franciás ízlésnek is.¹⁵

Villeneuve márki levelezésében jól megfigyelhető az oszmán reformok iránti érdeklődés, és a könyvnyomtatás meghonosításának támogatása is. A francia követ jelentéseiben folyamatosan tájékoztatta udvarát a legfrissebb kiadványokról, amelyekből egy-egy példányt elküldött Versailles-ba is. A Jean-Baptiste Holderman¹⁶ jezsuita kéziratából készült francia nyelvű török nyelvtankönyvnek (*Grammaire Turque – ou methode courte et facile pour apprendre la langue Turque*) a magyar származású Ibrahim Müteferrika nyomdájában készült kiadását¹⁷ például jelentős számú példány megrendelésével támogatta a francia kormányzat 1730-ban.¹⁸ A mű keletkezésének egy érdekes dokumentuma is fennmaradt az általunk vizsgált kéziratcsoportban. A török kéziratok 207. jelzete alatt egy 1726-ból származó kéziratot török grammatika található, amely valószínűleg e nyomtatvány alapjául szolgáló eredeti kézirat egyik változata lehet.¹⁹ A kéziratot Armenonville gróf²⁰ igazságügyi államtitkárnak ajánlotta Holderman atya, a kézirat eredeti

¹³ Yirmisekiz Mehmed efendi útleírásának újabb kiadása: MEHMED efendi, *Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, s. a. r. VEINSTEIN, Gilles, Paris, 2004. Mehmed efendi kíséretében helyet kapott II. Rákóczi Ferenc egyik ügynöke is, akinek a tevékenységéről még lesz szó a tanulmány második felében.

¹⁴ MANTRAN, Robert, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989, 271–277; HITZEL, Frédéric, *L'Empire ottoman, XVIe–XVIIIe siècles*, Paris, 2002, 44; LEVY, Avigdor, *Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century = Middle Eastern Studies*, 18(1982), 3, 231–232.

¹⁵ TÓTH, Ferenc, *La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739*, Paris, Economica, 2011, 39.

¹⁶ Jean-Baptiste Holderman (1694–1730), francia jezsuita és nyelvtudós.

¹⁷ E könyv kiadásának történetéről: BABINGER, Franz, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig, Deutscher Verein für Buchwesen und Schrifttum, 1919, 14–15.

¹⁸ BNF, série Ms. Fr. 7183 641.

¹⁹ BNF, série Ms. Turc Grammaire turque à l'usage des enfants de langue, élevés dans le Collège de Louis-le-Grand, avec une nouvelles traduction des traiteis d'alliance faits et renouvellez entre la France et la Cour ottomane.

²⁰ Joseph Fleuriau d'Armenonville (1661–1728), pénzügyi szakember, jogász és államférfi. XIV. Lajos uralkodása idején a pénzügyi tanács tagja. Később a Régens uralma alatt elnyerte külügyi, majd a tengerészeti tárcát. Élete végén XV. Lajos igazságügyi államtitkára volt.

szerzője. A gróf díszes címerével ellátott ajánlásban a külügyi államtitkár figyelmébe ajánlja e munkáját, amelynek fontosságát elsősorban a rendje missziós tevékenységével indokolta. A kézirat a török nyelvtan példákkal illusztrált leírásán túl számos fordítást is tartalmaz, egyebek között az oszmán uralkodók és a francia király közötti szerződéseket (kapitulációkat), dialógusokat, mesés történeteket, valamint a missziós tevékenységhez nélkülözhetetlen imádságokat.²¹ E nyelvtankönyv elterjedése előtt elsősorban a lengyel szolgálatban tevékenykedő lotaringiai orientalista François Mesgnien²² (lengyelül Meninski) többnyelvű kézikönyvét használták.²³ Az arras-i városi könyvtár kéziratárának katalógusa szerint a Meninski-féle grammatika egy kéziratban latin–francia változatát használhatták a rodostói magyar bujdosók is, amelyet mellesleg szintén a konstantinápoly-perai tolmács- és fordítóképző iskola egyik hallgatója készített. E kézirat egy példányát az arras-i könyvtár is őrizte, ám az első világháborúban elpusztult a gyűjtemény nagy része, és ezért ez az érdekes nyelvemlék sajnos ma már nem áll a kutatók rendelkezésére. A katalógus leírása szerint a kézirat nyelvkönyvben szereplő bejegyzés alapján azt is megtudhatjuk, hogy annak volt egy másodpéldánya, amely Rákóczi Musztafa nevű tolmácsáé volt.²⁴

A Holderman-féle nyelvtankönyv sikere nyomán felélénkült az érdeklődés a keleti kéziratokat fordító tolmácsnövendékek munkái iránt. Villeneuve márki ettől kezdve Maurepas grófnak írt leveleiben folyamatosan beszámolt a fordításokról, és a nyelvtankönyv példányain kívül újabb és újabb kéziratokat küldött Franciaországba. 1731. október 1-i levelében így ír a fordítói munkaközösség tevékenységéről: „A nyelvtanulók (jeunes de langue) továbbra szorgalmasan fordítják a török kéziratokat, és biztosítottak arról, hogy kevés olyan hajó fog elindulni Konstantinápolyból, amely ne vinne valamilyen Önnek szánt fordítást. Amennyire csak tőlem telik, igyekszem fokozni a lelkesedésüket, mivel az a

²¹ A Miatyánk és az Üdvözlégy Mária imádságok kétnyelvű szövegei is megtalálhatók a kéziratban. A szerző a francia szöveg mellett a török szöveget fonetikusán és az oszmán írásjelekkel együtt is megjelenítette a művében. A didaktikus jelleget tovább erősíti a szerző a különböző színű (fekete, zöld, piros) tinták használatával.

²² François Mesgnien (1623–1698), lotaringiai származású lengyel diplomata és keletkutató.

²³ *A Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae ... et grammatica Turcica cum adjectis ad singula ejus capita praeceptis grammaticis Arabicae et Persicae linguae etc* című munka Bécsben jelent meg 1680-ban.

²⁴ Médiathèque municipale d'Arras, Ms. Fonds Advielle 1132 « Grammaire turque et française, tirée du Meninski, contenant toutes les règles les plus nécessaires à sçavoir pour ceux qui commencent à apprendre le turc. Extraite des Mémoires d'un des enfans de langues de Sa Majesté très Chrétienne, résidant actuellement à Constantinople. Écrite à Andrinople, au mois de may 1718, sur les Mémoires du s' Thomas Antoine Ruffin, de la ville de Paris, sous la préfecture du R. P. Hilaire d'Arras, capucin. » – « Autre grammaire turque, copiée sur l'original resté entre les mains de Mustapha, interprète de S. A. S. » – « Alphabetum turcicum ; ordo, potestas, nomen et figura litterarum. Rudimenta grammatices linguae turcicae. De pronunciatione litterarum earumque figuris. Rodosto, mense julii, anno 1720 ». A kézirat sajnos 1915 júliusában Arras város bombázása során megsemmisült. Pascal Rideau könyvtáros szíves közlése.

meggyőződéssem, hogy ez a legjobb módja a keleti nyelvek elsajátításának és tökéletesítésének.”²⁵

A diplomáciai levelezéssel Franciaországba került kéziratok a neves orientalista, Alexandre-Louis-Marie Pétis de la Croix²⁶ professzorhoz, François Pétis de la Croix²⁷ keletkutató tudós fiához kerültek, aki átnézte a munkákat, kijavította a bennük található hibákat, és különféle hasznos megjegyzésekkel látta el őket. Pétis de la Croix a kéziratok első lapjára rövid véleményt írt a munkákról, amely a legtöbbször abból állt, hogy a fordítás híven tükrözi az eredeti szöveg értelmét. Mivel a legtöbb itt található kézirat a professzor jóváhagyó sorait olvashatjuk, feltételezhetjük, hogy az esetlegesen elutasított fordítások be sem kerültek a Királyi Könyvtár állományába.

Magyar vonatkozású oszmán történeti művek fordításai

Az 1730-as években készült magyar vonatkozású fordítások között elsősorban történeti munkákat találhatunk. Itt első pillantásra a magyarországi török háborúk oszmán krónikáinak fordításai kelthetik fel a figyelmünket. Különösen izgalmasnak tűnik az Ms Suppl Turc 865 jelzetű, a fordítások sorában 30. sorszámot viselő III. Murád szultán uralmának szentelt kézirat.²⁸ III. Murád szultán (1546–1595), II. Szelim (1524–1574) legidősebb fia uralkodása (1574–1595) alatt több háború is zajlott: részben Perzsia ellen, másfelől tengeri hadműveletek a spanyolokkal és portugálokkal, és végül, de nem utolsósorban a szultán halála előtt nem sokkal tört ki a tizenöt éves háború (1591–1606), amely a magyarországi hadszíntéren zajlott. Ez utóbbi hadműveletek leírásai miatt a kézirat igen jelentős magyar vonatkozású forrásnak számít. Erre egyébként már a fordítás keletkezése idején is felfigyelhettek, mivel a kézirat háromnyelvű (az eredeti oszmán-török szöveg latin és francia fordításaival együtt) másolata bekerült Bercsényi László gróf lusancy-i kastélyának könyvtárába is.²⁹

²⁵ BNF, série Ms. Fr. 7184 331–332. o.

²⁶ Alexandre-Louis-Marie Pétis de la Croix (1698–1751), XV. Lajos király tolmácsa és titkára (1721), a francia Királyi Könyvtár keleti referense és tolmácsa, később a neves Collège royal (ma Collège de France) arab katedráját vezető professzora.

²⁷ François Pétis de la Croix (1653–1713), francia diplomata, professzor, orientalista, író és fordító. Nevéhez fűződik a *Contes turcs* (Paris, 1707), a *Mille et un jours* (5 k., Paris, 1710–1712) kiadása, egy örmény szótár és egy etiópiai útleírás kiadása. A két Pétis de la Croix a tevékenységéről I. BABINGER, Franz, *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls = Die Welt des Islams*, 7(1919), 3–4, 103–129.

²⁸ BNF, Ms Suppl Turc 865 Histoire du Regne de Sultan Murad Khan fils de Sultan Selim Khan traduite du turc par les soins, et sous la direction du P. R. Romain de Paris Conseiller des Missions de Grece et prefet des jeunes de langues par le Sieur Jean Baptiste Guinrand 1733 (trad. 30).

²⁹ A kézirat jelenleg a meaux-i városi könyvtár kéziratárában található, Bibliothèque Municipale de Meaux, Ms. 113 Historia regni sultani Murad-Khan, filii sultani Selim-Khan, e turcico in gallicum et e gallico in latinum a Joanne-Baptista Guinrand, linguarum orientalium alumno, con-

Szintén ugyanebben sorozatban található, az Ms Suppl Turc 873 jelzetű és 38. számú fordítás, amely már címében jelzi a magyar vonatkozású tartalmát, az alsó-magyarországi Kanizsa várának ostromáról szól.³⁰ A könyvtári katalógus bejegyzése szerint a szöveg szerzője „Teryaki Haszán” pasa, III. Ahmed szultán (1703–1730) hadvezére, aki részt vett ebben a hadjáratban.³¹ Valójában Tirjáki Haszán szigetvári bégről van szó, aki 1600-ban foglalta el Kanizsa várát. A kézirat 54 levél oszmán-török szövegből és 94 oldalas francia fordításból áll, amelyet Jean-Baptiste Fiennes³² 1731 májusában fejezhetett be. A fordítást egy Maurepas-nak szóló hosszú ajánlás előzi meg, amelyben a szerző kifejezi a háláját, és kifejti a keleti szövegek fordításával kapcsolatos elveit, amelyek szerint elsősorban a szöveghűségekre való törekvést tartotta fontosnak a fennkölt stílussal szemben.³³

Szintén a tizenöt éves háború oszmán krónikáinak fordítását tartalmazza a háromkötetes *Annales de l'empire ottoman* című kézirat, amely az Ms Suppl Turc 917–919 (Fonds des traductions 80–82) jelzete alatt található. A mű Mustafa Naima történelmi munkájából vett részletekből és azok fordításaiból áll, amelyek az 1740-es évek elején készültek el. A fordítók Digeon és Fonton tolmácsok voltak. Az utóbbi – feltehetőleg azonos Charles Fonton³⁴ későbbi francia diplomatával – egy neves konstantinápolyi dragomándinasztiához tartozott, amelynek tagjai rendszerint az európai követségek szolgálatában álltak.³⁵ Az első kötet a hidzsra szerinti 1000 és 1003 évek krónikáját (1591–1594) meséli el. A szöveg a tizenöt éves háború kezdetéről érdekes képet nyújt, és a hadi események leírását pontos magyarországi helynevekkel támasztja alá. A krónika Győr elfoglalásával ér véget. A mű második kötete, ennek folytatásaként, a muzulmán naptár 1003–1004-es éveinek, vagyis 1594–96-os hadjáratok történetét meséli el. Szó esik itt Komárom sikertelen ostromáról, a moldvai fejedelem lázadásáról, III. Murád szultán haláláról, Esztergom ostromáról és az Eger ellen felvonuló oszmán hadsereg hadműveleteiről. A kézirat érdekessége, hogy egy játékkártyalapra írt megjegyzés

versa, cura reverendissimi patris Romain, linguarum orientalium alumnorum praefecti, anno Domini 1733.

³⁰ BNF, Ms Suppl Turc 873 Histoire du siège de Canise, ville située dans la basse Hongrie, par Jean-Baptiste de Fiennes vers 1734, qui dédia cette traduction au comte de Maurepas (trad. 38).

³¹ <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc94177x> (Letöltve: 2020. november 16.)

³² Jean-Baptiste Hélin de Fiennes (1710–1767), francia orientalista. Azonos nevű apja (1669–1744) szintén keleti nyelvekben járatos tudós diplomata-tolmács volt. Fiát 1729-ben küldték Konstantinápolyba az 'école des jeunes de langues' intézménybe, hogy ott tökéletesítse az arab, török és perzsa nyelvtudását. 1740-ben kinevezték a párizsi Louis-le-Grand kollégiumban működő keleti nyelviskola professzorának. 1742-ben Tuniszba küldték, majd 1744-ben kinevezték a Collège royal professzorának.

³³ BNF, Ms Suppl Turc 873 Histoire du siège de Canise, Ajánlás (oldalszám nélkül).

³⁴ Charles Fonton (1725–1793), francia diplomata és zenetörténész.

³⁵ Lásd erről GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa = Varia Turcica*, XXXI(1997), 175–196.

található benne, amelyet valószínűleg a kézirat Párizsba való megérkezése után a Királyi Könyvtár egyik alkalmazottja íratott. E feljegyzés sommásan összefoglalja a kézirat tartalmát, megnevezi a fordító Fonton tolmácanstulót, a fordítás elkészítésének évét (1744). A titokzatos kártyakedvelő könyváros végezetül még hozzáfűzi azt is, hogy bár a kötet olyan száraz és unalmas stílusú, mint a hasonló ilyen jellegű munkák, mégis hasznos lehet az „ország történelme” megismeréséhez.³⁶ Mivel nem nevezi meg az országot, ezért nem tudhatjuk, hogy Magyarországra, vagy az Oszmán Birodalomra gondolt-e. Az utolsó kötetből a tizenöt éves háború hidzsra szerinti 1003 és 1005 éveinek közötti – vagyis az 1599 és 1602 körüli időszak – eseményeit ismerhetjük meg. A leírás elsősorban az Érsekújvár környékén zajló és Kanizsa ostromával kapcsolatos hadműveletekre fókuszál. Az előző kötethez hasonlóan itt is kapott egy „azonosító kártyát” a kézirat, amelyre ugyanazzal a kézírással a következő tartalmú feljegyzés került: a szöveg az Oszmán Birodalom évkönyveinek folytatását tartalmazza, a fordítója szintén Fonton fiatal nyelvtanuló volt, aki 1745-ben készítette el Konstantinápolyban e munkát. Ezen kívül még azt is megjegyzi az epés tintába mártott tollú könyvtáros, hogy bár a kéziratot elég silánynak tartja, az ehhez hasonló munkákhoz képest, de még így is a kevésbé rossz kategóriába sorolja. Rámutat arra is, hogy egy magyarországi háború eseményeit taglalja, és témája kapcsolódik egy másik – általa 29. számúnak nevezett – Kanizsa ostromát leíró fordításához.³⁷ Mivel a Fonds des traductions sorozat 29. darabja egy egészen más témáról, II. Szelim szultán uralkodásának egy szakaszáról szól,³⁸ így feltételezhetjük, hogy a sorok szerzője a korábban már bemutatott Ms Suppl Turc 873 jelzetű és 38. számú fordításra gondolhatott.

Egy másik, szintén Charles Fonton által fordított oszmán történeti munkában meglepően érdekes magyar vonatkozású dokumentumot sikerült felfedezni. Az Ms Suppl Turc 923. jelzetű *Relation de la révolution arrivée à Constantinople* című kézirat³⁹ a korszak egy fontos eseményéről, az 1730-as konstantinápolyi lázadásról szól, amely véget vetett III. Ahmed szultán és Nevsehirli Dámád Ibrahim pasa uralmának. Az oszmán nyelvű kézirat a III. Ahmed szultán uralkodásá-

³⁶ A kis kártyalapon a következő szöveg olvasható: „Suite des annales de l’empire ottoman depuis l’an 1000 jusque l’année 1004. Seconde partie traduite du turc en françois par le Sr. Fonton jeune de langues de France a Constantinople 1744. Ce volume n’est si degarni ni si sec que plusieurs autres il peut estre de service quant a l’histoire de ce pays.”

³⁷ A kártyán szereplő szöveg szó szerint: „Suite des annales de l’empire ottoman traduit du turc en françois par le Sieur Fonton jeune de langues de France a Constantinople 1745. Ce volume tout mauvais qu’il est l’est moins encore que les autres que j’ai lus en ce genre. Il traite d’une guerre de Hongrie. Voyes au n° 29 un siege de Canise dont il parle ici fort longuement.”

³⁸ BNF, Ms Suppl Turc 864 Histoire du règne de Sultan Khan (II), fils de Sultan Suleïman Khan, traduite du turc par Jean Bérault, jeune de langues, 1732 (Trad. 29). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531192030/f1.item> (Letöltve: 2020. november 16.).

³⁹ BNF, Ms Suppl Turc 923 Relation de la révolution arrivée à Constantinople, traduite du turc par Jean Bérault, jeune de langues, 1732 (Trad. 80). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100840511/f1.item> (Letöltve: 2021. január 16.).

nak véget vető Patrona Halil vezette felkelés történetét írja le. A lázadás előzménye a sok elszenvedett vereség volt, de az általános elégedetlenséghez hozzájárult az állandó infláció és a kézműipar súlyos adóztatása is. Az 1730-as felkelés vezetője az albán származású Patrona Halil volt, aki a szultán lemondatásával rövid időre magához vette a hatalmat, de aztán hamar sikerült visszaállítani a régi rendszert, és I. Mahmud lépett a trónra. A szöveget egyébként 1730-as évek elején II. Rákóczi Ferenc francia titkára, Pierre-Vincent des Roches is lefordította franciára, amely *Traduction d'une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances* címen elég ismert volt ebben az időszakban.⁴⁰ A kézirat végének üres lapjaira Charles Fonton tolmács oszmán uralkodók keresztény uralkodókhöz írott leveleit másolta, amelyek modellként szolgálhattak számára a napi munkájához. Ezek között található egy I. Rákóczi Györgynek szóló levél a hidzsra 1053. (1643–1644) évéből. A levél témája Kassa város (a szövegben Kachi) és a hozzá tartozó birtokok Rákóczi fejedelemnek való adományozását tartalmazza.⁴¹

Az Ibrahim Müteferrika nyomdájából származó művek fordításai

Villeneuve márki rendszeresen küldött a Királyi Könyvtár részére a kolozsvári származású Ibrahim Müteferrika nyomdájában napvilágot látott könyvekből is, és feltehetőleg a nagy részüket szinte azonnal le is fordította a keleti nyelveket tanuló fiatal hallgatókkal. Erre a következtetésre a Fonds des traductions szekció alaposabb tanulmányozása után jutottam. A továbbiakban szeretném részletesen bemutatni, hogy Ibrahim Müteferrika műhelyének munkái közül melyeknek a francia fordításait sikerült azonosítanom ebben a korszakban. Mint ismeretes, nyomdája működése idején (1729–1742), Ibrahim efendi 17 művet jelentetett meg, összesen 22 kötetben. E munkák között főleg történeti és földrajzi könyveket, valamint szótárakat⁴² találhatunk. E köteteket ma is méltán tekinthetjük az oszmán könyvnyomtatás ősnymtatványainak, és a Francia Királyi Könyvtár is hamar felismerte az értéküket, nemcsak bibliofil szempontból, hanem a bennük található fontos információk miatt is.⁴³

⁴⁰ E kézirat egy példánya a budapesti Iparművészeti Múzeum könyvtárában is megtalálható: Batthyány-Strattmann könyvtár n° 62.851 *Traduction d'une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances*.

⁴¹ BNF, Ms Suppl Turc 923 *Relation...* im. *Modele d'une lettre écrite pour une affaire au prince Ragosky de la part du Grand Seigneur fol. 3–6*.

⁴² A szótárak esetleges fordításaira vagy egyéb felhasználására nem terjedtek ki a kutatásaim, de minden bizonnyal hasznos kézikönyvek lehettek a tolmácsiskola tanárai és hallgatói számára. A *Grammaire Turque* sikerén felbuzdulva például tervbe vette egy török–francia szótár, később pedig egy arab–török–latin szótár kiadását, ezek azonban nem valósulhattak meg.

⁴³ WATSON, William J., *Ibrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula = Journal of the American Oriental Society*, 88(1968), 3, 435–441.

Az egyik ilyen Ibrahim Müteferrika által készített nyomtatvány a Süheylî Efendi néven ismert Ahmed bin Hemdem Egyiptom történetét bemutató műve (*Târih-i Mısır-i Kadîm ve Mısır-i Cedîd*⁴⁴), amely 1730. június 17-én jelent meg. A fordítás az Ms Sup Turc 838⁴⁵–839⁴⁶ jelzetű, és a Fonds des traductions sorozat 8–9. számú köteteiben található. A szöveg fordítója bizonyos Avenel de Beauville volt. A szöveget lektoráló Pétiş de la Croix professzor 1734 novemberében hagyta jóvá a fordítás kéziratát. Az első kötet a régi Egyiptom történetét mutatja be a Teremtéstől kezdve, a második kötet pedig az egyiptomi oszmán hódítástól, 1517-től 1628–29-ig tekinti át Egyiptom történetét.

Ibrahim Müteferrika nyomdájának egyik talán legkülönlegesebb terméke az a kötet, amely Amerika felfedezések történetét és természetföldrajzi leírását tartalmazza. A *Târihü 'l-Hindi 'l-Garbi el-Müsemma bi-Hadîs-i Nev*⁴⁷ című könyv 1730 áprilisában jelent meg. Az anonim nyomtatvány alapjául szolgáló mű írója Mehmed bin Hasan al-Suûdi vagy Seydî Alî Reîş, esetleg Yusuf el-Herevi lehetett.⁴⁸ Az akkor Nyugat-Indiának nevezett Újvilág történeti és természetföldrajzi leírását tartalmazó művet az Oszmán Birodalomban egészen a 19. század végéig használták. Az eredeti kiadványhoz öt térképet is mellékel a kiadó, ezek a fordításból kimaradtak. Szintén hiányoznak azok az állatok, növényeket és madarakat ábrázoló metszetek, amely az eredeti nyomtatványt oly különlegessé tették. Állítólag ezek szembeszálltak az iszlám saria állat- és emberábrázolást tiltó tanaival, és ezért több példányban megsemmisítették a metszeteket a vallási előljárók.⁴⁹ A fordítás szövege elé – hasonlóan, mint az Ms Suppl Turc 873-as jelzetű kézirat esetében – Jean-Baptiste Fiennes egy Maurepas-nak szóló ajánlást helyezett el. Ebben hivatkozik a korábban már említett, Kanizsa 1600-as ostromával kapcsolatos munka fordításának sikerére, amelyen felbuzdulva ajánlja az államférfi figyelmébe az újabb munkáját. A szöveg olvasásának a tanulságában úgy fogalmaz, hogy leleplezi a törökök zavaros és képtelen eszméit. A fordításban

⁴⁴ Új-Egyiptom és Ó-Egyiptom története.

⁴⁵ BNF, Ms Suppl Turc 838 Histoire de l'Égypte depuis le commencement du monde jusqu'à la conquête qu'en fit Sultan Sélim, fils de Baizid, imprimée à Constantinople (mai-juin 1730) traduit par Avenel de Beauville (Trad. 8). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013482/f452.item> (Letöltve: 2020. november 16.).

⁴⁶ BNF, Ms Suppl Turc 839 Histoire de la conquete d'Égypte par Sultan Selim fils de Baizid, imprimée à Constantinople (mai-juin 1730) et traduite par Avenel de Beauville (Trad. 9). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10536146r/f139.item> (Letöltve: 2020. november 16.).

⁴⁷ Az Újvilágnak nevezett Nyugat-India története.

⁴⁸ Ibrahim Müteferrika 1146/1733–34-es latin kéziratában Kâtip Çelebit jelöli meg szerzőnek, melyet mások is alátámasztanak.

⁴⁹ SCHMIDT Szonja Emese, *Az első oszmán nyomda alapítója, Ibrahim Müteferrika*, MA dolgozat, Szegedi Tudományegyetem, 2008, 26.

a következetlen helyesírású helyneveket megtartotta, és igyekezett az eredeti szöveg értelmét visszaadni.⁵⁰

Ibrahim Müteferrika 1731-ben adta ki Isztambulban politikai és katonai reformokról írt, talán legismertebb *Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem*⁵¹ című 'nasihatname'⁵² műfajú munkáját. Nyomdája kilencedik kiadványaként megjelent művében elemezte az oszmánok Európában elszenvedett kudarcainak okait, és reformokat javasolt az oszmán berendezkedés hibáinak megszüntetésére. A mű egyik legfontosabb újdonsága abban rejlik, hogy bemutatja az oszmán katonai és politikai elit köreiből a 18. század elején megfogalmazódó geostratégiai gondolatokat, a birodalom védelmének globális problémáit. A nyugati térképészet fejlődését, a nagy földrajzi felfedezéseket, a haditechnikai fejlesztéseket és a modern hadszervezés eredményeit és következményeit felvázolva a mű megfogalmazza az oszmán világ viszonylagos elmaradottságának általános problémáit is.⁵³ Amikor ezt a munkát később gróf Reviczky Károly Imre lefordította franciára,⁵⁴ valószínűleg nem sejtette, hogy létezik már egy jóval korábbi francia fordítása is a Francia Királyi Könyvtár kéziratái között. Az Ms Suppl Turc 890. jelzetű és 57. számú *Les racines de la sagesse sur l'ordre qui regne dans les armées de diverses nations* című fordítást egy Jean-Victor Choquet nevű keleti

⁵⁰ BNF, Ms Suppl Turc 901 Histoire du nouveau monde, c'est-à-dire des Indes Occidentales, traduite du turc en françois, sous la direction et par les soins du R. P. Romain de Paris, conseiller des Missions de Grece et Prefet des Jeunes de Langues de France par le sieur Jean-Baptiste de Fiennes fils a Constantinople 1732 (Trad. 65), Ajánlás (oldalszám nélkül).

⁵¹ Bölcs gondolatok a népek rendszeréről.

⁵² Alapvetően a 16–17. századi oszmán irodalomban elterjedt uralkodóknak szóló tanácsok és intelmek gyűjteményei tartoznak ide. A török szakirodalom elsősorban a 'nasihatı'l-mülük' vagy 'nasihatname' kifejezéseket használja. Lásd erről: HOWARD, Douglas A., *Genre and myth in the Ottoman advice for kings literature = The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire*, szerk., Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Cambridge, 2007, 137–166.

⁵³ Ibrahim Müteferrika katonai reformgondolatairól lásd: AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars 1700–1870, An Empire besieged*, London, 2007, 187–188. Ibrahim effendi lefordította Raimondo Montecuccoli *Commentarii bellici* című munkáját is oszmán-török nyelvre. E fordítás egyik változata megtalálható a Bibliothèque Nationale de France kézirtárában is: BNF, Ms Suppl Turc 226 Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité sur l'art de la guerre, intitulé Commentarii bellici, par Raymond, comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales (1608–1681), qui fut l'adversaire de Turenne, et que cet ouvrage a fait surnommer le Végèce moderne. Schmidt Szonja Emese friss kutatásai alapján a Raşit Efendi Könyvtárban található fordítás-gyűjteményben is szerepelnek a neki tulajdonítható Montecuccoli-fordítások további nyugati szerzők munkáival együtt. Lásd erről: SCHMIDT, Szonja Emese, *Osmanlı hakimiyetinin son yıllarında Macaristan'da kitap kültürü ve Doğu ilintileri = Doğu Batı Dergisi Balkanlar Özel Sayısı III.*, 89(2020), 9–24.

⁵⁴ *A Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Harcászati értekezés, avagy a csapatok rendezésének módszertana) című munka 1769-ben jelent meg Bécsben, l. erről újabban: TÓTH Ferenc, *Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomában, Reviczky Károly Imre „Traité de la tactique” címen megjelent Ibrahim Müteferrika-fordítása = Hadtörténelmi Közlemények*, 131(2018), 3, 569–611.

nyelveket hallgató tolmácsnövendék készítette el nem sokkal a mű megjelenése után. A szöveget lektoráló Pétis de la Croix professzor 1734. november 21-én hagyta jóvá.⁵⁵ E fordítás különlegessége, hogy az eredeti szöveg nélkül került a Francia Királyi Könyvtárba, ami arra utalhat, hogy az eredeti kiadványt valószínűleg már jóval korábban elküldték a lektornak.

Jean-Victor Choquet egyébként más Ibrahim Müteferrika nyomdájából kikerült szöveget is lefordított franciára. Ezek közül a *Gülşen-i Hulefâ*, vagyis a *Kalifák rózsáskertje* című munka kétkötetes fordítása már csak azért is megérdemli a figyelmünket, mivel a török kéziratfordítások közül az 1. és 2. számot viselik.⁵⁶ Minden bizonnyal először ezeket küldhették el Konstantinápolyból a Királyi Könyvtárba, és nagy valószínűséggel fontos szerepet játszhattak a gyűjtemény létrejöttében. Az eredeti munka szerzője Nazmîzâde Murtaza Efendi volt. A mű a szerző szülővárosának, Bagdadnak a történetét, Szulejmán szultán által való elfoglalását, valamint II. Ahmedtől kezdve az oszmán szultánok listáját és tetteit tartalmazza. Az eredeti nyomtatvány 1730 augusztusában jelent meg Ibrahim Müteferrika nyomdájában. Choquet egyébként egy másik bagdadi kalifák történeteit tartalmazó szöveget is lefordított, amely később a Bibliothèque Nationale de France arab kéziratái közé került.⁵⁷ Egy másik Nazmîzâde Murtaza Efendi munkásságához kapcsolódó művet is sikerült azonosítani a 18. századi fordítások között, amelynek nyomtatott változata 1730-ban látott napvilágot Ibrahim Müteferrika nyomdájában. Ez egy Timur Lenk élettörténetet bemutató mű (*Târih-i Timur-i Gurkân li-Nazmîzade Efendi*⁵⁸), amely az Ms Suppl Turc 492 jelzete alatt található.⁵⁹ Amint ez a kötet címéből is kiderül, annak eredeti szerzője İbn Arabşah, Nazmîzâde Hüseyin Murteza pedig oszmán-török nyelvre fordította. A könyv Timur Lenk életét és hódításait, valamint fia, Sultan Kali rövid élettörténetét meséli el. Az életrajz az Oszmán Birodalmat is megtámadó Timurt különösen kegyetlen, negatív történelmi szereplőnek ábrázolja.⁶⁰

⁵⁵ „J'ay lu par ordre de Monseigneur le Comte de Maurepas la traduction d'un livre turc intitulé Les racines de la sagesse sur l'ordre qui regne dans les armées de diverses nations que j'ay trouvée tres bien ecrite fait à Paris le 21e novembre 1734.” BNF, Ms Suppl Turc 890 Les racines de la sagesse sur l'ordre qui regne dans les armées de diverses nations (Trad. 57).

⁵⁶ BNF, Ms Suppl Turc 831–(832) Le jardin des khalifs, ou histoire chronologique des khalifs de Bagdad, traduite par le sieur Choquet, drogman de France (Trad. 1–2).

⁵⁷ BNF, Ms Arabe 5176 Aventures arrivées à Baghdad au temps des khalifes, et aventures d'un roi de Perse, le tout traduit de l'arabe avec le texte, par Choquet, interprète du roi à Seyde (Sidon), en 1735.

⁵⁸ A Timur (Lenk) által elkezdett katasztrófa leírása.

⁵⁹ BNF, Ms Suppl Turc 492 Traduction de l'histoire de Tamerlan écrite en arabe (...) par Ahmed ibn 'Abd Allah ibn 'Arabshah, par Mourtaza, surnommé Nezmizade, lequel, en 1101 de l'hégire (1689–1690), remania une première version qu'il avait fait de cet ouvrage, sur les avis du gouverneur de Badhdad, el-Hagg Isma'il Pacha.

⁶⁰ SCHMIDT 2008, i. m. 26

A történeti munkák fordításai között szintén több Ibrahim Müteferrika munkásságához kapcsolódó művet találhatunk. Ide tartozik a Judasz Tadeusz Krusiński⁶¹ lengyel jezsuita által írt, az afgánok eredetéről és az iráni hadműveleteiről, valamint a szafavida uralkodók államának összeomlásáról szóló munka, amelyet nagy valószínűséggel Ibrahim Müteferrika fordított le oszmán-török nyelvre, és nyomtatott ki 1729 augusztusában *Târih-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i Indihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân*⁶² címen.⁶³ A fordítást szintén a már korábban említett Jean-Victor Choquet tolmácsolgató készítette *Histoire des révolutions de Perse* címmel, amely a Fonds des traductions kézirat sorozat 42. számú darabjaként került be a Királyi Könyvtár keleti kéziratgyűjteményébe, ahol a Supplément Turc gyűjtemény 877. jelzetét kapta.⁶⁴ Ez utóbbi mű eredeti példánya egyébként II. Rákóczi Ferenc segítségével jutott el Müteferrikához.⁶⁵

Az Ibrahim Müteferrika nyomdájában készült oszmán történelmi munkák francia fordításainak azonosítása során célzott keresést folytattam a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárának katalógusában, és így próbáltam megtalálni a francia kéziratokat. Itt elsősorban három oszmán történetíró munkájára koncentráltam. Az első Mustafa Naima 1574-től 1655-ig tartó oszmán történelme (*Kitâb Târih-i Nâimâ*⁶⁶), a második Mehmed Raşid történelmi műve (*Târih-i Râşid*⁶⁷), melyet az előző folytatásának tekintettek, a harmadik pedig kiegészítő jellegű, a Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi által írt mű (*Târih-i Çelebizâde Efendi*⁶⁸)

⁶¹ Judasz Tadeusz Krusiński (1675–1756), lengyel jezsuita, orvos, orientalista, misszionárius és diplomata. 1707 és 1725 között a Szafavida-dinasztia uralma alatt lévő Perzsiában élt, majd később megírta utazásainak történetét.

⁶² Egy utazó történelmi műve, amely az afgánok megszállását és a Szafavida uralkodók állama összeomlásának okait írja le.

⁶³ Krusiński egy 1740-ben megjelenő művének előszavában azzal vádolja Müteferrikát, hogy visszaélt a nevével, mivel oszmánra is ő maga fordította. SABEV, Orlin, *Ibrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726–1746)*, Istanbul, 2006, 191. Vö. SCHMIDT 2008, i. m. 25.

⁶⁴ BNF, Ms Suppl Turc 492 *Histoire des révolutions de Perse*, traduite du turc, dans le collège des Capucins de Constantinople, par Jean-Victor Choquet, 1731. Az oszmán-török nyelvű munka egy másik kézirata is megtalálható a könyvtárban: BNF, Ms Suppl Turc 1095 *Histoire de la décadence des Sofis de Perse depuis Shah 'Abbas II, des invasions des Afghans, jusqu'à la défaite de Shah Sultan Hosein (1722)*, traduite d'un livre écrit en latin, par le Père Judasz Tadeusz Krusinski, par Ibrahim Moutafarrika (1779).

⁶⁵ ABRAHAMOVICZ, Zygmund, HOPP Lajos, *Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei = Rákóczi tanulmányok*, szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes, Bp., Akadémiai, 1980, 583–593.

⁶⁶ Naima történelme. 1734 októberében jelent meg Ibrahim Müteferrika nyomdájában.

⁶⁷ Raşid történelme. 1741 februárjában látott napvilágot Ibrahim Müteferrika nyomdájában.

⁶⁸ Çelebizade Efendi történelme. Szintén 1741 februárjában látott napvilágot Ibrahim Müteferrika nyomdájában.

volt. Mivel a török nyelvű kéziratok nyomtatott katalógusaiban nem jártam sikerrel, a keresést kiterjesztettem a francia kéziratokra, ahol végül a három történeti munka egyesített fordítását sikerült megtalálnom *Mémoires pour servir à l'histoire de l'Empire Ottoman* összefoglaló címmel, Cardonne⁶⁹ tolmács-titkár fordításában.⁷⁰ Noha a könyvtárosok későbbi rendszerező munkájának következtében e kézirat a francia nyelvű kéziratok gyűjteményébe került, a korábbi jelzete alapján azonban megállapítható, hogy ez is a Fonds des traductions sorozat 105. jelzetű darabja volt, vagyis a korábban ismertetett művekkel egy időszakban és hasonló rendszerű megrendelés alapján keletkezhetett. E fenti művekkel rokonítható még az az Ibrahim Müteferrika által 1733. június 14-én megjelentetett Kâtip Çelebi, Şeyh Mehmed Efendi művei alapján és saját kiegészítéseivel ellátott világtörténelmi kronológiája (*Takvim el-Tevârih*⁷¹).⁷² E mű korabeli francia fordítását ezidáig nem sikerült azonosítanom, de a török nyelvű kéziratok között több ilyen jellegű munka is rokonítható vele.⁷³ A történelmi munkák közül való egy másik, 1729-ben kinyomtatott Kâtip Çelebi által írt munka, a *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*⁷⁴, amelynek egy kéziratát⁷⁵, számos

⁶⁹ Denis-Dominique Cardonne (1721–1783), neves francia keletkutató és fordító. Több más munkája mellett a *Mélanges de littérature orientale* (Paris, 1770–1772. 2 k.) és az *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne sous la domination des Arabes* (Paris, Saillant, 1765. 3 k.) szerzője.

⁷⁰ BNF, Ms Fr 22498 Mémoires pour servir à l'histoire de l'Empire Ottoman, ou extraits des morceaux les plus intéressans de l'Empire Ottoman de Naima Efendi, Rachid Efendi et Tchélébi Zadé, qui se trouvent à la Bibliothèque du Roy, en quatre volumes in-folio, traduits par Cardonne, secrétaire-interprète du Roy à la Marine et à la Bibliothèque de Sa Majesté.

⁷¹ Történelmi kronológia.

⁷² Az előszóban Müteferrika jelzi, hogy ezen nyomtatvány után még három történeti művet kíván kinyomtatni: előbb Mustafa Naima történeti munkáját, utána Raşid Efendi, harmadikként pedig Çelebizâde Asım Efendi művét. SCHMIDT 2008, i. m. 29.

⁷³ Itt elsősorban a BNF, Ms Suppl Turc 855. és 867. jelzetű kéziratai között találhatunk ilyen jellegű munkákat. Ezek közül leginkább a 861–862. jelzetű kéziratok állhatnak leginkább kapcsolatban Ibrahim Müteferrika *Takvim el-Tevârih* című munkájával. Kâtip Çelebi eredeti világtörténelmi kronológiájának egy kéziratosa példány egyébként megtalálható a BNF török kéziratjai között: BNF, Ms Turc 45 Takvimü't-tevârih – Manuel de chronologie.

⁷⁴ Magyarul: A tengeri hadjáratok vonatkozásában választott ajándék. A témához kapcsolódik Ibrahim Müteferrika irányítu használatáról szól 1732-ben megjelent a *Füyuzat-i miknatisiye (A mágnes előnyei)* című tengeri hadjáratot vezetőik számára készített kiadványa is. Ennek eddig nem sikerült korabeli fordítását megtalálni ebben a gyűjteményben.

⁷⁵ BNF, Ms Turc 120 Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr. Histoire des expéditions maritimes des Osmanlis, écrite par Hadji Khalifa.

nyomtatott kiadását⁷⁶ és egy korabeli fordítását⁷⁷ is őrzi a francia nemzeti könyvtár. Ez utóbbi elején Velence földrajzi, politikai és történeti leírása található, majd a Földközi-tenger nyugati medencéjének fontosabb részeit veszi számba. Ezt követően mutatja be az oszmánok tengeri hadjáratait, valamint számos hajózással, hajókkal és a 17. századi oszmán flottával kapcsolatos információkat ad.⁷⁸

A neves kolozsvári származású oszmán nyomdász életeményeihez az a nyomdájából származó történeti munka áll a legközelebb, amely az 1736–1739 közötti orosz–osztrák–török háború boszniai eseményeit tárgyalta (*Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna*⁷⁹). Ennek eredeti szerzője egy boszniai születésű kádi, Ömer Bosnavî volt. Ibrahim Müteferrika tevékeny résztvevője volt a háború eseményeinek. 1737-ben a nagyvezír táborában ő helyettesítette a Porta tolmácsát, és szorosan együttműködött Villeneuve márki francia nagykövet magyar ügynökével, az egykori kuruc Tóth Andrással. Egy évvel később pedig fontos szerepet játszott az Orsova parancsnokával folytatott, az erőd feladása ügyében zajló tárgyalásokban. Az erőd feladása eldöntötte a hadjárat további menetét is, mivel a visszavonuló császári csapatok nyomában már készülődött az oszmán hadsereg a háború végső céljára, Belgrád lerohanására. Az 1738-as hadjáratot és Új-Orsova elfoglalását az 1737–1739-es háború döntő fordulópontjának tekinthetjük, hiszen megalapozta a következő hadjárat oszmán sikerét, amelynek következtében a háborút lezáró belgrádi békében nemcsak az Oszmán Birodalom határait sikerült a Magyar Királyság történelmi déli határvonaláig visszaállítani, hanem a stratégiai jelentőségű Belgrád is újra török uralom alá került.⁸⁰ A kötet francia fordítását⁸¹ szintén a már említett Cardonne nevű tolmács végezte, aki ezidőtájt a szaloniki konzulátuson dolgozott. Munkáját Maurepas grófnak

⁷⁶ A könyvtár térképtárában található példány francia címfordítása pontosabban adja vissza az eredeti mű címét: *Le présent des grands sur les expéditions des mers* (jelzete: GE FF-8730). Ezen a címen szerepel az oszmán–török nyelvű nyomtatvány Silvestre de Sacy könyvtárának katalógusában is. *Bibliothèque de M. le baron Silvestre de Sacy. 3. k.*, Paris, Imprimerie Royale, 1847, 233, 5017. j.

⁷⁷ BNF, Ms Suppl Turc 882 *Conquêtes de différents endroits, faites par les Ottomans, depuis l'établissement de leur monarchie jusqu'au temps de Khaireldin Pacha dans la Méditerranée, avec la description de différents païs qui confinent avec leur empire et qui appartiennent aux infidels, traduits du turc par Thomas Rocques, jeunes de langues à Constantinople en 1731* (Fonds des traductions, 47).

⁷⁸ Az eredeti mű előszavában több, a nyomdával kapcsolatos információ is helyet kapott: hogyan sikerült felállítani a nyomdát, valamint a sejhülszlám és több kádiaszker nyomdát jóváhagyó méltatása is szerepel. Ez nem került bele ebbe a kéziratos kötetbe.

⁷⁹ A Boszniába vitt hadjáratok helyzete. A könyv 1741. március 19-én jelent meg, és Ibrahim Müteferrika hagyatéki összeírása szerint igen keresett munkának számított. SABEV, Orlin, *Ibrahim Müteferrika ve İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (1726–1746), Istanbul, 2006, 229.

⁸⁰ AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars 1700–1870, An Empire besieged*, London, 2007, 112–116., illetve újabban: TÓTH 2011, i. m.

⁸¹ BNF, Ms Suppl Turc 930 *Relation de la dernière guerre entre les Allemands et les Turcs traduite par le Sr. Cardonne second interprete du Roy à Salonique MDCCXLIII.*

ajánlotta, és a kész kéziratot több értékes jegyzettel és egy Boszniáról szóló kommentárral is ellátta.⁸² A mű nagy valószínűséggel megkülönböztetett figyelmet vívott ki a francia keletkutatók körében, mivel két másik eredeti nyelvű másolata is megtalálható a Bibliothèque Nationale de France kéziratában.⁸³

Az Ibrahim Müteferrika nyomdájából kikerült munkák között külön kategóriát alkotnak a földrajzi jellegű nyomtatványok, ezek között szintén találunk magyar vonatkozású példányokat, amelyek francia fordítását joggal kereshetjük a francia nemzeti könyvtár gazdag állományában. Kâtip Çelebi híres világföldrajzi munkája, a *Cihannümâ*⁸⁴ Ibrahim efendi nyomdájának egyik büszkesége lehetett. A híres mű több kéziratosa is fellelhető a BNF kéziratárában, de a 18. század elejéről készült francia fordítását nem sikerült azonosítanunk. Ugyanakkor a tizenegyedik Müteferrika-kiadványként is ismert munka egyik szép, eredeti évszám nélküli kézírata szintén megtalálható a Supplément Turc sorozatban.⁸⁵

A forráscsoporthoz kapcsolható magyar vonatkozású térképek

Folytatva az Ibrahim Müteferrika nyomdájának tulajdonítható művek szerinti keresést, szintén érdekes magyar vonatkozású információkat hordozhatnak a külön kinyomtatott térképek. A földrajzi munkákban található nagyszámú értékes kartográfiai mellékleten túl, három különálló térképet ismerünk, egy Iránt (1729–1730), egy Márvány-tengert (1719–1720) és egy Fekete-tengert (1724–1725) ábrázolót. Ezek közül elsősorban a Márvány-tengert és azt a Fekete-tengerrel összekötő tengerszorost ábrázoló térképek között ismét meglepő magyar vonatkozású példányokat találhatunk. A francia diplomáciai levelezésekben több adat is van arra vonatkozólag, hogy Ibrahim Müteferrika Claude-Alexandre de Bonne-

⁸² A fordításhoz írt kommentárjaiban Cardonne megemlékezik Ibrahim Müteferrika érdemeiről. BNF, Ms Suppl Turc 930 Relation im. fol. 211–217.

⁸³ BNF, Ms Suppl Turc 169 Histoire des guerres qui eurent lieu en Bosnie, sous le règne du sultan Mahmoud Ier, par le renégat hongrois Ibrahim Efendi, qui dirigea les commencements de l'imprimerie à Constantinople (1741), illetve BNF, Ms Suppl Turc 750 Histoire des guerres qui eurent lieu en Bosnie, sous le règne du sultan Mahmoud Ier, par le renégat hongrois Ibrahim Efendi. Az utóbbi kéziratot a szarajevói nagymecsetben található kéziratról másolták le a 19. században.

⁸⁴ A *Tarih-i Cihan numâ* (A világ bemutatása), volt az első oszmán világföldrajzi mű, amelyet nyugati források felhasználásával készült. Ibrahim Müteferrika nem nyomtatta ki az eredeti kézirat egészét, viszont számos, csaknem a mű felét kitevő kiegészítéssel látta el. A mű előszavában beszámol Kopernikus, Descartes és Galilei kutatásairól. A nyomtatványhoz 40 térkép és ábra, földrajzi és csillagászati mellékletek, valamint egy 22 oldalas mutató tartozik. A térképeket utólag színezték. A Bibliothèque Nationale de France-hoz tartozó Bibliothèque de l' Arsenal gyűjteményében megtalálható e nyomtatvány egy igen szépen illusztrált példánya (jelzete: FOL-H-58).

⁸⁵ BNF, Ms Suppl Turc 1588 Tarih-i Cihan numâ. A kézirat a Société asiatique adományaként a 1822 után került a Bibliothèque Nationale de France állományába.

val segítségével térképeket készített Rákóczi fejedelem számára.⁸⁶ A titkos tervek előkészítő két renegát mellett ebben az időben tűnt fel egy térképészetben jártas bizonyos Bohn vagy Bon nevezetű képzett katonatiszt. Köpeczi Béla a bujdosó Rákóczinak szentelt monográfiájában a kettős helyesírás alapján még két külön személyt – egy dán és egy francia kalandort – vélt azonosítani.⁸⁷ A helyzetet bonyolította, hogy az Oszmán Birodalom területén élő szakember titkos ügynöki tevékenységet folytatott, és szándékosan is igyekezett elfedni a személyazonosságát, így több néven is szerepel a forrásokban. A magas színvonalú műszaki képzettségű katonatiszt valódi identitására az újabb kutatások alapján derült fény. Villeneuve márki francia nagykövet 1734. március 12-i levelében részletesen beszámol Bohonnal való találkozásáról, akit Claude-Alexandre de Bonneval – és így közvetett módon Ibrahim Mütefferika – közeli munkatársának nevezett, és aki Rákóczi szolgálatában tevékenykedve feltérképezte az oszmán főváros közelében lévő területeket.⁸⁸ Ennek azért volt kiemelkedő jelentősége, mivel a gyanakvó oszmán hatóságok kifejezetten tiltották, hogy a nyugat-európai szakértők a stratégiai fontosságú erődítményeket felmérjék. Ez alól még a megkülönböztetett státuszú francia követségi alkalmazottak sem számítottak kivételnek. A szultán vendégszeretetét élvező Rákóczi fejedelem viszont szövetségesnek számított, így az ő szolgálatában álló személyek szabadabban mozoghattak ezeken a területeken.⁸⁹

A fejedelem szolgálatában álló „kettős” (nevű) ügynökkel kapcsolatos további nyomra a Gironde Megyei Levéltárban folytatott kutatásaim során jutottam, ahol egy bordeaux-i dokumentum a Yirmisekiz Mehemed Çelebi efendi oszmán nagykövet kíséretében Rákóczi követeként nevez meg egy Lebon nevű hadmérnököt.⁹⁰ Mivel a korban legmagasabb színvonalú ilyen jellegű műszaki képzés a

⁸⁶ Lásd erről Villeneuve márki konstantinápolyi levelezésének vonatkozó részeit. BNF, Ms. Fr. 7177–7198. *Ambassade à Constantinople de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741)*.

⁸⁷ Évekkel ezelőtt a Rákóczi-emigráció neves szakértőjével folytatott egyik konzultációm során már felmerült a kérdés, hogy a Bon nevű személyt, hogyan lehetne azonosítani, de akkor még nem sikerült megoldani a két hasonló nevű kalandor rejtélyét.

⁸⁸ Villeneuve levele a Germain Louis Chauvelin igazságügyi államtitkárnak (Konstantinápoly, 1734. március 12.) BNF, Ms. Fr. 7180 *Ambassade à Constantinople de M. le marquis de Villeneuve – Lettres de Villeneuve à Monseigneur le garde des Sceaux (déc. 1734 – 1735) fol. 60–61*. Az igazságügyi államtitkárok (Gardes des sceaux) diplomáciai szerepéről I. BARBICHE, Bernard, *De la commission à l'office de la Couronne : les Gardes des sceaux de France du XVIe au XVIIIe siècle = Bibliothèque de l'École des chartes*, 151(1993), 2, 359–390.

⁸⁹ A Rákóczi-emigrációt több alkalommal is felhasználták az európai hatalmak az oszmán katonai és politikai helyzetről való információszerzés és a Porta befolyásolása céljából. Lásd erről újabban: SALLÉS VILLASECA Núria, „Erdély fejedelméhez küldtek csupán.” *Jacques de Boissimène küldetése III. Ahmed szultán udvarában (1717–1718) = Világtörténet*, 10(2020), 3, 325–334; TÓTH Ferenc, *Egy lehetetlen küldetés iratai. A rodostói magyar emigráció utolsó magyarországi beavatkozási tervei az 1755–1757-es évekből = Lymbus*, 18(2020), 405–448.

⁹⁰ Archives Départementales de Gironde, C 3634, *Le passage de l'ambassadeur de la Porte à Bordeaux en 1721*.

Francia Királyságban működött, ezért elsősorban a francia hadmérnökök között keresve próbáltam újabb információkat találni a személyére vonatkozólag. Anne Blanchard hadmérnökök adatait tartalmazó életrajzi lexikonjában végül sikerült azonosítanom a keresett személyt. A neves hadtörténész széles körű kutatómunkájának köszönhetően, egy vidéki keresztelői anyakönyvi bejegyzés segítségével már pontosabb információknak vannak róla. Ezek szerint a hadmérnök eredeti neve Bernard de Bon volt, aki 1687 körül születhetett Saint-Lizier-du-Planté helységben, nemesi származású volt és fegyvernöki titulus is övezte a nevét. 1707-ben hadmérnökként szolgált, majd később a normandiai gyalogezred kapitányaként harcolhatott a spanyol örökösödési háborúban. 1713-ban szerelt le, majd később Kelet-Európába távozott, ahol valószínűleg részt vehetett a hetedik török–velencei háborúban (1714–1718). Ezt követően bukkant fel Rákóczi Ferenc környezetében. Apja Alexandre de Bon – Calaoué, Savignac, Sainte-Loube, Mauvezin és Isle-en-Dodon ura – szintén katonai pályán csillogtatta meg a tehetségét. A pikárdiai gyalogezredben szolgált kapitányként, és katonai teljesítményének köszönhetően elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét is. Anne Blanchard szerint az ő apja is katonatiszt volt, így egy tipikus gascogne-i katonai nemesi családból származott a hadmérnökünk, akinek a testvére is Mars szolgálatában próbált szerencsét, és a toulouse-i ezred őrnagyi rangjáig sikerült felemelkednie. Kiterjedt famíliája egyik tagjának, nevezetesen az unokaöcsének 1747. június 20-i keresztelője alkalmából kerültek be az adatai a helyi plébánia anyakönyvébe, amely szerint ekkor is viselte az erdélyi fejedelmi követi címét.⁹¹ Halálának pontos dátuma nem ismert.

Az általa készített térképek vizsgálata valószínűleg számos újabb értékes eredményt hozhat, de a Bibliothèque Nationale de France térképtárában folytatott legutóbbi kutatásaim során elsősorban a Márvány-tengerről készített térképeken találtam a munkájára való utalást. Mivel több térképen is szerepel a neve, vagyis pontosabban szólva az álneve – Paul de Bohn néven alkotott –, ezért ezeket időrendi sorban szeretném bemutatni. Az első, egy kéziratos térkép a konstantinápolyi és fekete-tengeri csatornák néven nevezi a Márvány-tenger tágabb területét.⁹² Ez egyben utal arra is, hogy a térkép elsősorban a stratégiai fontosságú tengerszorosok felmérésére irányult. Az erődítményekkel sűrűn beépített Dardanellák és a Boszporusz elhelyezkedése iránt a francia titkos diplomácia már korábban is érdeklődött⁹³, a Porta szövetségesének számító Rákóczi szolgálatában álló, kartográfiahoz jól értő katonatiszt kiváló eszközül szolgálhatott az 1720–1730-as években egy pontosabb térkép elkészítéséhez. A kéziratos térkép sikerét jól jelzi,

⁹¹ BLANCHARD, Anne, *Dictionnaire des ingénieurs militaires 1691–1791*, Montpellier, Université Paul Valéry, 1981, 79.

⁹² BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 9, Canal de Constantinople de mer de Marmara et canal de la mer noire / Par Mr Bohn ingenieur du Prince Ragozzi (ms.).

⁹³ A legismertebb példa erre Gravier d’Ortières 1686-os titkos küldetése, amelynek során felmérte az oszmán fővárost védő tengerszorosok erődítményeit. Lásd erről: BILICI, Faruk, *Louis XIV et son projet de conquête d’Istanbul*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, 147–166.

hogy a francia nemzeti könyvtár gyűjteményébe több változata is bekerült. Ezek közül egy 1732-re datált színezett térkép nagyjából az előző kéziratos térkép jobb minőségű másolatának tekinthető.⁹⁴ Egy részletesebben kidolgozott Konstantinápoly környékét és a boszporuszi tengerszorost ábrázoló térképén szintén Rákóczi hadmérnökének a neve szerepel „P. D. Bohn” formában.⁹⁵ E térkép elkészítésének tervéről Villeneuve márki korábban említett 1734. március 12-i levelében is beszámolt.⁹⁶ Létezik a gyűjteményben egy másik Márvány-tengert ábrázoló, 1732-ből származó kéziratos térkép is, amelyet szintén Bon (Bohn) készíthetett a könyvtári katalógus szerint.⁹⁷ A francia hadmérnök munkáját dicséri az a néhány angol nyelvű nyomtatott térkép is a század második feléből, amelyek az ő korábbi térképe alapján készültek.⁹⁸ Magyar szempontból nagyon fontos megjegyezni, hogy minden térképen Rákóczi fejedelem hadmérnökeként jelölték meg a térképírói titulusát, aki egyébként nemcsak Claude-Alexandre de Bonneval és Ibrahim Mütefferrikával dolgozott szoros együttműködésben, hanem a francia szolgálatban tevékenykedő Tóth Andrással is.⁹⁹ A francia királyi titkos diplomácia később, 1755-ben Konstantinápolyba küldte Tóth András ifjabb fiát, François-t is a keleti nyelvekben való ismereteinek tökéletesítése, valamint az oszmán politikai és társadalmi viszonyok tanulmányozásának a céljából. A fiatalember 1755 augusztusában egy részletes dolgozatban (*Mémoire sur la Turquie*) számolt be az oszmán fővárosban folytatott megfigyeléseinek eredményeiről, amelyben megemlékezett a Dardanellák felmérésében végzett munkájáról is.¹⁰⁰ A történelem fur-

⁹⁴ BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 9/1, Canal de Constantinople de mer de Marmara et canal de la mer noire par Mr Bohn ingenieur du Prince Ragozzi (ms.).

⁹⁵ BNF, Cartes et Plans, GE C-10441 Carte du Bosphore ou Canal de la Mer Noire / levé sur les lieux en 1735 par P. D. Bohn ingenieur du Prince Ragozzi (ms.).

⁹⁶ BNF, Ms. Fr. 7180, fol. 60–61.

⁹⁷ BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 10, Carte de la mer de Marmora et Propontide jointe à ses deux detroits le Bosphore et l’Hellespont (1732, ms.).

⁹⁸ Az első de Bon másolatként ismert nyomtatott brit térkép 1770-ben készült, a jelzete: BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 26, The Sea of Marmara or Propontis with the straits of Constantinople and of Galipoli / by Wm. Faden, geographer to the King (1786). A térképet Peter Andrews rézmetsző rajzolta és James Porter angol nagykövetnek ajánlotta a művét. Ezzel egy időben készült el a Boszporusz tengerszoros egy részletesebben kidolgozott angol térképe is. A térkép elkészítése nagy valószínűséggel kapcsolatban volt az 1770-es tengerszorosokat fenyegető orosz tengeri hadműveletekkel. Lásd erről: TÓTH Ferenc, *La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L’extraordinaire mission du baron de Tott*, Paris, Economica, 2008. Később, 1786-ban egy újabb változata is napvilágot látott: BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 26, The Sea of Marmara or Propontis with the straits of Constantinople and of Galipoli / by Wm. Faden, geographer to the King (1786).

⁹⁹ Lásd erről: TÓTH Ferenc, *Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz-osztrák-török háború korában (1736–1739) = Századok*, 145(2011), 5, 1183–1214.

¹⁰⁰ Archives Diplomatiques (La Courneuve), Correspondance politique Turquie vol. 133 1757 (P/512) Mémoire sur la Turquie envoyé à M. Tercier par M. de Totte le fils. fol. 283.

csa és kiszámíthatatlan szeszélye folytán később ő is fontos szerepet játszott a tengerszorosok felmérésében és az ottani újabb erődítmények építésében.¹⁰¹

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárának török nyelvről franciára fordított művei között számos olyan kéziratot találhatunk, amelyek a magyar történelem eddig figyelmen kívül maradt értékes forrásait tartalmazzák. A magyarországi török háborúk oszmán krónikái mellett megtalálható itt az Ibrahim Müteferrika nyomdájában készült munkák jelentős részének a korabeli francia fordítása is. Mindez jól jelzi azt az érdeklődést, amelyet a francia kormányzat tanúsított az oszmán reformfolyamat eredményei és az oszmánok által támogatott törökországi magyar emigráció tevékenysége iránt. Amint erre már korábban rámutattunk, a francia kormányzat a Rákóczi-szabadságharc utáni magyar emigrációt elsősorban oszmán ügynek tekintette. Ugyanakkor a titkos diplomácia szintjén a magyar emigránsok sorsát és terveit továbbra is figyelemmel kísérték, és bizonyos esetekben előfordult, hogy felhasználták az oszmán kapcsolataikat információszerzés céljából. Másfelől pedig a Francia Királyi Könyvtárban folyamatosan zajlott egy oszmán-török dokumentációs gyűjtemény létrehozása, amely az Oszmán Birodalommal és kelet-európai kapcsolatrendszerével kapcsolatos történelmi, politikai, társadalmi, vallási, tudományos és kulturális információkat tartalmazott. Mivel a kora újkori magyar függetlenségi mozgalmak francia szemmel nézve az oszmán érdekszférához tartoztak, így nem meglepő, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumok egy része is itt kapott helyet. Az 1700-as évek első évtizedei kiemelt jelentőségűek voltak az oszmán–francia kapcsolatok szempontjából. Nemcsak az oszmán elit nyugati világ felé való látványos nyitási folyamatát figyelhetjük meg ekkor, hanem ezzel szoros kölcsönhatásban a 17–18. század fordulóján franciaországi keletkutatás is látványosan fellendült. E folyamatot jól jelzik olyan alapvető fontosságú művek megjelenése, mint például Barthélémy d’Herbelot de Molainville *Bibliothèque Orientale* (1697) című munkája¹⁰² vagy az Antoine Galland által lefordított *Ezer-egyéjszaka meséi*.¹⁰³ Magyar szempontból különösen izgalmas ez a korszak, mivel a rodostói Rákóczi-emigráció és az ahhoz szorosan kapcsolódó oszmán és francia szolgálatban álló ügynökök, tolmács-fordítók, hadmérnökök és egyéb színes egyéniségek jóval fontosabb kultúráközvetítő szerepet játszottak ebben a folyamatban, mint ahogyan azt korábban sejtettük.

¹⁰¹ Lásd erről: PALÓCZY Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., Vörös Félhold Támogatására alakult Orsz. Bizottság, 1916; újabban: TÓTH Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata életpályája, François de Tott báró (1733–1793)*, Bp., MTA BTK, 2015.

¹⁰² Lásd erről: LAURENS, Henry, *La „Bibliothèque orientale” de Barthélemy d’Herbelot : aux sources de l’orientalisme*, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1978; illetve újabban BEVILACQUA, Alexander, *The Republic of Arabic Letters, Islam and the European Enlightenment*, Cambridge, London, 2018, 108–135.

¹⁰³ Galland 1701-ben készítette el a fordítás első változatát. A kötet végül 1730-ban jelent meg.

Tóth, Ferenc

Des *Hungarica* ayant rapport aux Turcs, cachés dans le département des manuscrits de la BnF

Le département des manuscrits de la Bibliothèque nationale de France est l'une des plus importantes collections centrales françaises. Les manuscrits y conservés contiennent un certain nombre de sources extrêmement importantes relatives à la Hongrie, mais nous pouvons trouver ici un tas d'autres œuvres « cachées » ayant une importance hongroise qui avaient échappé à l'attention des chercheurs en raison du système de classement des manuscrits. Le présent article se propose de présenter des documents récemment découverts dans la section des manuscrits turcs, parmi les traductions (Fonds de traductions) des étudiants de l'École des jeunes de langues de Constantinople du XVIIIe siècle. Hormis les traductions de plusieurs chroniques ottomanes sur les guerres de Hongrie, on y trouve également des versions françaises de presque toutes les œuvres de l'atelier d'imprimerie ottomane dirigé par Ibrahim Müteferrika, officier et diplomate ottoman d'origine hongroise. En comparant les sources littéraires aux sources archivistiques, l'étude souligne également le rôle d'intermédiaire culturel joué par l'émigration hongroise après la chute de la guerre d'indépendance de François II Rákóczi.

Keywords: 18th century, Ottoman Empire, Ibrahim Müteferrika, Turkish manuscripts, Hungarian emigration to Turkey, Francis Rákóczi II.

Bezeczky Gábor

Szinnyei József és a hazai hírlapirodalom

Szinnyei József (1830–1913) nevéhez – érthető módon – elsősorban a *Magyar írók élete és munkái* című nagy művét szokás társítani. Érthető, hiszen aligha akad magyar bibliográfus, irodalomtörténész, aki ne ismerné ezt a művet. Van azonban Szinnyeinek egy másik, szintén hatalmas terjedelmű munkája, melyet – a sajtótörténeszeket leszámítva – kevesebben tartanak számon. Jelentősége, miként ezt mostanában egyre jobban látni, szintén nem csekély. Az alábbiakban eme gigantikus adathalmaz néhány érdekes és fontos jellemzőjét fogom tárgyalni. A félszázadon át, éves folytatásokban közzétett adathalmazra „Szinnyei listája” és a „sorozat” összefoglaló nevekkkel fogok utalni.

A sorozat első darabja *A magyar hírlapirodalom 1861 elején* címmel jelent meg a *Vasárnapi Újság*ban 1861. január 6-án. A felsorolás 52 tételt tartalmazott, fél oldalt foglalt el. Csak az évtizedekkel későbbi fejlemények mutatták meg, így a sorozat indulásakor Szinnyeinek sejtelve sem lehetett, mekkora vállalkozásba fogott. A sorozat – kinővén a *Vasárnapi Újságot* – 1895-től a *Magyar Könyvszemlébe* költözött, ahol már az első évben 28 oldalra volt szüksége. A sorozat utolsó teljes darabja, 1911-ben, három részből állt: *A hazai időszaki sajtó 1910-ben*, *Nem magyar nyelvű hírlapirodalom*, *Folyóiratok*. A három rész együttesen 91 sűrűn szedett oldalt töltött meg. Közülük az első és a harmadik 1680 tételt foglalt magába. De nem ekkor volt a legnagyobb a lista, 1906-ban 2292 tételből állt.¹

Amikor a sorozat megindult, az időszaki sajtó termékeinek gyűjtése és módszeres nyilvántartása mindössze Szinnyei József hobbiája volt, aki ekkor Pozsonyban, Samarjai Károly ügyvédi irodájában dolgozott. A szabadidős tevékenység 1872 decemberében fordult komolyra, amikor Toldy Ferenc felvette az állástalan, már nem igazán fiatal Szinnyeit az Egyetemi Könyvtár munkatársai közé.² Szinnyei életútja is és a sajtókönyvtár megteremtése is roppant érdekes, de ezúttal csupán Szinnyei listáival fogok foglalkozni. Mindenesetre, ha nem is a kezdet kezdetén, de Szinnyei olyan pillanatban kezdte el gyűjteni a lapokat és az adataikat, amikor az összességüket szinte egyetlen pillantással át lehetett tekinteni. Ez az állapot azonban az idők során elmúlt: a lapok száma elképesztő ütemben gyarapodott, pontosabban szólva tíz évente megduplázódott. Az a hatalmas adathal-

¹ Az éves folytatásokban közzétett sorozat bibliográfiai adatait ld. a Mellékletben.

² PINTÉR Jenő, *Idősb Szinnyei József emlékezete = Irodalomtörténet*, 3(1914), 238–247, 238.

maz, melyet a félszázadon át közölt áttekintések tartalmaznak, bizonyosan nem jött volna létre a kortársai által „Gőzhangyának” becézett-csúfolt Szinnyei József erőfeszítései nélkül. Ő maga pedig a késői kezdés után egyre magasabbra jutott a tudományos és a hivatali létrán, s ez egyben az időszakai sajtó könyvtárának növekvő megbecsülését is jelentette.

Kevesekről lehet bizonyossággal elmondani: nélküle nemzeti kultúránk tekinthető hányada menthetetlenül, pótolhatatlanul elveszett volna. De még Szinnyei gyűjtő és leltározó munkássága sem tudott mindent megőrizni. Az időszakai sajtó közgyűjteményekben elhelyezett állományában mutatkozó hiányok Szinnyei minden fáradozása ellenére is számottevőek. Csupán egyetlen példa: Krúdy Gyula egyes, szövegszerűen nem, csak a címük alapján ismert elbeszélései manapság fellelhetetlen – remélhetőleg csak ideiglenesen lappangó – lapszámokban jelentek meg. Szinnyei 1888-ban lett a Nemzeti Múzeum akkor (és nagyrészt általa) létrehozott Hírlapkönyvtárának őre, mai megnevezéssel a vezetője. Az intézmény jogutódja ma az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára.

Idővel, pontosabban szólva 1908-tól, a *Magyar Könyvszemle* is szűknek bizonyult, és Szinnyei munkatársai (Horváth Ignác, Kereszty István, Zászló János) éveken át nem a teljes listát, hanem csak a változásokat közölték. Az áttérés adatvesztéssel is járt. Változásnak mindössze az új lapok indulását és régiak megszüntét tekintették, szerkesztőik cseréjét nem. Ismét csak egyetlen példa: a *Könyvszemle* 1907-ben közzétett 1906-os listájában a *Pesti Napló* felelős szerkesztője Szerdahelyi Sándor, főmunkatársa Surányi József, az 1911-ben megjelent 1910-es listájában a lap főszerkesztője Surányi József, felelős szerkesztője Mester Sándor. A közbülső évekről nincs adat, jöllehet ekkor Surányi József még nem főszerkesztőként, hanem a felelős szerkesztő Mester Sándor mellett még mindig főmunkatársként dolgozott a lapnál. Ez önmagában még apróság – lehetne mondani. De az adatvesztés nyilvánvaló, és ez az eset rávilágít arra, hogy ezzel a módszerrel miképpen tűnhet el az adatok közül akár a szerkesztőségek többszörös és teljes cseréje is. Szinnyei 1908-ban már 78 éves volt, valószínűtlen, hogy érdemben beleszólhatott volna az adatközlés módszerébe. Utólag nehéz lenne kideríteni – talán nem is fontos annyira –, de nem tudni, Szinnyei utódainak mennyire volt a szívügyük az egyre nagyobb feladatot jelentő évenkénti lista elkészítése. Könnyen elképzelhető viszont, hogy 1908-tól nem a közölt anyagot kellett volna korlátozniuk, hanem önálló sajtófigyelő és sajtótörténeti lapot, vagy legalábbis évkönyvet kellett volna kezdeményezniük, ha már a *Könyvszemlét* is kinőtték. Érdekes és valamelyest gyanús egybeesés ugyanis, hogy kimutatásban a felsorolt lapok száma történetesen akkortájt kezdett el tartósan és számottevően csökkenni, amikor a lista összeállítói az évenkénti tételes felsorolásról áttértek a változások követésére. De ki tudná ezt ma ellenőrizni? Busa Margit bibliográfiája 1867-ig jutott³, Lakatos Éva szintén óriási terjedelmű és értékű áttekintése

³ V. BUSA Margit, *Magyar sajtóbibliográfia, A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, Bp., OSZK, 1986–1996.

eleve nem terjedt ki a napilapokra.⁴ Mindkét vállalkozás behatároltságának ugyanaz az oka: a feldolgozandó anyag gigantikus. Ráadásul pontosan a hatalmas méretek adják Szinyeyi sorozatának a jelentőségét. Azóta is – tehát immár egy évszázadnál is hosszabb ideje – az ő évente közölt listái nyújtják az egyetlen útmutatót az egyes emberek számára a terjedelme miatt fizikailag áttekinthetetlen anyaghoz.

Milyen adatokat tartalmaztak Szinyeyi listái? Érdemes megtekinteni három, a sorozat elejéről, közepéről és végéről vett példát. A három időpontban ugyanannak a két lapnak, a *Pesti Naplónak* és a *Vasárnapi Újságnak* az adatai így néztek ki:

1861:

Pesti Napló, szerk. b. Kemény Zsigm., kiadó Emich Gusztáv.

Vasárnapi Újság, szerk. Pákh Albert, kiadó Heckenast Gusztáv.

1885:

Pesti Napló. Szerk. Urváry Lajos; kiadó-tulajdonos az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat. XXXVI. évfolyam. (Reggeli és esti kiadás.) Ára egész évre 24 ft.

Vasárnapi Újság. Szerk. Nagy Miklós; kiadó-tulajdonos a Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. XXXII. évfolyam. Ára 8 ft; a «Politikai Újdonságok»-kal együtt 12 ft.

⁴ LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok, A–C*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, C–E*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1973; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, E–F*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1974; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, F–H*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1975; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, H–K*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1975; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, K–M*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1977; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Ma Este–Magyar Szemle*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Magyar Színház–Napkelet*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1979; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Napló–Panoráma*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1981; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Pápa–Regényvilág*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1983; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, A reggel–Székely hírmondó*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Székely közélet–Tábortűz*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Tájékoztató–Ugocsa*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1991; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Új-Vágvölgyi lap*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997; Uő, *Magyar irodalmi folyóiratok, Vagyunk–Zsombolyai Közöny*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.

1910:

Pesti Napló. Főszerk. Surányi József. Felelős szerk. Mester Sándor. Tul. saját r.-t. Nyom. «Globus». LXI. évf. [É]vi ára 28 K, száma 10 f.

Vasárnapi Újság. Felelős szerk. Hoitsy Pál. Tul. ny. a Franklin társ. LVII. évf. Évi ára 16 K. Világkrónika c. melléklappal negyedévi 4 K 80 f., száma 40 f.

A sorozat ötven éve alatt számos tekintetben megváltozott az közölt adatok részletessége, beosztása, tagolása, de maga a rendszer lényegében állandó maradt. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a rendszer viszonylag jól viselte el az időszaki sajtóban végbement óriási mennyiségi változást. Az első évben a lap nevén kívül még csak a szerkesztő és kiadó szerepelt az adatok között, illetve vidéki lapok esetében a megjelenés helye. 1862-től Szinnyei feltüntette az előfizetési díjat és az egyes lapszámok árát, 1863-tól az évfolyamjelzést is. A szerkesztő, tulajdonos, kiadó és nyomda viszonya lehetett igen bonyolult is. Ebből – a 70-es évektől – Szinnyei annyit jelzett, amennyi a lap fejlécéből és kolofonjából kiderült. Minden bizonnyal nem véletlen és nem Szinnyei mulasztása, hogy a tulajdonviszonyok jelzése időnként elmarad vagy nem egyértelmű: a lapok ennyit árultak el belső ügyeikről. Mindenesetre Szinnyei listáiban a lapok leírásának ez a rendszere maradt érvényben a sorozat egész ideje alatt.

A *Pesti Napló* és a *Vasárnapi Újság* már a 1861-es listában is más-más csoportba tartoznak. Az első alkalommal Szinnyei a következő kategóriákat vette fel:

Politikai napilapok
 Politikai hetilapok
 Encyclopaediai képes lapok
 Szépirodalmi és divatlapok
 Néplapok
 Szaklapok
 Humorisztikus lapok
 Vidéki lapok
 Külföldi lapok

Közülük a „politikai lapok”, a „politikai hetilapok”, a „szaklapok”, és a „humorisztikus lapok” kategóriái az első pillanattól az utolsóig léteztek Szinnyei sorozatában. A többi kategória megnevezése változott az idők során. A fenti lista harmadik elemének a neve ekként:

Encyklopaediai képes lapok	1861–1862
Vegyes tartalmú képes lapok	1863–1870

Vegyes tartalmú képes hetilapok	1871–1872
Vegyes tartalmú képes lapok	1873
Vegyes tartalmú képes hetilapok	1874–1906
Vegyestartalmú képes lapok	1907–1913

A negyedik kategória megnevezései:

Szépirodalmi és divatlapok	1861–1862
Szépirodalmi és kritikai lapok	1863–1864
Szépirodalmi s rokon tartalmú lapok	1865–1867
Szépirodalmi s divatlapok	1868–1872
Szépirodalmi és vegyes tartalmú lapok.	1873–1910
Irodalmi és vegyes tartalmú lapok.	1911–1913

Az ötödik kategória nevei:

Néplapok.	1861
Vegyes tartalmú és néplapok	1862
Egyházi és iskolai lapok	1863–1907
Vallás- és nevelésügyi s ifjúsági lapok.	1908–1913

Az eredetileg „vidéki lapok” kategóriájának elnevezései is cserélődtek:

Vidéki lapok	1861
Vidéki, nem politikai, s nem szaklapok	1862
Vidéki lapok (nem politikai vagy szaktartalommal.)	1863–1865
Vidéki lapok nem politikai tartalommal	1866
Vidéki lapok (nem politikai vagy szaktartalommal).	1867
Vidéki lapok (nem politikai tartalommal.)	1872–1905
Nem politikai tartalmú lapok.	1906–1908
Vegyes tartalmú, nem politikai lapok.	1909–1913

A „külföldi lapok” kategóriája 1861 után véget ért. A laptípusok változásait követve viszont új kategóriák jelentek meg. A „folyóiratok” rovata 1865-ben önállósodott, majd a sorozat végéig megtartotta ezt az elnevezést. Új kategóriák voltak a „hirdetési lapok” (1868–1913), a „hivatalos lapok” (1906–1913), a „melléklapok” (1871–1913), valamint az „alkalmi lapok” (1906–1913) is.

Az egyes csoportokon belül a sorrendet egy ideig a lapok életkora határozta meg. Ennek néhány évtizedig alig volt jelentősége. Tíz évvel Szinnyei első áttekintése után, 1871-ben is mindössze 164 lap létezett. Ekkora mennyiséget akár még rendszerezés nélkül is észben lehet tartani, sőt még az 1881-ben létezett 356 lapot is. De 1891-ben 645, 1901-ben pedig 1443 lap jelent meg. Minden bizonynyal a lapok számának növekedése kényszerítette ki, hogy az 1900-as áttekintésben Szinnyei átállt az ábécé szerinti felsorolásra az egyes csoportokon belül.

Hogyan másképpen állapíthatna volna meg viszonylag gyorsan, melyik csoportba rakta az előző évben, mondjuk, a *Művészvilág* című lapot? A szaklapok vagy a folyóiratok közé? 1901-ben a szaklapokat áttekintő Szinnyi és a folyóiratokat áttekintő Horváth Ignác a *Művészvilág*ot történetesen mindkét csoportban elhelyezték – valószínűleg egyaránt indokolható módon. Milyen logika működött az egyes kategóriák elhatárolásában? Egyértelműek voltak-e a kategóriák, vagy a *Művészvilág* besorolása körüli bizonytalanságok megestek más lapokkal is? Szükség volt-e egyáltalán kategóriákra? Nem lett volna helyesebb egyszerűen ábécérendben felsorolni a lapokat?

Visszatekintve könnyű, talán túlfel is könnyű arra az álláspontra helyezkedni, hogy Szinnyi besorolásai tudományos szempontból csekély értéket képviselnek, gyakorlati szempontból pedig legalább annyira gátolják, mint segítik az egyes tételek megtalálását. A pozitívizmus korszaka tagadhatatlanul szerette a jelenségek osztályozását. A kortársak talán kisebb értéket tulajdonítottak volna a listának, ha az egyszerűen betűrendben sorolta volna fel az időszaki sajtó termékeit, nem pedig csoportokba rendezett adategyüttesként, mikor is maga a kategóriarendszer sugallhatta, hogy rendet visz az empirikus anyagba.

Szinnyi kategóriáit két alapvető szempont alakította: az időszaki kiadványok tartalma és megjelenésük sűrűsége. Az időbeli sűrűség mint szempont magyarázza a napilap, hetilap, folyóirat felosztást, mikor is a folyóirat – elvben – a heti megjelenésünél ritkább lapokra vonatkozik. Ezt a rendszert keresztezi a tartalom. A „politikai” szinte magától kínálkozott: szerepelt a politikai napilapok fejlécében. A politikai cikkeket tartalmazó lapok jogi értelemben különböztek a többi laptól. Indulásukkor a tulajdonosuknak – a havi vagy még ritkább megjelenésű lapok kivételével – számottevő összegű kauciót kellett letennie. A havi és ritkább lapok kaució nélkül is szabadon politizálhattak.

Az 1861-es listában szereplő „vidéki lapok” kategóriája némiképp félrevezető. A „vidéki lapok” – találébb elnevezés híján – a változó gyakoriságú, nem politikai lapokra utalt, melyek történetesen, de nem szükségszerűen hosszú ideig Budapesten kívül jelentek meg. 1874-től Szinnyi minden csoporton belül elkülönítette egymástól a budapesti és a vidéki lapokat. A sorozat 1906-tól kezdte felsorolni a budapesti nempolitikai lapokat is.

A tartalmi szempontú osztályozás eleve beépített nehézségeit mutatja a „vegyes tartalmú képes lapok” kategóriája. A probléma annyira nyilvánvaló, hogy felesleges több szót vesztegetni rá.

Érdekes, ritka szó a „humorisztikus”. Nehéz vele máshol találkozni, mint Szinnyi listáiban. 1861-ben nem lehetett tudni, de az ide sorolható lapok – ma talán azt mondanánk, vicclapok – száma nem növekedett abban az ütemben, mint például a szaklapoké vagy a folyóiratoké, és végig meglehetősen alacsony szinten maradt. Ebben a tekintetben a képes hetilapok és a szépirodalmi lapok kategóriájára hasonlít. A szépirodalmi lapok alacsony száma könnyen félrevezető lehet. Az időszaki sajtó hatalmas fellendülésének egyik legnagyobb, talán a legnagyobb haszonélvezője éppen a magyar nyelvű szépirodalom volt. A napi- és hetilapok rendszerint minden egyes számukban, az első oldalon hoztak friss, ma-

gyar szépirodalmi alkotást. A folyóiratok és gyakran még a szaklapok is tartalmaztak szépirodalmi műveket. Szinyei sorozatának ideje alatt ma már talán nehezen érthető mély és bensőséges kapcsolat volt a szépirodalom és az időszaki sajtó között, még akkor is, ha ez a kapcsolat változott az évtizedek során.

Az összes lapok száma, mint említettem, 1830 és 1910 között tíz évente megkétszereződött. Szinyei éves listái rendszerint a következőhöz hasonló táblázattal zárultak:

FÜGGELÉK.

A magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok statisztikája 1780-tól 1910-ig.

Id. SZINYEI JÓZSEF nyomán.

Az első magyar hírlap 1780 jan. 1-én jelent meg Pozsonyban (Rát Mátyás <i>Magyar Hirmondó</i> -ja). Budapesten 1788 okt. 8-án, szerdán indult meg az első magyar rendes hírlap <i>Magyar Mercurius</i> címmel, hetenként kétszer járt és Paczkó Ferencz betűivel nyomatott Pesten. A második lap Pesten az 1806 jul. 2-án keletkezett <i>Hazai Tudósítások</i> : szerk. Kulesár István. Ez volt az első magyar hírlap, mely 4-rét alakban jelent meg és hosszabb életű volt.	1862-ben... 65	1887-ben... 539
1830-ban 10 magyar hírlap és folyóirat jelent meg.	1863-ban... 80	1888-ban... 561
1840 elején 26 magyar lap volt hazánkban.	1864-ben... 70	1889-ben... 600
1847-ben 33.	1865-ben... 75	1890-ben... 636
1848—49-ben 86 magyar hírlap jelent meg.	1866-ban... 81	1891-ben... 645
1850 elején 9 lap adatott ki magyar nyelven.	1867-ben... 80	1892-ben... 676
1854 márcz. 5-én, mikor a <i>Vasárnapi Ujság</i> megindult, ezzel együtt 20 magyar hírlap és folyóirat jelent meg.	1868-ban... 140	1893-ban... 699
1861 elején, midőn az első évi rendes hírlapkimutatást a <i>Vasárnapi Ujság</i> közli, 52 volt a magyar hírlapok és folyóiratok száma.	1869-ben... 163	1894-ben... 735
	1870-ben... 146	1895-ben... 806
	1871-ben... 164	1896-ban... 801
	1872-ben... 198	1897-ben... 1100
	1873-ban... 201	1898-ban... 1207
	1874-ben... 208	1899-ben... 1103
	1875-ben... 246	1900-ban... 1132
	1876-ban... 240	1901-ben... 1156
	1877-ben... 268	1902-ben... 1216
	1878-ban... 281	1903-ban... 1262
	1879-ben... 321	1904-ben... 1330
	1880-ban... 368	1905-ben... 1615
	1881-ben... 356	1906-ban... 2292
	1882-ben... 412	1907-ben... 2069
	1883-ban... 427	1908-ban... 2059
	1884-ben... 482	1909-ben... 2056
	1885-ben... 494	1910-ben... 1680
	1886-ban... 516	

hírlap és folyóirat jelent meg magyar nyelven.

A forradalom és szabadságharc alatt a duplázódásnál gyorsabb ütemű volt a szaporodás, a megtorlás és önkényuralom alatt sokkal lassabb, de mindkét eltérés jól érthető. A kiegyezés után pedig szinte azonnal a képlet által megjósolt szintre ugrott a lapok száma, valószínűleg azt mutatván, hogy az ország kulturális átalakulása a kiegyezést megelőző időkben sem állt le.

Hogyan alakult a lapok száma az egyes kategóriákon belül a sorozat ideje alatt? Mivel a teljes táblázat sok helyet igényelne, sőt el sem férne egy lapon, ehelyett inkább tízéves ugrásokkal mutatom a számok alakulását. A kategóriák megnevezésében az 1900-as állapotot veszem alapul.

	1861	1871	1881	1891	1901	1910
politikai napilapok	6	13	23	23	70	107
politikai hetilapok	1	26	25	41	93	105
vegyes tartalmú képes hetilapok	3	6	5	3	12	10
egyházi és iskolai lapok	5	20	23	39	52	59
szépirodalmi és vegyes tartalmú lapok	7	9	20	16	22	12
humorisztikus lapok	3	6	4	10	18	34
szaklapok	17	30	64	137	278	367
vidéki lapok	9	18	78	147	218	267
hirdetési lapok	-	6	3	5	24	5
vegyes melléklapok	-	7	14	36	33	62
folyóiratok	-	23	97	187	310	430

Számarányuk alapján sorrendbe állítva: a folyóiratok, szaklapok, vidéki lapok és a politikai lapok adták egy-egy év termésének túlnyomó többségét, időnként 85 százalékát. Az összes többi kategória a maradék 10-20 százalékon osztozott.

Végezetül térjünk vissza az 1901-ben mind a folyóiratok, mind a szaklapok között felsorolt *Művészvilág* problémájához. Kellőképpen egyértelműek voltak-e a kategóriák ahhoz, hogy az egyes lapok megtalálják közöttük a maguk helyét? A kérdésre nem nehéz válaszolni. A lapok besorolása sok esetben teljesen érthetetlen. Ez a probléma állandóan, mindvégig létezett. A *Vasárnapi Újság* egy ideig a szépirodalmi, majd a képes hetilapok között szerepelt, a *Képes Folyóirat* pedig hol a folyóiratok, hol a képes hetilapok között. A *Képes Folyóiratot*, úgy látszik, mindkét irányba vitte a címe.

Néhány példa – a sok közül – a folyóiratok közé sorolt lapokra, melyek pedig a címükben is világosan szaklapként határozták meg magukat:

1898:

A biológiai gyógyítástan szakközlönye. Szerk. Balogh Tihamér. Kiadja Jármay Gyula. Nyom. Eckstein Bernát és fia. IV. évf. Megjelenik havonként. Ára 6 korona. Orvosoknak 3 korona.

Centiméter. Férfiszabók szaklapja. Tulajdonos Stikarovszky János. Szerk. Luzny Antal. Nyom. Kálmán M. és társa. I. évf. Havonként jelenik meg. Ingyenlap.

1900:

Ácsok szaklapja. A magyarországi ácsok érdekeit védő közlöny. Szerk. és kiadja Dénes Bálint. Nyom. Fried és Krakauer. I. évf. Havi. Ára 80 fillér.

Faipari és fakereskedelmi értesítő. A magyar faipar, fakereskedelem és erdőhasználat érdekeit szolgáló szaklap. Szerk. Egressi Arthur. Nyom. Révai és Salamon. IV. évf. Havi. Ára 8 korona.

1902:

Az Aëronauta. Léghajózási szaklap. A magyar aëro-club hivatalos közlönye. Szerk. Szántó J. Béla. Nyom. a Pesti kny. I. évf. Megj. havonta. Ára 6 kor.

A budapesti kefekötőmesterek és segédek szaklapja. Szerk. Szám István. Nyom. Engel J. Zsigmond. I. évf. Havonként. Ára 2 kor. 40 fill.

1904:

Amateur-fényképészek lapja. Fényképészeti és reproductio műveletekkel tudományosan foglalkozó művészeti szaklap. Szerk. Bodor Imre. Nyom. Kállai Ármin. I. évf. Havi. Ára 6 kor.

1910:

Arany- és ezüstműves-ipar. A budapesti arany- és ezüstműves-, ékszerész-, aranyverő- és óratokkészítő ipartestület hivatalos és szakközlönye. Szerk. Pilissy István. Nyom. Buschmann F. utódai X. évf. Megj. hav. Évi ára 6 K.

Ha valaki tudja, hogy létezett a fenti példák között szereplő *Ácsok Szaklapja*, az adatait a szaklapok listája helyett aligha fogja folyóiratok között keresni. Bár a szaklapok közt nem fogja megtalálni, de ha ott keresi, biztos lehet benne, hogy jó

helyen jár, mert nagyjából azon a helyen, ahol az *Ácsok Szaklapjának* kellene lennie, ott van az *Asztalosok Szaklapja*:

Asztalosok Szaklapja. Szerk. Pelczéder Ágoston. Nyomt. Neumayer Ede. Hav. 2-szer. IX. évf. Ára 1 kor. 44 fill.

Az ilyen esetek következetlensége teljesen érthetetlen. Történeti megfontolások ide, tapintat oda, nem árt leszögezni, hogy az összes létező lap betűrendes felsorolása minden bizonnyal hasznosabb lett volna a kétes módon megállapított kategóriákban hasraütés-szerűen elhelyezett lapok listájánál. A politikai napi- és hetilapok természetesen kivételek: minden pillanatban zárt és egyértelmű listát alkottak. Könnyen lehet viszont, hogy rossz példát sugalltak.

Ezen a gondon is segíteni fog az Irodalomtudományi Intézetben elkészült összesített lista. Jelenleg még csak a házi változata létezik (a pdf-ből szövegszerkesztőbe áttett változat javítása folyik), végső soron nyilvános adatbázis lesz belőle. Egyetlen halmazban fogja tartalmazni Szinnyi József teljes sorozatát. Lapok, személyek, helyek, kiadók, nyomdák egyaránt kereshetőek lesznek benne. Miképpen változtak a lapok szerkesztői az évek során? Milyen különböző lapoknál dolgoztak egyes emberek különböző időpontokban? Hány lapja volt egy-egy nyomdának? Hány lap jelent meg egy-egy városban valamely időpontban vagy időszakban? Ilyen és hasonló kérdésekre pusztán a külön-külön létező éves listák alapján nem lehet válaszolni, de mindez gyerekjáték lesz az összesített adathalmaz segítségével. Ferdinand de Saussure terminológiájával szólva: az éves listák szinkronikus metszetek. Az összesített lista velük szemben diakronikus totalitás.

Melléklet

- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapirodalom 1861 elején = Vasárnapi Újság*, 1861. jan. 6., 7.
- [SZINNYEI József], *A magyar lapirodalom 1862 elején = Vasárnapi Újság*, 1862. jan. 12., 21–22.
- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapirodalom 1863 elején = Vasárnapi Újság*, 1863. jan. 4., 9.
- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapirodalom 1864 elején = Vasárnapi Újság*, 1864. jan. 1., 9.
- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapok 1865-ben = Vasárnapi Újság*, 1865. jan. 1., 7.
- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapok 1866-ban = Vasárnapi Újság*, 1866. jan. 7., 6–7.
- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapok 1867-ben = Vasárnapi Újság*, 1867. jan. 13., 18–19.
- [SZINNYEI József], *A magyar hírlapirodalom 1868–1869-ben = Vasárnapi Újság*, 1869. jan. 31., 62–64.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1870-ben = Vasárnapi Újság*, 1870. jan. 16., 34–36.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1871-ben = Vasárnapi Újság*, 1870. jan. 29., 61–63.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1872-ben = Vasárnapi Újság*, 1872. feb. 4., 57–59.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1873-ban = Vasárnapi Újság*, 1873. jan. 26., 45–47.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1874-ben = Vasárnapi Újság*, 1874. feb. 1., 73–75.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1875-ben = Vasárnapi Újság*, 1875. jan. 24., 57–60.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1876 = Vasárnapi Újság*, 1876. jan. 23., 57–59.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1877 = Vasárnapi Újság*, 1877. jan. 28., 57–59.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1878 = Vasárnapi Újság*, 1878. feb. 3., 73–75.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1879 = Vasárnapi Újság*, 1879. feb. 2., 74–77.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1880 = Vasárnapi Újság*, 1880. feb. 8., 89–92.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1881-ben = Vasárnapi Újság*, 1881. jan. 30., 73–76.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1882-ben = Vasárnapi Újság*, 1882. jan. 29., 73–77.

- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1883-ban = Vasárnapi Újság*, 1883. jan. 28., 61–65.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1884-ben = Vasárnapi Újság*, 1884. jan. 27., 61–65.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1885-ben = Vasárnapi Újság*, 1885. feb. 1., 81–86.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1886-ban = Vasárnapi Újság*, 1886. jan. 31., 77–82.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1887-ben = Vasárnapi Újság*, 1887. jan. 30., 81–86.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1888-ban = Vasárnapi Újság*, 1888. feb. 5., 97–103.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1889-ben = Vasárnapi Újság*, 1889. feb. 3., 79–86.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1890-ben = Vasárnapi Újság*, 1890. feb. 2., 77–82.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1891-ben = Vasárnapi Újság*, 1891. feb. 1., 77–82.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1892-ben = Vasárnapi Újság*, 1892. feb. 7., 105–110.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1893-ban = Vasárnapi Újság*, 1893. feb. 5., 95–101.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1894-ben = Vasárnapi Újság*, 1894. feb. 11., 91–97.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1895-ben = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 3(1885), Melléklet, 1–28.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1896-ban = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 4(1896), Melléklet, 1–26.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1897-ben = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 5(1897), Melléklet, 1–29.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1898-ban = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 7(1899), Melléklet, 1–26.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1899-ben = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 8(1900), Melléklet, 1–25.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1900-ban = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 9(1901), Melléklet, 1–26.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1901-ben = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 10(1901), Melléklet, 1–27.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1902-ben = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 11(1903), Melléklet, 1–29.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1903-ban = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 12(1904), Melléklet, 1–30.
- SZINNYEI József, *A magyar hírlapirodalom 1904-ben = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 13(1905), Melléklet, 1–31.

- FITOS Vilmos, *Folyóiratok [1910-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 19(1911), Melléklet, 65–90.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1901-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 10(1902), Melléklet, 39–55.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1902-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 11(1903), Melléklet, 41–58.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1903-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 12(1904), Melléklet, 42–59.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1904-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 13(1905), Melléklet, 44–64.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1905-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 14(1906), Melléklet, 42–75.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1906-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 15(1907), Melléklet, 85–109.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1907-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 16(1908), Melléklet, 15–20.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1908-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 17(1909), Melléklet, 13–19.
- HORVÁTH Ignác, *Folyóiratok [1909-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 18(1910), Melléklet, 15–19.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1896-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 4(1896), Melléklet, 1–7.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1897-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 5(1897), Melléklet, 30–37.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1898-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 7(1899), Melléklet, 28–36.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1899-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 8(1900), Melléklet, 26–35.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1900-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 9(1901), Melléklet 28–36.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1901-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 10(1902), Melléklet 28–38.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1902-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 11(1903), Melléklet, 30–39.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1903-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 12(1904), Melléklet, 31–41.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1904-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 13(1905), Melléklet, 32–43.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1905-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 14(1906), Melléklet, 41–52.
- KERESZTY István, *A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1906-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 15(1907), Melléklet, 71–84.
- KERESZTY István, *A hazai hírlapirodalom 1907-ben* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 16(1908), Melléklet, 1–14.

- KERESZTY István, *A hazai hírlapirodalom 1908-ban* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 17(1909), Melléklet, 1–12.
- KERESZTY István, *A hazai hírlapirodalom 1909-ben* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 18(1910), Melléklet, 1–14.
- KERESZTY István, *A hazai időszaki sajtó 1910-ben* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 19(1911), Melléklet, 1–64.
- KOVÁTS László, *Folyóiratok [1898-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 7(1899), Melléklet, 37–53.
- KOVÁTS László, *Folyóiratok [1899-ben]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 8(1900), Melléklet, 36–53.
- KOVÁTS László, *Folyóiratok [1900-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 9(1901), Melléklet, 37–55.
- ZÁSZLÓ János, *A magyar hírlapirodalom 1905-ben* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 14(1906), Melléklet, 1–40.
- ZÁSZLÓ János, *A magyar hírlapirodalom [1906-ban]* = *Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 15(1907), Melléklet, 1–70.

Bezeczky, Gábor

József Szinnyei's Surveys of the Periodical Press in Hungary

From 1861, József Szinnyei published the inventory of all the Hungarian periodicals annually. The lists first appeared in *Vasárnapi Újság*, then, from 1895, in *Magyar Könyvszemle*. The first list had 52 items. The number of the periodicals doubled from decade to decade. The last list, published in 1911, contained 1680 items. The individual items had the same structure: the name of the periodical, the place of publication; names of the editors, owners, publishers; volume and price. Szinnyei's lists can be regarded as the only reliable guide to fifty years of periodicals.

Keywords: 19th century, periodical press, journalism in Hungary, list of daily and weekly papers, types of papers.

Farkas Gábor Farkas

A bibliofil Farkas Lajos

A Révkomáromban született, losonczi előnevet viselő Farkas Lajos (1806–1873) ügyvéd gyűjteményének egyes darabjai gyakran kerülnek a filológia és a bibliofilia érdeklődési körébe, hiszen e korszak jelentős „régiségbúvárai” közé tartozva komoly bibliotékát vásárolt össze fél évszázad alatt.¹ Ennek ellenére életéről és könyvtára történetéről (kitől, mit, mikor és mennyiért vett, illetve kivel cserélt vagy kinek ajándékozott) eddig kevés szó esett. Igaz tehát Wix Györgyné állítása, miszerint Farkas – egykori gyűjteménye értékéhez képest – kevesebb figyelemben részesült, mint azt megérdemelné.² Am tudunk két kortárs ellenpéldát, amikor már a 19. században felhívták – igaz, röviden – a figyelmet Farkas gyűjteményére. Csontos János 1876-ban kiemelte, hogy Farkas budai könyvtára „minőségére nézve oly becses, hogy azt méltán a Jankovich gyűjteménye mellé helyezhetjük”.³ Közel két évtizeddel később Horváth Ignác pedig megemlítette az 1895-ös ősnymtatványkatalógusa előszavában, hogy e gyűjtemény a nemzeti könyvtár legjelentősebb gyarapodásai közé tartozik.⁴ Azonban Szinnyei József sem tud sokkal többet a rejtélyes könyvgyűjtőről, mint születése helyét és idejét, illetve szóba hozta, hogy foglalkozását tekintve „közalapítványi igazgatósági tisztelet-

¹ A kódexeire lásd: FARKAS Gábor Farkas, *Egy 19. századi magyar könyvgyűjtő és a kódexek = „Mestereknek gyengyének”*, Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára, szerk. Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes, Bp., OSZK, Szent István Társulat, 2020, 175–182. További részletek a gyűjteményről: FARKAS Gábor Farkas, *The Codices of the Bibliophile Lajos Farkas, A book collector in the Carpathian Basin in the 19th century = Studia Bibliographica Posoniensia*, Bratislava, Univerzitná knižnica v Bratislave, 2020, 150–160.

² WIX Györgyné, *Rég elfelejtett gyűjtőkről = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 28(1984), 184–189.

³ CSONTOSI János, *A „Farkas Lajos”-féle gyűjtemény codexei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában = Magyar Könyvszemle*, 1(1876), 134.

⁴ HORVÁTH Ignác, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának ősnymtatványai: 1465–1500*, Bp., M. N. M. Könyvtára, 1895 (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke, 1), VII. „a Farkas Lajos özvegyétől 1873-ban megvásárolt könyvgyűjtemény szolgáltatta az utolsó nagyobb járulékot e gyűjtemény gyarapodásához.”

beli ügyvéd” volt.⁵ Farkas más forrásokban pénzügyi hivatalnokként,⁶ tanácsosként,⁷ ügyészként⁸ vagy táblabíróként⁹ szerepelt. Gyűjteménye rekonstruálásához és a proveniencia kutatáshoz szükséges források többségét a nemzeti könyvtár kéziratára őrzi. A bibliotéka darabjaiért jelentős összeget: 7500 – más források szerint 3000 – forintot kellett fizetni az özvegyének 1873-ban.¹⁰

Farkas debreceni diákként írott pályamunkája dicséretben részesült 1826-ban.¹¹ Ezekben az években kezdődhetett szenvedélyes könyvgyűjtése,¹² amire feljegyzéseiben is kitért: „debreczeni deák koromban szerzettem még ezeket 1824–1826” és hosszasan sorolta fel a tételeket.¹³ Jankovich Miklóshoz írt egyik levelében pedig arról emlékezett meg, hogy „gyermek korom óta bibliographusokat olvastam s két esztendeig, 19–21 esztendőös létemre könyvtárnokoskodtam”.¹⁴ Ez a helyszín minden valószínűség szerint a debreceni református kollégium bibliotékája lehetett. A forrásokból kitűnik, hogy Farkas komoly műveltséggel ren-

⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., Hornyánszky, 1891–1914, III, 180.

⁶ BEÖTHY Zsolt, *Nemzeti Múzeum = Athenaeum*, 2(1874), c. 1078; *Vasárnapi Ujság*, 21(1874), 16, 252. „Farkas Lajos 1848–49-iki pénzügyminiszteri hivatalnok hagyatéka”.

⁷ *Sürgöny*, 5(1865), 211, 51–52. „Egy nagyérdékű magánkönyvgyűjteményre hívja fel a »P. H.« a magyar olvasó közönség figyelmét. Ezen gyűjtemény tulajdonosa nagyságos Losonci Farkas Lajos, ideigl. nyugalmazott pénzügyi tanácsos úr.”; *Fővárosi Lapok*, 9(1872), 983. „Losonci Farkas Lajos nyug. pénzügyi tanácsos pár nap előtt Budán meghalt; több unikummal igen szép könyvtárt hagyott hátra, melyet igen célszerű lenne a nemzet számára megszerezni.”; *Magyarország és a Nagyvilág*, 8(1872) 40, 480. „Halálozások. Farkas Lajos, nyug. pénzügyi tanácsos, ritka tudományu s főleg a bibliográfiában kitűnően jártas férfit, Budán, szept. 23-án.”

⁸ *Csokonai Mihály minden munkái*, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bevezetve kiadta Schedel Ferenc, Pest, Hartleben, 1844 (Nemzeti könyvtár), előszó.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár [továbbiakban: OSZK] Kéziratár [továbbiakban: Kt.], Fond 16/292, Farkas Lajos Jankovich Miklóshoz, Pest, 1836. július 9.

¹⁰ MAJLÁTH Béla, *A Széchényi Országos Könyvtár a M. N. Múzeumban = Magyar Salon*, 5(1888), 514; *Magyar minerva, a magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve*, közrebo-csátja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, Bp., Athenaeum, 1900, 32.

¹¹ OSZK Kt., Quart. Lat. 2177. *Dissertatio historica ecclesiastico critica de originae ac principii fati item ac progressibus theologiae mysticae et scholasticae, necnon de mutationibus, quas utraque successu temporis tam in ritibus, quam in dogmatibus religionis peperit*, facta per Ludovicum Farkas, Debrecini, 1826. A kézirat végén következő bejegyzés olvasható: „Dissertatio praemio Hatvaniano digna iudicata Ludovici Farkas de Losontz nuper Coll. Refor. Debrecinensis Alumni. Notavi Debrecini d. 12. Oct. 1837. Joh. Madarász Dobrossy Professor”. Madarász Dobrossy János (†1839) a református kollégium tanára volt.

¹² Debrecenben található kötetei: OTTOZI Eszter, *Possessor bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben IV. = Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 230; Uő, *Possessor bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V. = Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 451.

¹³ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 59r.

¹⁴ OSZK Kt., Fond 16/292, Farkas Lajos Jankovich Miklóshoz, Pest, 1836. július 12.

delkezett, olvasott latinul, ógörögül,¹⁵ németül, franciául,¹⁶ olaszul és angolul. Jó példa erre alapos és igen kritikus könyvismertetése a *Tudománytár* 1834-es évfolyamáról a *Tudományos Gyűjteményben*.¹⁷ Jellemző módon éppen a bibliofilfiával kapcsolatos hiányosságokat fájalta legjobban hosszúra nyúlt, később komoly indulatokat keltő recenziójában:

»Prágában egy corvinianus codexet találtam a főiskola könyvtárában.« Nem is gondolhatni, hogy P. úr ezen corv. codexet bőven fel ne jegyezte volna; de itt a t. társasághoz írt levelében is illy nevezetességtől, mellynek megemléztetését a társaság, és – minekutánna itt e levelek közöltetnek – a nagy akadémia, a közönség is méltán várhatta, egy két sort sajnálni, megbotsáthatatlan hiba. Szintén így van ide vetve: »Drezdában – corvinianus codex – három darabnál több bizonyosan nincsen.« Éppen illyen fajta mind az, mit a Jénai főiskola könyvtáráról említ, kivált ezek: »és még valamellyik oláh vajdának valami magyar senátorhoz írt levele vagyon« mitsoda utazó (bizonyosan nem bibliographus) szájába illenek? és mitsoda emberhez (bizonyosan nem »tudós társasághoz«) írt levélben foglalhatnak helyet? Ismét: »corvinianus codex is csak egy.« A »lipcsei« tzikkely után is így van oda hajítva: »van egy példány Chronicon budense,« mintha a Hess chroniconja olly úton útfélen található dolog volna. A lipsiai városi könyvtárban ismét: »egy corvinianus codex is vagyon« de hogy mitsoda, azt tsak a levélíró tudja.¹⁸

¹⁵ Oktatta is: „a Lector, Farkas Lajos Úr, a ki a Görög nyelv kezdetét, és a pura Mathesis eleit tanítja”. *A Debreczeni Reformatum Collegium népessége = Hasznos Mulatságok*, 10(1827), 92.

¹⁶ Fordításai: *A Konstantinápolyi félholdak = Hasznos Mulatságok*, 17(1834), 66–70; Emmanuel Arago (1812–1896) francia politikus novellája: *L'Himalaya = Hasznos Mulatságok*, 17(1834), 113–116.

¹⁷ FARKAS Lajos, *Könyvesmertetés, Tudománytár. Közre bocsátja a magyar tudós társaság. Szerkezeti Schedel Ferencz, orv. dr. rendkiv. kir. prof. a m. tud. társaság rendes tagja. Első kötet. Három kömetszettel. Budán, a magyar kir. egyetem betűivel. 1834. (Nagy 8-ad réten 250 lap.) = *Tudományos Gyűjtemény*, 19(1835), 5, 108–123.*

¹⁸ *Uo.*, 121–122. Az említett korvinák CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I–III*, Bp., MTAK, 1988–1994 (A MTAK közleményei, 23, 31, 33), Prága: 2522; Drezda: 1151, 1152, 1155; Lipcse: 1957; Jéna: 1823. tételek lehetnek. A *Budai krónika* lipcsei példányáról a legfrissebb információ: FARKAS Gábor Farkas, *A Budai Krónika eddig ismeretlen 18. századi kézírata = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 290. Ezzel kapcsolatban Farkas Lajosnak igaza volt, éppen ezekben az években komoly érdeklődés vetült az első hazai nyomtatványra, hiszen egy évvel később 1836-ban a nemzeti könyvtárba kerül a Jankovich-példány, rá két évre pedig Podhradzky József megjelenteti a krónika szövegét. *Chronicon Budense*, ed. Iosephus Podhraczky, Budae, typis Gyurián et Martini Bagó, 1838.

Petrovics Frigyes Keresztély (1799–1836) történész, jogtudós két külföldi beszámolója volt a kritika tárgya.¹⁹ Ebből később hatalmas vita kerekedett. Toldy Ferenc létrehozta az „anticritikai függelék” a *Tudománytárban*, ahol a lap szerzői válaszolhattak az őket ért támadásokra.²⁰

Bár Farkasnak nem állt szándékában „recenseálni”, mivel egy folyóirat cikkeit szerinte „szokatlan és unalmas, általánosan haszontalan és felüleges” bíráló tárgyává tenni, mégis oldalakon keresztül sorolta a hibákat. Ugyanis már az első olvasásra is feltűnt neki a hibajegyzék hiánya. Megdicsérte a fordítói programot „mivel jelen tudományos míveltségünk más nemzetekétől távol állván, a lefordított külföldi többnyire kedvesebb lehet a talán szinténúgy fordított vagy összevazedegetett, de eredetinek tízmett hazainál”. Ám kevesellte a különbséget az eredeti cikkek és a fordítások díjazásánál (nyolc, illetve hat pengő forint). Felrótta a sok nyomdahibát: „sajnálmi lehet, hogy a frantzia s kivált görög nyelvből felhozott néhány szovak hibásan nyomtattattak és ki nem javítottak.” Bosszantotta néha a témaválasztás is, miszerint a szerkesztő: „ne a Nigieren tett felfedezéseket, hanem reánk Magyarokra nézve érdekesebb értekezéseket válasszon”. Ugyanis Farkas szerint angol, német és francia nyelvből olyan munkákat kellene lefordítani, amelyekből „nagyobb haszon vagy nagyobb gyönyörűség hárul olvasó közönségünkre”. Van arra is példa, ahol az eredeti, francia nyelven írt tanulmányt vetette össze a fordítással és mutatott rá a hibákra. Különösen bosszantó volt számára például Herodes és Herodotus összecserélése egy egyébként érdekes tanulmányban. Ugyancsak megemlítette, hogy az egyik cikk nem az angol eredetiből, hanem annak francia fordításából lett magyarítva. Stilisztikai megjegyzéseiben kitért arra is, hogy az „író nem a legjobb magyarsággal él e leveleiben, (de azért talán jó magyar)”, és megemlítette a szövegben rejlő magyartalanságokat is. Végezetül Erdy János, a később róla elnevezett, itt még nagyszombatiként emlegetett kódexéről írott ismertetését külön kiemelte, hogy „a Tudománytár I-ső kötete tsak ezen értekezésért is méltó a megszerzésre s hogy ez s efféle munkák a tudománytárban igen előkelő helyet foglalnak”. Bírálatai jogosak voltak, kerülte a durvaságot, többször is elismerését fejezte ki a Tudománytár iránt, ám Toldy Ferenc mégis sértetten reagált. A hibák egy részéről úgy gondolta, hogy „semmivel sem czifrábbak, mint a Tud(ományos) Gy(űjtemény) majdnem minden kötetében megigazított szedői s néha írói botlások: és szerencsére a gondolkodó olvasó által elérhető”. Talán innen kezdődhetett Farkas és

¹⁹ PETROVICS Fridrik, *A M. Tud. Társaság rendes tagjának két levele a külföldről = Tudománytár*, szerk. Schedel Ferenc, Budán, Magyar Kir. Egyetem, 1834, 209–216.

²⁰ SCHEDEL Ferenc, *Anticritikai függelék a Tudománytárhoz, a VII. kötethez I. Néhány szó a Tudománytár első kötetének bírálatára = Tudománytár*, 7(1835), I–VI, ahogyan Toldy fogalmazott: „A magyar tudós társaság célirányosnak és igazságosnak látván, hogy a Tudománytár írói, megtámadtatás esetében, magokat védelmezhessék, határozta: hogy ezentúl a Tudománytár mellé egy függelék adjon, mellyben az érdeklett írók védiratai közzé tétessenek.”; *Tudománytár (1834–1844) repertórium*, összeáll. Rózsa Mária, Bp., OSZK, 1999 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, új sorozat, 9), 8.

Toldy évtizedes rossz viszonya, ami kihatott a tárgyalt gyűjtemény sorsának alakulására is. Erre a legjobb példa a Mikes-kéziratok felfedezése, ugyanis több helyen Pulszky Ferencnek, illetve Toldy Ferencnek²¹ tulajdonítják ezt az eredményt. Ezt maga Pulszky is megerősítette a kéziratok első tudományos ismertetésében.²² A kortársak szintén úgy hivatkoztak később erre, hogy mindez Pulszky kutatási sikere lenne.²³ Pedig Farkas Lajos pontosan tudta, hogy mit vásárolt meg Kultsár Istvántól, mint ahogyan ezt több kéziratos listáján egyértelműen fel is tüntette. Ennek hátterében, vagyis ki fedezte fel valójában a kéziratokat, Toldy és Farkas már említett, évtizedekre visszamenő rossz viszonya lehetett. Hopp Lajos Mikes Kelemen kézíratainak a provenienciája kapcsán ütközött bele Farkas figyelemre méltó könyvgyűjtési szokásaiba. A könyvlajstromaiban szereplő Mikes-tételek útját igyekezett feltérképezni, és egyértelművé tette Farkas kiemelkedő szerepét a rodostói kéziratok megőrzésében.²⁴

Jegyzetei, könyvlistáihoz írt megjegyzései arra engednek következtetni, hogy temperamentumos gyűjtő volt, aki élete és vagyona nagyobb részét a bibliofiliának szentelte. Nem riadt vissza a káromkodástól sem, ha szerinte indokolatlanul magas árat kértek egy könyvért (és így lemaradt róla vagy kénytelen volt kifizetni érte a sok pénzt).²⁵ Pfeifer Ferdinánd (1833–1879) magyar könyvkiadó, könyvkereskedő lehetett indulatjának gyakori célpontja, aki 1857-től vette át Emich Gusztáv könyvkereskedését.²⁶ De megharagudott Nagy István gyűjtőre is, mert

²¹ Például *Vasárnapi Ujság*, 21(1874), 16, 252. „A Farkas-féle gyűjteményben régi magyar művek, eredeti kéziratok, sőt a mi egyes gyűjtőknél a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, középkori kódexek is találhatók. Van egy Corvina is. De a mi fő: Mikes Kelemen nyolcz kötetnyi kézirata, melyek közül eddig irodalomtörténelmünk egyetlen egyről sem birt tudomással. (...) A kéziratot Toldy Ferencz kétségkívül Mikesének nyilatkozhatta ki.”

²² PULSZKY Ferenc, *Mikes Kelemen kézíratai = Fővárosi Lapok*, 9(1874), 630–631. „Midőn a nemzeti muzeum számára megvett Farkas Lajos-féle könyvtárhoz tartozó kéziratokat átvizsgáltam, a lajstromozatlanok közt feltűnt nekem tizenöt kézirat negyedrébten, mely ugyanazon egy kézzel írva, a múlt század bélyegét viselte magán és első pillanatra is érdekesnek látszott. Annál érdekesebbnek, miután néhány közülök évszámmal van ellátva, s kettőn a hely is meg van nevezve, a hol íratott, és ez a hely pedig Rodosto. Mindjárt Mikes Kelemen gyanítottam a szorgalmas íróban, és Toldy Ferenc, a ki oly sokat foglalkozott a múlt század e legnevezetesebb írójával, azonnal ráismert kézzvonásaira.”

²³ „Mikes Kelemenről új munkákat talált Pulszki tavaly [1874] (...) Szatmári K. értekezett is felőlök, (...) Én irtam Gyulainak, (...)”. Szilágyi István Szabó Károlynak írt levelét idézi Hopp Lajos. *Mikes Kelemen összes művei*, [kész. a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében], szerk. Hopp Lajos, I–VI, Bp., Akadémiai, 1966–1989, II, 907.

²⁴ HOPP Lajos, *Mikes kiadatlan szépirodalmi munkája = Irodalomtörténeti közlemények*, 89(1985), 605; *Mikes Kelemen összes művei* 1966–1989, i. m. II, 907–914.

²⁵ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 46v. [áthúzza]: „495. Bouginé Handbuch der allgemeinen Litterärsgeschichte nach Heumanns Grundrißen (!) Zürich 1789-802 7 Bd (: 2 f. 40) Unberecht. 10” utána megjegyzés a margón: „Ferdinandnak kurvaannya”.

²⁶ Pfeifer a francia származású Karl Joseph Bouginé (1735–1797) német evangélikus teológus és tanár ötkötetes (ami később két supplementummal bővült) irodalomtörténetét kínálhatta túl

drágállotta az egyik vételét.²⁷ Folyamatosan figyelte az európai aukciókat, összevetette az árakat, fél évszázad alatt elképesztő mennyiségű adatot halmozott fel,²⁸ ami állandóan segítette őt a döntésekben: kitől mit vegyen, kivel mit cseréljen. Levelezésben állt a korszak több neves antikváriusával is.²⁹ A tévesen naplóként emlegetett iratcsomagból, amely inkább a bibliofil Farkas Lajos könyvekre vonatkozó jegyzeteinek gyűjteménye, végig kísérhetjük egy-egy példány sorsát, felrajzolhatjuk kapcsolati hálóját, megtudhatjuk, milyen szerzők, művek, kiadások érdekelhették (és ez az érdeklődés hogyan változott). Több idegen vagy magyar nyelvű cikket részleteiben vagy teljes egészében kijegyzetelt, amely jól mutatja felkészülésének egyes fázisait. Említésre méltók a rövid ismertetései a *Hasznos Mulatságok*ban, amelyek megrajzolják széles körű érdeklődését és filológus pontosságát.³⁰ Például külön sorozatot szentelt a régi könyvek történetének is. Különösen érdekes az a fejezet, amikor a régi kéziratok jellemzőit, „ékeségeit” veszi sorra.³¹ Tanácsa³² ma is érvényes lehet:

Arra, hogy valaki a régi kéziratok idejét meghatározni tudja, szükség, hogy az e tárgyban írt nevezetes munkák olvasása mellett, számtalan régi irományokat forgasson; a különféle nemzetek minden századi írásmódjaikat ismérje; a nyelvet, mellyen íratlak, értse; tudja millyen nedveket, millyen festékeket használtak különböző időszakokban, millyen volt a miniature rajzolatoknak és czirádnak formájuk, a könyvek borítékja stb.

A bibliofil szenvedély a debreceni diákevek alatt kezdődött, akkor szerezte meg ugyanis Sinai Miklós (1730–1808) református lelkész, püspök könyvtárából

drágán. GOSSENS, Peter, *Weltliteratur, Modelle transnationaler Literaturwahrnehmung im 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Weimar, J. B. Metzler, 2011, 36. és a 49. jegyzet.

²⁷ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 65r. „32. Capitum Concordiae Nagy István 5 f. gazemb(er)”.

²⁸ Ennek teljes körű feldolgozásából egy komolyabb szakdolgozat vagy akár egy kismonográfia is kikerülhetne.

²⁹ OSZK, Kt. Levelestár, Tross Edvin levele Farkas Lajoshoz (1853–1858); Bernard Quaritsch levele Farkas Lajoshoz (1865–1871); Asher levele Farkas Lajoshoz (1868–1870); List & Francke levele Farkas Lajoshoz (1870).

³⁰ Szellemes fordítása az európai városok építkezéseiről: FARKAS Lajos, *Az utcák és nyilvános helyek philosophiája Londonban, Edimburgban és Parisban = Hasznos Mulatságok*, 18(1835), 171–176; a Corvina-könyvtár értékének kiszámolása: *Hasznos Mulatságok*, 18(1835), 218–219. Rövid ismertetése Adriano Balbi (1782–1848) olasz földrajzi író és statisztikus munkáinak (pl. *Compendio di geografia universale*, 1817): *Hasznos Mulatságok*, 19(1836), 238; illetve John Bowring (1792–1872) angol nyelvész, közigazdász Ányos Pál-fordításáról (*Poetry of the Magyars*, 1830): *Hasznos Mulatságok*, 19(1836), 412–414.

³¹ FARKAS Lajos, *Könyvismérési töredékek = Hasznos Mulatságok*, 17(1834), 41–44, 130–133, 281–284, 294–295, 321–324. De olvasható más rövid helyreigazítása is: FARKAS Lajos, *Irodalom és tudomány, Honi irodalmi quiproquo-k s tévedések = Budapesti Híradó*, 3(1847), 229.

³² FARKAS 1834, i. m. 322.

közel kéttucat kötetet.³³ Ebből mindössze két példányt tartott meg magának. Az egyik Fulvio Orsini (1529–1600) itáliai humanista művének egy 18. századi kiadása, amelyet 24 krajcárért vásárolt meg.³⁴ Másik pedig egy – később részletesen ismertető – unikum régi magyar könyv.³⁵ A többi kötetet értékesítette a következő időszakban. Ebből a feljegyzéseiből is kitűnik, hogy értett a hazai könyvpiachoz, és eldicsekedett azzal, hogy milyen jó üzletet csinált az általa megvásárolt Sinai-hagyatékából.³⁶ Egyébként Sinai Gábor (1826†) ügyvéd nemcsak Farkasnak, hanem Kazinczy Ferencnek és Jankovich Miklósnak is kínált, illetve adott el könyvet édesapja hagyatékából 1810-ben.³⁷ Érdekes, hogy még Sinai Miklós életében, a 18/19. század fordulóján készült jegyzéken – amelyet minden biztonnal eladási szándékkal állítottak össze, mivel több tételnél olvasható: „ezt adom” vagy „nem adom el” kitétel – a különleges RMK nem tűnik fel.³⁸ Felbukkan viszont a példány részletes leírásával Farkas Lajos könyvtár-jegyzékén.³⁹ Ebből kiderül az is, hogy ez lehetett az alig tizennyolc éves fiatal diák egyik első szerzeménye.⁴⁰ Farkas ebben a feljegyzésben negyven tételt említett, amit megvásárolt a Sinai-örökösöktől, ám a naplójában mindössze huszonkettőt sorolt fel. Az eltérő számokra talán magyarázat lehet a kolligátumkötetek száma: jegyzékébe beleszámolta a bibliográfiai egységeket, míg a naplójába nem adott külön

³³ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 58r. „1. Sinai Miklós könyvei közül, Gábor fia örökösaitől 1824ben vettem e következőket (...)”.

³⁴ URSINUS, Fulvius, *Virgilius collatione scriptorum Graecorum illustratus*, Loevardiae, Coulon, 1747; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 59r. „21. Ursini Virgilius illustratus. Leovard. 747. (24 kr.)”.

³⁵ RMNY 359.

³⁶ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 59r. „Eladtam 50 p. fr. árát, 7 cikkelyt, a megmaradtak érnek mintegy 453 frtot: és így az egész summa 503 f. p. p. melyet vettem 15 ftért 8 krért!”.

³⁷ *Kazinczy Ferenc levelei Jankovich Miklóshoz (1809–1825)*, közzéteszi Lukinich Imre = *Akadémiai Értesítő*, 47(1937), 165. „Sinai Gábor azt felelé nékem tíz nap előtt vett levelében, hogy atyja könyveinek laistromát most készíteti; s közleni fogja velem, mihelytt kész lesz. Venni fogod tehát azt.” Egy évvel később Kazinczy Kölcsey Ferencnél érdeklődött a Sinai-könyvtár sorsa felől: *Kazinczy Ferenc levelezése*, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János, Bp., M. Tud. Akadémia, 1890–1960, VIII, 1996. „Sinainak kié leve Bibliothecája?”.

³⁸ TÓTH Béla, *Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században = Magyar Könyvszemle*, 97(1981), 74.

³⁹ OSZK Kt., Fol. Hung. 1887/3. *Néhai Farkas Lajos könyvtárának lajstromai III. Magyarországra vonatkozó XVI., XVII. és XVIII-dik századi latin, s magyar nyomtatványok*, f. 26r–v, 72. tétel.

⁴⁰ *Uo.*, „Seconde comédie en langue hongroise, exemplaire unique. Ce livre de haute importance provient aussi de la collection de Niclas (!) Sinai, et c'est un de ma première acquisition. Je n'avais que 18 ans quand je l'ai acheté de Gabriel Sinai avocat, fils du célèbre savant, avec une quarantaine de volumes imprimés et manuscrits. Je l'ai décrit assez long dans »Hasznos Mulatságok« (Nro 7. et 8. de 1838) et j'en donnai des extraits, sous le titre: »A nyomtatásban megjelent második magyar színjáték ismertetése«”.

számot minden tételnek, hiszen ott a vételi és eladási értékek szerepeltek, amelyet a teljes kötetre értett.

Am Farkas az egy példányban fennmaradt, végén csonka⁴¹ iskoladrámát is tartalmazó kolligátumkötetet⁴² szétbontotta, és a másik két nyomtatványt később értékesítette. Ennek előzménye Jankovich Miklóssal való nézeteltérése lehetett. A másik két régi magyar könyvet leválasztotta a Szegedi-nyomtatványról és elcserélte őket. Révay Péter Szent Koronáról írt könyve⁴³ esetében nem tudjuk, hogy ez az első vagy a második kiadás lehetett, ám – hasonlóan a Szegedi-nyomtatványhoz – ez a példány is csonka volt. A másik kötet pedig Paulus Ritter (1652–1713) horvát történetíró Zágrábban megjelent, hexameterben íródott költeménye.⁴⁴ Nem tudjuk, mi lett a példányokkal. A horvát szerző Szent László-orációja – amely szintén unikumpéldány – a horvát nemzeti- és egyetemi könyvtárban található, s ugyanaz a provenienciája, mint a szóban forgó Ritter-műnek: Velimir Gaj (1845–1902) horvát író szerezte meg 1873-ban.⁴⁵ Farkas jóval a halála előtt már túladott ezen a példányon Carl Armbruster (1797–1840) bécsi könyvkereskedő⁴⁶ közvetítésével, feltehetően egy másik könyvért cserébe.

Toldy Ferenc belekeverte a *Theophania* unikumpéldányát is évtizedes vitájukba, tudniillik ki volt az a rejtélyes gyűjtő, aki évekig nem adta vissza Farkasnak⁴⁷ ezt a bibliográfiai ritkaságot:

A Hasznos Multságok egészen más bélyegűek; szűkebb terjedelmű lapjaikon többnyire apróbb cikkek állanak, s ritkábban a jelenkor érdekeihez mértek, köztök az előtt gyakran – most már ritkábban –

⁴¹ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, 204. „Egyetlen, két levél hián teljes, példánya Sinai Miklós könyvtárából, most annak első ismertetője Farkas Lajos birtokában, Sinai által eszközölt s átnézett másolata pedig Pécelen a Ráday-könyvt.”.

⁴² OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 58. „(Egyetlenegy példány.) Hozzá voltak kötve: [áthúzza]; Révai de S Corona 4to (nem vala eleje) Ferd. ráadás Bnak – Plorantis Croatiae saecula duo, Carmine Descripta ab equite Paulo Ritter. 1702. 4to Csere Armbr. [felettel]: nagy mocsok kersztül rajta(?)” [alatta:] „(:Vala becsülve e könyv 48 Krra!)”.

⁴³ RÉVAY Péter, *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute* (RMK III. 1118, 1795).

⁴⁴ RITTER, Paul, *Plorantis Croatiae saecula duo, CarMIne DesCrIpta (1702) ab equite Paulo Ritter*; [Zágráb], [s. n.], 1703 (RMK II. 2195).

⁴⁵ SZÖRÉNYI László, *Paulus Ritter Szent László-életrajza = Irodalomtörténeti Közlemények*, 103(1999), 416; GAJ, Velimir, *Knjižnica Gajeva: ogleđ bibliografskih studija*, Zagreb, Tisk Gajeva, 1875, 56. Három példányban szerepel ez a Ritter-mű a katalógusban.

⁴⁶ Armbruster megszerezte Rudolf Gräffer (1734–1817) könyvkereskedői kiváltságát 1819-ben, és ő alapította az első kölcsönkönyvtárat is Bécsben. Könyvesboltja a legnagyobbak számított ekkor a városban. HEYDEMANN, Klaus, *Klassische (deutsche) Literatur aus Österreich = Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik*, 14(2001), 121–145.

⁴⁷ Lásd erre A. Ω.: *Curiosum = Századunk*, 1(1938), 20, 159–160. „Azon szomorú környüülá-lásnak, hogy Magyarországon nem tanácsos, csak egy példányban megmaradt magyar könyveket más tudósokkal közleni, s hogy többnyire hálátlan dolog a magyar folyóírásokat s tudósokat útbaigazítani akarni, a következő példa is bizonyítja.”

»veszekedések« is. Álló nevezetességgel bírnák az idei számokban Szegedi Lőrincz Theophaniájának bő megismertetése Farkas Lajostól *), s némely XVI. XVII. századbeli m. énekek. *) Az 58–59-d lapokból azt tudom meg, hogy Farkas Lajos úr azon hálát érdemlő bizodalommal és szivességgel viseltetett a magyar költészet kézikönyve kiadói iránt, hogy a Theophania exemplar unicumát velök haszonvétel vegett dec. 1830. közlötte s 1833. szinte dec., nagy ügyvel bajjal tudta kezeihez visszakeríteni. Noha én nem emlékezem, hogy a ritka, sőt egyetlen könyvet valaha láttam volna, s a F. úr szivességével soha sem éltem; az illy, követést érdemlő közlékenység becsét méltányolni tudván, itt a szándékért is őszinte köszönetet mondok. S. F.” 515. „A Hasznos Multságok is kaptak Kunoss felebbi, rövid czáfolatán ***); s itt jelent meg Farkas Lajos theophaniái vádja, mellyre Schedel a Figy. 255. szeptén nyilatkozott, de hallgatván, mint illet, a köpökről, mikkel Farkas küzdött.⁴⁸

Ugyanis Farkas 1838-ban részletesen ismertette a drámát és kitért Toldyval való nézeteltérésére is.⁴⁹

Hogy második színjátékunkat hasonló, sőt még nagyobb szerencsétlenség⁵⁰ ne történjék (minthogy ennek csak címét, Sándor István után, s azt is hibásan ismeri a magyar olvasó közönség); s azért is, hogy Csaplovics úrnak ne csak pusztá emlékezetünkéből, hanem 1575dik esztendőben nyomtatásban megjelent, s akkor, vagy talán még előbb eljátszott magyar színjátékunk ismertetésével meritorie és pereldöntőleg feleljünk: kevés, de válogatott gyűjteményemben lévő, második nyomtatott és eredeti színjátékunkat megismertetni hazafiúi kötelességemnek tartom. E könyvnek címe: „THEOPHANIA, AZ AZ: ISTENI MEG IELENES. Wy es igen szép Comoedia a mi első Atyainknac allapalyáról, es az emberi tiszteteknec rendeléséről auagy gradiczarol. Szegedi Lörintz által: DEBRECEMBE Nyomatattot Komlos Andras által 1575.” — Alakja negyedré, és egész épségben megmaradt 24 levele vagyis 48 lapja, de a mellyek számmal jelevé nincsenek. — Ajánlva van „Az Nagyságos Bathori Miklosnac: Az Romai Maximilian Czaszarnac es Kiralnak Tanaczanac Es Biraianac: Szakmár es Szabolts Warmegyenec öröc Ispanyanac. Es az WR lelketül meg szenteltetet hazas tarsanac az Nagysagos Losonci Frusinanac mint kegyelmes Aszonyomnac kéuan az Atya Istentől az IESVS CHRISTVS által igassagra vezlerő es meg szentelő Szent Lelket.” (...) Úgy látszik a fentebb előadott

⁴⁸ Figyelmező: az egyetemes literatura körében, 2(1838), 255.

⁴⁹ FARKAS Lajos, *A nyomtatásban megjelent második magyar színjáték ismertetése = Hasznos Multságok*, 21(1838), 1. félév, 49–60.

⁵⁰ Akkor még lappangott a *Comoedia Balassi Mennihart arultatasarol* című dráma (RMNY 260.) unikumpeldánya (MTAK).

„Argumentum Comoediae”ból, hogy ezen negyedik felvonás negyedik jelenése az utolsó. Sajnáltni lehet ugyanis, hogy a 48dik lapal végződik, vagyis inkább csonkán marad ezen, eddigi tudunkra egyetlenegy példányban fenmaradott könyv. (...) Itt végződik a 48dik lap és csonkán marad színjátékunk!

Sándor Istvánnál bukkan fel először a nyomtatvány 1795-ben, de feltételezhetően ő sem látta eredetiben.

Theophaniánk egynek jegyzékeiben sem találtatik. Bod Péter, Horányi, Wallaszki, Benkő, Wespzeprémi még csak nem is említik Szegedi Lőrinczet; egyedül Sándor István jegyzé-fel komédiáját „Sokféle”-jében (Sokféle ír s egybe szedé Sándor István. Harmadik Darab. Győrött 1795. 101d. lapon) a XVIIIdik századi magyar könyvek között, e szavakkal: „1575. Debretzenben Szegedi Lőrincznek: Új és igen szép Komédiája a mi első Atyáinknak állapotjokról.” De mivel címét nem helyesen adja, méltán azt lehet gondolnunk, hogy ő maga e könyvet nem látta; annyival is inkább, mivel a 107dik lapon így szól: „Ezen említett könyveknek tsak egy kis részét szemeimmel láthattam, a többit Korányi, Benkő Wespzeprémi, s egyéb érdemes Írók Könyveikből tanultam. (...) Nagyon hihető tehát, hogy e könyvet Sándor István sem látta, és kérdés marad: honnan vala róla ennyi tudománya is?

Toldy 1828-ban említette először a német nyelvű irodalomtörténetében.⁵¹ Hivatkozik rá 1868-as *Színköltészetünk zsengei* című munkájában.⁵² Mindenesetre a tudós vagdalkozásból azért az kitűnik, hogy Toldyék nem tartották egyenrangú partnernek Farkas Lajost, inkább egy ügyeskedő könyvgyűjtőnek, aki fel sem ismeri a kezében lévő értékeket. Ez utóbbiban Toldyék mindenképpen tévedtek, Farkas hagyatéka, megjelent írásai és kéziratái komoly bizonyítékok arra, hogy felkészült szakértője volt a hazai és európai bibliofilának. A feljegyzésekből és a levelezésekből azonban kiolvasható, hogy Farkas nem nagyon törekedett a riválisaival jó (vagy legalább normális) kapcsolat kialakítására, a szövegekből öntörvényű, kissé bogaras könyvgyűjtő képe rajzolódik ki számunkra.

A különböző jegyzékek mélyebb elemzése szétfeszítené e tanulmány kereteit. Pár érdekes adalékra azért felhívom a figyelmet esetleg további kutatásra. Farkasnak van egy jegyzéke a sárospataki református kollégium kézíratairól 1803-ból,⁵³ amelyen számos ismert értékes darab (*Biblia Polonica*) közül kiemelhetjük

⁵¹ *Handbuch der ung[a]rischen Poesie*, in Verbindung mit Julius Fenyéry, Hrsg. von Franz TOLDY, I–II Bd., Pesth, Kilian, 1828, I, XXXI.

⁵² *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*, I–VIII. köt., Bp., Ráth Mór, 1868–1874, VII, 281. „a bibliai tanodái dráma az egy Szegedi Lőrincz Theophaniája által (1575 előtt), melynek szinte egy példánya Farkas Lajos úr birtokában, nálam csak másolatban, van meg (...).”

⁵³ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 68r–71r. Series Manuscriptorum in bibliotheca Collegii Helv. Conf. addict. Sáros-Patakiensis anno 1803 exstantium.

még Bartha Boldizsár krónikáját.⁵⁴ Felsorol pár tételt Dessewffy József könyvtárából.⁵⁵ Hosszú kivonat található Kultsár István árveréséből is.⁵⁶ Olvasható még egy izgalmas vételi jegyzék különböző antikváriumok kínálatából összeállítva.⁵⁷ Látható Johann Schratt (1803–1869) bécsi antikvárius 1845-ös jegyzékén a Thuróczy-krónika brünni kiadásának egy példánya 100 forintért.⁵⁸ Beazonosította és összevetette a Vespucci-példányokat.⁵⁹ Majd feltűnik még a Thuróczy-krónika augsburgi kiadása egy londoni aukción is.⁶⁰ Egy másikon pedig Szenci Molnár Albert hanai Biblia-kiadásának egy szép példányát írja le.⁶¹ Rendszeresen jegyzetelt ki aukciós katalógusokat (Butsch, Weigel, Köhler, Asher), ahol sok esetben megjegyezte a margón, hogy „megvettem” „eladtam” „eladta”.⁶² Egy jegyzéken (magas sorszámú tételekkel, s amiről nem derül ki semmi más, csak az árak és kitől vásárolta) feltűnik a korábbi rövid összegzésemben már említett 13. századi portolán térkép, itt viszont Moser nevű antikváriussal cserélt, egy másik kötetet adott érte.⁶³ A legrégebbi ismert portolán térkép a Párizsban őrzött *Carta Pisane* (1275–1300), amit újabban már a 14. századra datálnak.⁶⁴ Jó lenne kideríteni az egykor Jankovich-gyűjteménybe tartozó, igen korai és a leírás szerint gyönyörű kartográfiai dokumentum sorsát, mert ha igaz Jankovich Miklós és Farkas Lajos megállapítása – amit nincs okunk egyelőre megkérdőjelezni –, komoly eredmény lenne nemcsak a térképtörténet, hanem a magyar bibliofília számára is.⁶⁵

Számos tekintetben nem üt el Farkas Lajos bibliofil gyűjtői magatartása a kor más jeles kollektoraiétól: a széles körű érdeklődés, a szenvedély, a könyvek sorsa iránti aggodás, a sok-sok interakció vetélytársakkal, antikváriusokkal, mind bizonyítékai annak, hogy így lehetett igazán értékes kéziratokra és nyomtatványokra szert tenni a 19. században (s feltehetően azon túl is). A lemondással, munkával

⁵⁴ Sárospataki Református Kollégium, pl. Kt. 86. (Szántó János, 1798), Kt. 171. (Nagy József, 1774). Első kiadása: RMNY 3272.

⁵⁵ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 71v.

⁵⁶ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 76r–79v.

⁵⁷ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 80r–91v.

⁵⁸ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 88v.

⁵⁹ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 94r–v.

⁶⁰ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. f. 97v, *Catalogue of books*, London, Henry G. Bohn, 1847, 85.

⁶¹ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 102r.

⁶² OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 107r–131v.

⁶³ OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 143r–v.

⁶⁴ PUJADES I BATALLER, Ramon Josep, *The Pisana Chart. Really a primitive portolan chart made in the 13th Century?* = *Comité Français de Cartographie*, 216(2013), 17–32.

⁶⁵ OSZK Kt., Fol. Hung. 1887/2. f. 3r. „14. Portulano. Une très grande carte géographique sur parchemin du XIIe ou XIIIe siècle, de toutes les trois parties du monde alors connu, en italien. On y a peint plusieurs villes de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique avec les drapeaux de leurs nations, et avec les animaux de certains pays. Nos croyons que cette mappemonde précieuse est un de plus anciens portulans. Il provient de la bibliothèque de célèbre amateur Nicolas Jankovich, qui croyait aussi que cette carte géographique a été écrite au XIIIe siècle, suivant sa note autographe sur le dos.”; *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára* 2020, i. m. 179, 181.

és folyamatos önképzéssel gyarapított bibliotékák aztán jobb esetekben közgyűjteményekbe kerültek, rosszabb esetekben az enyésszé váltak. Farkas Lajos rekonstruált könyvtára jó példa lehet arra, hogy bár egyes darabjai szétszóródtak az elmúlt másfél évszázad során (de ezeknek javarésze a modern technológiának és a szorgos könyvtárosok áldozatos munkájának köszönhetően azért megtalálható), ám legfontosabb kötetei közgyűjteményekbe kerülve lehetőséget nyújtanak számunkra, hogy még többet megtudjunk a 19. századi magyar bibliofiliáról és újabb, szerény, de talán nem haszontalan adatokkal gazdagítsuk a késő középkori és kora újkori könyvműveltségünket.

Farkas, Gábor Farkas

The Bibliophile Lajos Farkas

Philologists and bibliophiles often focus their interest upon the pieces in the collection of Attorney Lajos Farkas of Losoncz (1806–1873), born in Révkomárom. Although Lajos Farkas, one of the most significant bibliophiles of his period, built a remarkable library for half a century little has been said of his life and the history of his library (what did he buy from whom, when and for how much, who did he exchanged books with or who did he gifted with books). The scarce literature that there is states that his book collection received less attention than it deserved. Sources one could study to reconstruct his collection and to establish the provenience of its books are kept in the Manuscripts Collection of the National Széchényi Library in Budapest that purchased the collection from his widow in 1873 for a considerable sum; 7,500 Forints. From the sources it is known that Lajos Farkas was well-educated, read in Latin, Ancient Greek, German, French, Italian and English. The notes and the comments Lajos Farkas made to book lists prove that he was a committed collector who devoted the better half of his life and wealth to bibliophilism. Swearing was not beneath him – and his passion was palpable in these instances – when he found that someone set too high a price for a book he meant to purchase. Lajos Farkas exchanged heated letters also with Miklós Jankovich in connection with the purchase of an old Hungarian book and similar examples could be cited endlessly. Lajos Farkas watched European auctions, compared prices and amassed an incredible amount of data for fifty years that helped him make decisions (what to buy from whom and what book to exchange for what with whom). The documents mistakenly referred to as his diary in literature are more of a collection of notes the bibliophile Lajos Farkas made about old books. These notes today help us track old books, follow their journey from one owner to another, reconstruct Lajos Farkas' network as well as his interests in certain authors, writings and editions. Lajos Farkas made extensive notes to several articles either in Hungarian or in a foreign language that shows the stages of his preparation. Finally, we present some examples of Lajos Farkas' correspondences with Miklós Jankovich, one of the most important great rival collectors and a list of the most rare and remarkable books, with unique pieces.

Keywords: 19th century, bibliophilia, provenience, rare books, book trade, early Hungarian prints.

FORRÁSOK

1.

OSZK, Kt, Fond. 16/292.

Tekintetes Úr!

Igen jól méltóztatik emlékezni arra, hogy én ezelőtt négy esztendővel [1832], országgyűlés előtt, e című, felette ritka könyvet: „Dicta Graeciae sapientum item Mimi Publani, civilitas morum Erasmi”⁶⁶ és ugyanazon kötetben „Formulae puerilium colloquiorum”⁶⁷ Debreczenben magyar nyelven 1591ben nyomtatottat a Tekintetes Úrnak olly feltétel alatt adtam, hogy azért nékem a Tekintetes Úr hasonló becsű ajándékot fog adni, sőt, tulajdon szavai szerint, és mint ezt olly úri embertől várni is lehet, – többet is érőt. Azonban a Tekintetes Úr mind eddig ezen ígéletét nem teljesítvén, kéntelen vagyok azon könyvet visszakérni, vagy pedig helyette 6 aranyat kérni, – a mi egy, tudunkra exemplar unicum könyvért csekély kívánság.

„Ozorai de Christo et Antichristo”⁶⁸ című felette ritka, Krakkoban 1559ben nyomtatott magyar könyvet olly ígérettel vitt-el a Tekintetes Úr tőlem, hogy azt néhány napi nézegetés után visszaadandja; azonban ezen elvitelnek 2 1/2 esztendeje eltölt s azt a Tekintetes Úr többszöri kérésem s levelem után is magánál tartani méltóztatott. Igy történt, hogy a minap azt a Tekintetes Úrnak 20 pengő forintért, és akár a Tekintetes Úrtól csak 14 váltó forinton Bujanovics⁶⁹ könyvei közül vett Homerusért, akár Brunet „Manuel bibliogr. du libraire”⁷⁰ című könyvéért általengedem. Azonban a Tekintetes Úr a 20 pengő ftot s akármeltyik könyvet véle együtt el nem küldé, sőt több ízben keresvén úri házánál, vagy otthon nem lenni (: legalább reám nézve :), vagy engemet igen kedvetlen hangon eligazítani méltóztatott. Most tehát kéntelen vagyok a 20 p. ftot és akár Homéért akár Brunet-et – vagy pedig Ozorait kérni a Tekintetes Úrtól. Méltóztatik jól tudni a Tekintetes Úr, hogy illy felette ritka könyvért, mellynek csak 3 példánya létez, és sem Sándor,⁷¹ sem mások előtt nem ismeretes. – 20 p. forint s egy Brunet vagy Homer (: mellyeknek ára 12 p. f. :) igazi csekélység; minap is mondtam, hogy

⁶⁶ RMNY 655.

⁶⁷ RMNY 658.

⁶⁸ RMNY 15 vagy 64. Érdekes, hogy Farkas Lajos 1559-re datálta.

⁶⁹ A Bujanovics család egyik, közelebből nem ismert tagja.

⁷⁰ Utalás Jacques Charles Brunet (1780–1867) francia bibliográfus *Manuel du libraire et de l'amateur de livres* (Paris, 1810) című munkájára.

⁷¹ Utalás Sándor István (1750–1815) bibliográfus *Magyar könyvesházára* (Győr, 1803).

érezte mások p. o. Méltóságos püspök Ocskay Ő nsága,⁷² (: kit én Felséges Urunk különös kegyelme s a Haza köz tisztelete, de tulajdon ismeretem után is tisztelek, akármi légyen a Tekintetes Úr egyébíránt becses véleménye :) vagy Báró Podmaniczky Lajos⁷³ úr, többet is megadni készek volnának.

Méltóztassék a Tekintetes Úr akár a két könyvet – akár az elsőért illendő árt, a másikért pedig az alkudottat (: 20 p. f. és Homér :) elküldeni; remélvén, hogy minden további, reám nézve kellemetlen sürgetéstől meg fog engemet a Tekintetes Úr kímélni.

Ki egyébíránt mindenkori nagy és méltó tisztelettel vagyok

a Tekintetes Úrnak
Pesten Jul 9dikén 1836

alázatos szolgája
Lossonczi Farkas Lajos etc.
ügyvéd és táblabíró

[Címzés kívül]:

Tekintetes Tudós Wadassi Jankovich Miklós Úrnak több t. t. vármegyék előkelő
Táblabírájának etc. etc. mély tisztelettel
úri⁷⁴ házánál.

2.

OSZK, Kt, Fond. 16/292.

Tekintetes Úr!

Becsés levelét csak tegnap délben kapván kezemhez, megvallom nagyon csudálkoztam foglalatajn. Ugyanis ami az első könyvet „Erasmii puerilium colloquiorum formulae” illeti, jól tudom én azt, hogy azt a Tekintetes Úrnak ajándékoz-tam, de azon feltétel alatt, hogy a Tekintetes Úr ahelyett illendő viszonaajándékot adjon. Így történt az, hogy a Tekintetes Úr még akkor azt kérdé tőlem: „meg van-e könyveim közt a Szentgyörgyi Sallustiusa?”⁷⁵ s ígérte, hogy azzal szolgálni

⁷² Ocskay Antal (1795–1848) bácsi választott, 1838-tól kassai püspök.

⁷³ Podmaniczky Lajos (1803–1872) császári és királyi kamarás.

⁷⁴ A mai Petőfi Sándor utca.

⁷⁵ *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával*, előrebotsátotta bévezetését a classicusok ismérétebe Jankowich Miklós, Buda, Univ. Ny., 1811–1812.

fog. Én megköszöném az ajánlást, de eszembe sem fordult-meg az, hogy egy ritka *exemplar unicum*ért való viszonzajándék fog az lenni. Én szégyenlettem volna el magamat, hogy engem, – ki gyermek korom óta bibliographusokat olvastam s két esztendeig 19–21 esztendőös létemre könyvtárnokoskodtam, – egy Jankovich Miklós, hazánk egy fő bibliographusa, olly együgyűnek tart, hogy olly ritkaságért egy 6 forintos könyvet akar viszontajándékban adni! De ha Jankovich Miklós lettem volna, szégyennel mondtam volna ki számon ollyan kárpótlást, – s még négy esztendő után is újra olly csekélységet, mint viszontajándékot, nem említénék! – Nékem azon könyvért Fáy János⁷⁶ néhai debreczeni polgármester egy pár Mátyás aranyat és Snakenburg Curtiusát⁷⁷ ajánlotta, de nem fogadtam-el ajánlását. Hat aranyat kívánni érte csekélység; egyébiránt ha a Tekintetes Úrnak nem tetszik ennyit adni, a könyv visszaadását örömebb veendő.

Hasonlód csudálkoznom kellett Ozorai árán. Modottam akkor is, hogy én nem alternative beszélek, hogy t. i. vagy Homert, vagy Brunnetet, vagy 20 pengő forintot. Nem kevésbé szégyenemre válnék illy balgatag alternativa: 10 f. vagy 12 f. vagy 20 ft. Így engem egy Jankovich Miklós nem érthetett, ha csak így nem akart érteni. Tessék tehát Ozoraiért is az alkudott 20 o. ftot és akár Homért, akár Brunnetet elküldeni.

Az én igazságos kívánságom tehát 6 arany, 20 p. f. és Homer, vagy Brunet, – vagy is 47 f. pengő és Homer vagy Brunet. Mindazáltal, hogy megmutassam a Tekintetes Úr iránti tiszteletemet, kész vagyok mind a két ritkaságot most tüstént általengedni 30 p. ftért és Brunetért, mellyet én a Tekintetes Úrnak 12 pengő forintért meg fogok szerezni.

Méltóztassék a Tekintetes Úr a pénzt és Brunetet (: akár Homért, mind kettőnek egy az ára :) t. Kultsárné asszonysághoz⁷⁸ vagy lakásomra (Molnár utca Nro 119) küldeni. Hogy 50 p. ftot akár Mélt. Ocskay Püspök Ó Nságától, akár báró Podmaniczky Lajostól, érettek minden kifogás nélkül megkapnék, abban bizonyos lehet a Tekintetes Úr.

Magamat kegyességébe ajánlva, mindenkori tisztelettel vagyok

a Tekintete Úrnak
Pesten Jul. 12dikén 1836.

⁷⁶ Fáy Jánosra lásd ZOLTAI Lajos, *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester 1773–1833 = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 31(1935), 129–143.

⁷⁷ Quintus CURTIUS Rufus, *De rebus gestis Alexandri Magni, regis Macedonum, libri superstitis*, curavit & digessit Henricus Snakenburg, Delphis, et Lugd. Bat., apud Adrianum Beman, Samuel Luchtman, 1724.

⁷⁸ Kultsár István (1760–1828) író, szerkesztő és kiadó özvegye, Perger Anna Mária.

alázatos szolgája
 Lossonczi Farkas Lajos mp.

[Címzés kívül]:

Tekintetes Tudós Wadassi id.
 Jankovich Miklós Úrnak,
 több t. vármegyék fő táblabirójának etc. etc.
 mély tisztelettel
 Uri házánál.

[Más kézzel]:

Josepha Tsuky⁷⁹ 100 f wu (?)

3.

OSZK, Kt, Fond. 16/729.

Tekintetes Úr,
 Különösen tisztelt jó Uram!

Tegnap kerülvén csak haza a „Theophania”⁸⁰ több könyveimmel együtt a tudva lévő helyről, sietek ígéretemet teljesíteni, s a „plorantis Criatiæ saecula duo”⁸¹ címűt a Theophaniától külön vágván, azt a Tekintetes Úrnak ajánlom, mint megígértem, noha kéri azon M. úr is, kinél ennyi ideig állott. Méltóztassék értek a Tekintetes Úr, (: Kalmár György énekével együtt :) 10 pengő forintot küldeni. Illy ritkaságért e csekélység! bár nincsen is olly olcsó, mint vala Ozorai, mellynek árrából elmarada Brunet; de amellyen most úgy is (: ámbár Nachdruch leend :) Brüsszelben nyomtattak e cím alatt: „Manuel du libraire, refundu avec le supplement et augmenté” és így a „Nouvelles Recherches”⁸² is magába foglalandja. A pénzre most van szükségem, s ha nem méltóztatik megvenni a Tekintetes Úr, ezen inas tüstént viendi e könyveket Budára, pedig több hasznát tudják venni nékiek Pesten.

Magamat tapasztalt kegyességébe ajánlott, nagy és méltó tisztelettel vagyok

A Tekintetes Úrnak

⁷⁹ Tsukly József Mihály a 19. század első felében élt református zeneszerző.

⁸⁰ RMNY 359.

⁸¹ RMK II. 2195.

⁸² Ez a negyedik kiadás (Brüsszel, 1836–1839) első kötete lehetett.

Pesten Junius 21kén 1837.

alázatos szolgálja
Farkas Lajos mp.

[Jankovich Miklós]:

Resp.: Éntsak Theophaniat kívántam, nem Ritternek Ploram Croatiáját, amellyet 30 (?) kr. többre soha sem betsültem, azért Farkas Úr szinlett szivességét, bosszantásnak tekintém. N. Jankovich mp.

4.

OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 64r–v.

Raretés de première classe⁸³

1. Theophania Unicum⁸⁴
2. Dávid Ferencz rövid útmutatás Jankovich 20 f.⁸⁵
3. Ozorai de Christo et Antichristo Marque le titre et 19 ff.⁸⁶
4. Félegyházi Tamás Új Testamentum Jankovich 10 f.⁸⁷
5. Dicta Graeciae Sapientum Unicum⁸⁸
6. Felső Bányai Ex. Annae Apaffi Unicum⁸⁹

⁸³ MIKES 1966–1989, i. m. II, 908–909. Hopp Lajos közölte a listát először, értelemszerűen a tételek feloldása nélkül, hiszen ez nem volt a Mikes-kutatás tárgya. A bibliográfiai hivatkozási számot akkor közlöm, ha nincs az OSZK gyűjteményében Farkas-posszessorral rendelkező példány.

⁸⁴ OSZK, RMK I. 117; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „89. Theophánia Szegedi Lőrincz Unicum 200 Sinai”.

⁸⁵ OSZK RMK I. 62. Farkas bejegyzése: „Vettem Sinai Miklós, nagy tudósunk örökösaitől 1824. Apr. 20. Farkas Lajos”. Itt ellentmondás van, mivel a lista szerint Jankovichtól vásárolta meg 20 forintért. Viszont: OSZK, Kt. Quart. Hung. 2079. 58r. „Dávid Ferencz, rövid utmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére etc. Albae Juliae [1]567. 4to (24 kr.) – 50.” f. 85v „95. Dávid Ferencz Vtmutatás 1567. 80 Sinai”.

⁸⁶ RMNY 15. vagy 64. Könnyen elképzelhető, hogy ez a Sinai-féle példány lenne, amihez 1760-ban jutott hozzá a debreceni tanár. Ez került Jankovich Miklóshoz 1839-ben, és tőle szerezhetette meg Farkas talán Horovitz közvetítésével. Majd Nagy István lett a tulajdonosa, és a lipcesei List-Franke jóvoltából ma a British Library (C.37.a.16.) őrzi a könyvet. KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., Gondolat, 1988, 143.

⁸⁷ RMNY 584.

⁸⁸ RMNY 37.

⁸⁹ OSZK, RMK I. 850. A szennylap rektóján: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. Dec. 10én”. OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „100. Felső Bányai Lélek úti költs. Apafiné autogr. 100 Körösy László”.

7. Bornemisza Énekes könyv⁹⁰
8. Sűrű siralmokkal etc.⁹¹
9. Verseghi Autogr. ineditum Unicum⁹²
10. Illyefalvi Iephta trag. Unicum⁹³
11. Arithmetica Debreczen 1577. Unicum⁹⁴
12. Agendarius liber. Tyrnav. 1596.⁹⁵
13. Melius Jób könyve 1565.⁹⁶
14. Komiathi Sz. Pál levelei 1533.⁹⁷
15. Pesti Gábor Új Test. 1536.⁹⁸
16. Székely István Zsoltarok 1548.⁹⁹
17. Thurzó György naplója 1597. Unicum 165 f. b. pr.¹⁰⁰
18. Melius Herbarium Complet. Marquent les ff. pré. Török János 80 f.¹⁰¹

⁹⁰ RMNY 512; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85r „88. Bornemisza Énekes könyv 200 Nagy Gáb.”.

⁹¹ RMK I. 1737; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „98. Sűrű siralmakkal stb 1703. 60 Nagy Gábor”.

⁹² OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „102. Verseghy Autographes inédits. 100 Bellosovics”.

⁹³ OSZK, RMK I. 1594. Az előtábla belső oldalán kézírásos bejegyzés: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. Dec. 10-én.” Az előtábla belső oldalán kézírásos bejegyzés: „Farkas Lajosé 1846.” Toldy is kiemeli a példány szennylevelére írt megjegyzésében, hogy unikum: „A jelen kiadásból e példány eddigelé egyetlen (...)” OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. 80v „36. Illyefalvi István Jephtha. Unicum. 30 Toldy”.

⁹⁴ OSZK, RMK I. 123. A szennylapon: „Farkas Lajos könyvtárából [sérült]”. A példányról: *Régi magyar könyvek = Természettudományi Közlöny*, 1(1869), 285; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „96. Arithmetica Debreczen 1577. Unicum 60 Zweibrück”.

⁹⁵ RMNY 781.

⁹⁶ OSZK, RMK I. 58/1. pld. Bejegyzés a szennylapon: „Losonczi Farkas Lajosé 1851. Melius Péter legkritikább munkája. Vette számomra s felkérésemre n. Döbrentey Gábor úr Barkaszón Bereg-megyében 1845-ben”. Cím-lapon: „Farkas Lajos könyvtárából. 1873. Dec. 10én”. OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „94. Mélius Péter Jób könyve 1565. 160 Döbrenteytől”.

⁹⁷ RMNY 13; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85r „87. Komjáthi Sz. Pál levelei, és Pesti Gábor Új Testamentum 500 Zádor”.

⁹⁸ RMNY 16.

⁹⁹ RMNY 74; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „126. Székely István Soltárok Krakkó 1548. 150 Zádor”.

¹⁰⁰ OSZK, Quart. Lat. 357. *Praenotationes manu eiusdem Comititis in Calendario Anni 1597*; SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvészeti közlemények, IV = Budapesti Közölny*, 4(1870), 8528. „3. Calendariom és ez mostani MDXCVII. esztendőben történendő néminemű dolgokról. Az Craccai Bernard Doctor Írásából Magyarra fordéta Peechi Lukach. Nyomt. Nagyszombatba. (Thurzó György nádor latin és magyar nyelven írt naplójegyzeteivel). Egyetlen példánya 1865-ben Budán Farkas Lajos könyvtárában volt. Lásd: Pesti Hirnök. 1860. 29. sz.” OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85r „90. Thurzó György naplója. 200 Rác Kné.” A kötet lappang, lásd még RMNY 809.

¹⁰¹ RMNY 413; *Régi magyar könyvek* 1896, i. m., 284. Török János (1809–1874) mezőgazdász, publicista. Könyvtára a szatmári püspökséghez, Schlauch Lőrincchez került 1886-ban a szatmárnémeti Bibliotheca Laurentiana gyűjteményébe.

19. Sylvester Új Test. 1541. hiányos¹⁰²
20. Félegyházi Tamás Debr. 1588.¹⁰³
21. Zrinyi Andr. tenger Sirenája 1651.¹⁰⁴
22. Telegdi Evang. I. III. Bécs 1577. N. Szomb. 1580. Török János 120 f.¹⁰⁵
23. Zrinyi Miklós munkája Ms. inédit.¹⁰⁶
- (24) Kazinczi kéziratai autogr.¹⁰⁷
24. Csokonai autogr. inédit.¹⁰⁸
25. Mikes Kel. Kéziratai¹⁰⁹
26. Disputatio in ca(us)a Trinit. Claud. 1568. Török János 120 f.¹¹⁰

¹⁰² RMNY 49.

¹⁰³ OSZK, RMK I. 221/1.pld. Tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. dec. 10én”.

¹⁰⁴ RMNY 2360; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „97. Zrinyi Adriai tenger sirenája. 1651. 100 Szabó”.

¹⁰⁵ RMNY 374; 474.

¹⁰⁶ OSZK, Kt. Quart. Hung. 1160. *Gróf Zrinyi Miklós Horvát-országi Bán Hadi Tudománya. 19. századi másolat, leíratta gr. Dessewffy József; két kéz írása. Kazinczy Ferenc feljegyzése Zrinyi Miklós munkáját és jelen kéziratot illetően (Széphalom, 1821). Zrinyi Miklós és Megyery Zsigmond levelezése és Zrinyi dedikációi. Vitéz Hadnagy. Mátyás Kyraly életéről való elmékedések. Tábori Kis Tracta; Az Áfium hiányzik. Lásd még: Gróf Zrinyi Miklós, a költő és hadvezér Hadtudományi munkái, sajtó alá rendezte, bev. és jegyzetekkel ellátta Rónai Horváth Jenő, Bp., MTA, 1891, 3.*

¹⁰⁷ OSZK, Kt. Quart. Hung. 1238. *Kazinczy Ferencz kisebb dolgozatai (1824–1826); Quart. Hung. 1237. Kazinczy Ferencz némelly utazásai (1837); Quart. Hung. 1236. Abaúj vármegyei írók 1586-tól 1822-ig.*

¹⁰⁸ OSZK, Kt. Oct. Hung. 429. *Magyar Psyche. A poetai és Lakadalmi Felség kegyelmével Induló Pássusból. Pénteken (die Veneris) Kis Asszony Havának [aug.] 23dikán 1795.*

¹⁰⁹ OSZK, Kt. Quart. Hung. 1090. *Az Épistoláknak és Az Evangéliumoknak Esztendő által való vasárnapokra és leg fővebb Innepekre rendeltetett, Kérdésekkel és Feleletekkel való Magyarázatyta. 1–(4.) szakasz. 1741; Quart. Hung. 1100. A Sidók és az új Testamentumnak Historiája (1754); Quart. Hung. 1093. Catechismus Formájára való közönséges Oktatások, A mellyek rövideden megmágyaráztatnak a Szent Írásokból, és Traditiokból, a vallásnak Historiája, és Hit Agazati, a Keresztyéni tudományok, A Szentségek, Imádságok, Ceremoniák, az Anya-Szent-egyháznak rendtartási és szokási. 1–(2). szakasz. (1752); Quart. Hung. 1099. Az Ifjak Kalauza Keresztyéni Ajtatosságban (1751); Quart. Hung. 1098. Az Izraéliták Szokásáról (1750); Quart. Hung. 1097. A Valóságos keresztyéneknek Tüköre 1749 Rodostó; Quart. Hung. 1096. A Kristus Jébus Életének Historiája. 1748; Quart. Hung. 1095. Keresztyéni Gondolatok, Mellyek a Szent Írásokból és a Szent Atyák írásirbol vannak ki szedegetve. A holnapnak minden napjaira. 1747; Quart. Hung. 1094. Mulatságos napok Rodosto 1745; Quart. Hung. 1092. Catechismus Formájára való közönséges Oktatások, A Mellyek rövideden két szakaszban meg magyaráztatnak, a Szent Írásokból... Az Anya-szentegyháznak rend tartási es szokási. Rodoszto 1744; Quart. Hung. 1091. Az idő Jöll el Töltésének Módgya Minden féle rendben. Idegen országban idegen nyelvből fordított Magyarra. (1742). OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „108–123. Mikes Kelemen sajátkezű kéziratai mss. 300 Kulcsár árv.”.*

¹¹⁰ RMNY 256; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v [áthúzva]: „125. Disputatio in causa Trinitatis. Claud. 1568. 120 Sinai”.

27. Lampe Exempl. Sinai Unicum¹¹¹
28. Animadversiones apologiacaе etc. Török J. 100 f.¹¹²
29. Apulejus Notae aut. Jo. Goszton Unicum¹¹³
30. Nyder Sermones Barth. Báthori Unicum¹¹⁴
31. Ritus explor. veritatis¹¹⁵
32. Bocskai István könyve Unicum¹¹⁶
33. ThwrocZ Chron. Brunnae 1488. gr. Keglevics 130 f.¹¹⁷
34. Jo. de Monte Sinai Codex Matthiae Corv.¹¹⁸

¹¹¹ Friedrich Adolph LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae, in Hungaria et Transylvania, ... : ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata, & hoc ordine concinnata*, Trajecti ad Rhenum, apud Jacobum van Poolsum, 1728; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 58r. „Lampe historia eccles. reformatorum in Hungaria. Trajecti ad Rhen. [1]728. 4to (: cum notis eruditissimis autographis Sinaii refertum Exemplar 1 f. 12.:)”.
¹¹² RMK II. 2280; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 58r. „Török J. 100. f. 50.”

¹¹³ OSZK, Kt., MNy 20. [Ant. 9118.] APULEIUS, Lucius, *Apuleius cum commento Beroaldi*, Venetiis, per Philippum Pincium, 1510; MÉSZÖLY Gedeon, *A Szelestei-féle ráolvasás 1516–1518-ból = Magyar Nyelv*, 13(1917), 274–275. – Valóban, ahogyan Farkas is megjegyzi, Gosztonyi János (†1527) győri, később erdélyi püspöké volt: „Ex Jauri(n)o iij Januarij 1516. Joha(nn)es ep-(iscop)us Jaurin(ensis) ma(nu) p(ro)pria”. Aztán a soproni jezsuták vették állományba: „Collegij Soc(ie)t(at)is Jesu Soprony Cathalogo inscriptus, 1640.” Majd az exlibris mutatja további sorsát: „Ex bibl. Com. Franc. Széchényi”. Ezután Schedius Lajoshoz került. OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. 80v „63. Apulejus 1514. Autogr. de Jean Gosztony évêque 100 Schedius árv.” Majd Ivanics antikvárius árulta 1830-ban és talán ekkor vásárolhatta meg Farkas Lajos.

¹¹⁴ OSZK, Inc. 512. NIDER, Johannes, *Sermones de tempore et de sanctis cum quadragesimali*, [Strassburg], [typogr. operis Jordani de Quedlinburg], [non post 1483]. f. b1: „Iste liber est concessus ad usum fratris Bartholomei de Nyr Bathor ordinis fratrum predicatorum.”, másik kézzel: „Ipse non procuravit”; a szennylap rektóján: „Farkas Lajos gyűjteményéből”; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 57r „Burján 4 fl.”. 80v „62. Nyder Sermones Ex avec autogr. de B. Báthori 60 Burján”.

¹¹⁵ RMNY 87; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85r „91. Ritus exploranda veritatis Colosvár 1550. 250 Tross”.

¹¹⁶ Ez a Sinai-féle első kiadás lehet, aminek függelékeként jelent meg a végrendelet. SINAI Miklós, *Sylloge actorum publicorum, quae celebris suo merito pacificationis Viennensis anno MDCVI. initae, historiam, articulorum eius sensum, et denique universam eius constitutionem luculenter illustrant*, [S.l.], [s. n.], [1790]. OSZK, Kt. Quart. Hung. 2079. f. 45v „Chart. script. (:cum autogr. Sinaii, exemplar ipsius auctoris)”. f. 80r „Exempl. de l’aut. Sinai 10 Csúry árv.” f. 81r „92. Bocskai István könyve. Unicum avec ses armes autogr. 100 Horovitz”.

¹¹⁷ CIH 3323; FARKAS Gábor Farkas, *Az eltűnt Thuróczy nyomában, A brünni kiadás példányainak provenienciájáról*, Bp., OSZK, 2020, 15–17. Talán Keglevich János gróf (1786–1856) kistapolcsányi könyvtárából származott a könyv. OSZK, Kt. Fol. Hung. 1887/III, 27. 27. „89. ThwrocZ Joan. Chronica Hungarorum [...] Cuir de Russie. Edition d’une extrême rareté de cet ouvrage important, beaucoup plus rare que les deux éditions d’Erhard Ratdolt, imprimées à Venise et Augsburg, in 4. Notre exemplaire est beau, et très grand de marges.”

¹¹⁸ OSZK Kt., Cod. Lat. 344; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „71. Joannes Scholasticus. Manuscrit de la Corviniana 2000 Ambruster”.

35. Cassiodorus Ms. saec. XIII.¹¹⁹
 36. Pamphilia Ms. saec. XV.¹²⁰
 37. Lucanus Ms. saec. XV.¹²¹
 38. Abailardus De Substantiij Ms. saec. XII.¹²²
 39. Novum Test. Slav. Ms. saec. XV.¹²³
 40. Breviarium Ms. saec. XIII. gr. in fol. gr. Teleki 60 f.¹²⁴
 41. Officium B. Mariae Ms. saec. XIV.¹²⁵
 42. Laurent. Pisanus Ms. saec. XV.¹²⁶
 43. Gebetbuch in niederd. Sprache Ms. saec. XV.¹²⁷
 44. Portulano Ms. saec. XIII.¹²⁸
 45. Juvenalis Ms. saec. XV.¹²⁹
 46. Capitolo fratesco Ms. Lud. Muratori¹³⁰

¹¹⁹ OSZK Kt., Cod. Lat. 72; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „75. Cassiodorus ms. du siècle XIII. 300 Magyar”.

¹²⁰ OSZK Kt., Quart. Ital. 56; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „72. Pamphilia ms. du XV. siècle, inédit 300 Tross”.

¹²¹ OSZK Kt., Cod. Lat. 200; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „73. Lucanus ms. du XV. siècle, Foraboschi 200 Weigel”; KUN Pál, *A königsbergi Háfiz Codex = Pesti Napló*, 18(1867), 5023. sz., [3]. „Lehet egynémely darab magánosok birtokában is, alólirott egy ily Codexet, Lucanus »Pharsaliáját«, losonczi Farkas Lajos ritka válogatásu és nagybecsű könyvgyűjteményében Budán többször látta. (...) Mit lehetne még találni Stambulban, ha egy-két olyan szakértő, milyenül ismerjük a tudós Toldy Ferenczet és losonczi Farkas Lajosba stambuli szeráj könyvtárában búvárkodhatnék, azt még csak nem is sejthetjük.”

¹²² OSZK Kt., Cod. Lat. 26; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „74. (Abailard) De substantiis ms. du XII. siècle 600 Rajcsig”.

¹²³ OSZK Kt., Fol. Boh. Slav. 27; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „81 Novum Testamentum. En Bohémien ms. du XV. siècle 300 Zweibrüch”.

¹²⁴ OSZK Kt., Duod. Graec. 4.

¹²⁵ OSZK Kt., Cod. Lat. 227; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „77. Officium b. Mariae Virg. ms. du XV. siècle 150 Beck”.

¹²⁶ OSZK Kt., Cod. Lat. 185; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „76. Laurentius Pisanus ms. du XV. siècle 200 Weigel”.

¹²⁷ OSZK Kt., Cod. Holl. 6; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „78. Niederdeutsches Gebetbuch ms. du XV. siècle 150 Beck”.

¹²⁸ A térkép lappang. OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „80. Portulano. ms. du XIII. siècle 150 Moser”.

¹²⁹ OSZK Kt., Cod. Lat. 184; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „79. Juvenalis et Persius ms. du XV. siècle 150 Tross”.

¹³⁰ OSZK Kt., Quart. Ital. 54; Il capitolo fratesco del Rev. Padre Sebastiano Chiesa della compagnia di G. Reggiano. A szennylap verzóján: „Farkas Lajos könyvtárából 1873 December 10.” A végén: f. 393r „Questa copia non è castrata, ma da Lodovico Antonio Muratori ridotta al suo essere primiero, giusta l’originale dell’autore, e dal medesimo Muratori accresciuta di molte note, e dichiarazioni, che per maggior commodità del Lettore furono poste in margine a luoghi proprj, e fedelmente descritta dall’originale di Ludovico Antonio Muratori, che di proprio pugno la corresse.”

47. Manilius Notae aut. Burmanni¹³¹
48. Virgilius. Pickering sur vélin¹³²
49. Catull. Tib. Prop. eodem sur vélin D. Prónay¹³³ 50 f.
50. Dante eodem sur vélin¹³⁴
51. Anacreon Brunckii Sur vélin.¹³⁵
52. Sermones D(omin)icales Sur vélin¹³⁶
53. Horatius Didot rel. de Bozérián¹³⁷
54. Rosmital iter Olomucii 1577.¹³⁸ Asher 100 f.
55. O'Kelly descr. bipart. regni Hibernae¹³⁹ Guarit 66 f. 70.
56. Politiani misc. Exempl. extraord.¹⁴⁰
57. Vespucii Argent. 1509.¹⁴¹

ZAMBRA, Luigi, *I manoscritti italiani nella Biblioteca Széchényi del Museo Nazionale Ungherese di Budapest = La Bibliofilia*, 12(1910), 101.

¹³¹ MANILIUS, Marcus, *Astronomicon libri 5., ex editione Petri Burmanni cum notis selectioribus*, Venetiis, apud Thomam Bettinelli, 1788.

¹³² OSZK, 329.701; *Publius Virgilius Maro*, Londini, typis C. Corall, impensis Gul. Pickering, 1821. A szennylap verzóján: „Lud. Farkas 1836. On n'a tiré que 6 exemplaires sur vélin.V. la note de l'imprimeur au verso du titre. J'ai fait venir cet exemplaire de Londres, et c'est le seul sur le continent.” a címlap verzóján: „Six copies only have been taken off upon vellum. No. 3. W. Pickering”; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85r „86. Virgilius Pickering. Sur vélin. 100 Thorpe”.

¹³³ *Catullus, Tibullus, et Propertius*, Londini, Impensis G. Pickering, excudebat C. Corral, 1824. Prónay Dénestől vásárolhatta?

¹³⁴ Talán ez a Baldassarre Lombardi-féle Dante-kiadás, mert a feljegyzéseiben máshol a kímelték között sorolja fel: OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 16r „2. Dante La divina comedia, corretta, spiegata e difesa dal P. Lombardi. Roma, 1815. in 4. 4 vol. d. maroque. non rogné Bel exemplaire 40 fl. Très bonne édition et fort recherchée.” f. 81r „83 84 Dante Pickering Sur vélin. 120 Tross”.

¹³⁵ *Odes d'Anacreon*, traduites en vers sur le texte de Brunck par J. B. Saint-Victor, A Paris, chez H. Nicolle, 1818; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. 81r „85. Anacreon Brunckii. Sur vélin. 100 Tross”.

¹³⁶ OSZK, Kt. Cod. Lat. 43; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 81r „82. Sermones sacri. Exempl. sur vélin. 100 Raicsig”.

¹³⁷ *Quintus Horatius Flaccus*, Parisiis, Excudebam Petrus Didot, 1799; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 54r „116. Horatius Didot Paris 799. fol. Exempl. avec les figures ... la lettre No. 32. Rélié par Bozérián en maraquin rouge richement doré et d. r. tr. 50 f.”

¹³⁸ *Commentarius brevis et jucundus itineris atque peregrinationis, pietatis et religionis causa susceptae, ab illustri 6 magnifico domino, domino Leone libero Barone de Rosmital et Blatna, Olomucium, Millichtaler, 1577.*

¹³⁹ O'KELLY, Patrick, *Historica descriptio Hiberniae, seu majoris Scotiae, insulae sanctorum, Dublinii*, Typis R. Graisbury, 1838.

¹⁴⁰ OSZK, Inc. 596. POLIZIANO, Angelo, *Miscellenea*, Florentiae, Antonius Miscominus, [19. Sept. 1489.] Az előzéklap rektóján: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. Dec. 10-én”.

¹⁴¹ Americus VESPUTIUS, *Diß büchlin saget Wie die zwen durchlüchtigsten herren her Fernandus K. zu Castilien unnd herr Emanuel K. zu Portugal haben das weyte mör ersüchet unnd funden vil Insulen unnd ein nütwe welt von wilden nackenden Leüten, vormals unbekant*, Straßburg, Grüniger,

58. Weltkugel Argent. 1509. Unicum¹⁴²
 59. Masuccio Venet. 1486.¹⁴³
 60. Romancero Medina del Campo 1602.¹⁴⁴ Asher 70 f.
 61. Hellopaeus Bálint 1574.¹⁴⁵ hiányos
 62. Pathai István a Sakramentomokról¹⁴⁶
 63. Székely István Chronica¹⁴⁷ hiányos Török J. 30 f.
 64. Zriny „Ne bánts d a Magyart”¹⁴⁸
 65. Gyöngyösi Kemény János¹⁴⁹
 66. Mélius Sz. János jel. 1566.¹⁵⁰ czimlap hiányzik
 67. Ágenda Samarján 1650.¹⁵¹ Török János 50 f.
 68. Jurjevich Listi heroon¹⁵²
 69. Haller Pays¹⁵³
 70. Zvonarics Pápa nem pápa¹⁵⁴
 71. Manilius avec la sign. et rempli des autogr. de P. Burmann¹⁵⁵

1509; OSZK, Kt. Quart. Hung. 2079. f. 80r „25. Vespuccius műve Welt. Strassburg 1509. 120 Horowitz”. Ma a kubai nemzeti könyvtárban található. Pecsétek: „A M. N. Muzeum Könyvtára”; „Duplum Venditum e bibliotheca Musaei Nat. Hung.”; tulajdonosi bejegyzés: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. dec. 10én”; Olga Vega GARCÍA, *Curiosas xilografías de indígenas en los fondos raros y valiosos de la BNCJM*, Librinsula, 275. <http://www.bnjm.cu/noticias/2105/curiosas-xilografias-de-indigenas-americanos-en-un-rarisimo-libro-arcaico> [Letöltve: 2020. május 10.]

¹⁴² WALDSEEMÜLLER, Martin, *Globus mundi declaratio siue descriptio mundi et totius orbis terrarum. globulo rotundo comparati vt spera solida*, ex Argentina, Joannes Grüniger imprimebat, 1509; OSZK, Kt. Quart. Hung. 2079. f. 80r „26. Weltkugel Strassburg 1509. [120 Horowitz]”.

¹⁴³ Salernitano MASUCCIO, *Novellino* (Venezia, 1484; 1492). Talán eltévesztette az évszámot.

¹⁴⁴ *Romancero general, en que se continen todos los romances que andan impressos en las nueve partes de Romanceros*, En Medina del Campo, por Iuan Godínez de Milis, 1602. Spanyol, illetve portugál románcokat tartalmazó gyűjtemény második kiadása.

¹⁴⁵ 1574-ben két műve is megjelent. RMNY 346–347.

¹⁴⁶ Két kiadása is volt. RMNY 731; 1998.

¹⁴⁷ RMNY 156.

¹⁴⁸ RMK I. 1710; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „99. Zriny »Nemo me impune lacessit« 30 Sinai”.

¹⁴⁹ RMK I. 1441–1442; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. 80v „37. Gyöngyösi István Kemény János 1692. 20 Komáromy A.”

¹⁵⁰ RMNY 259; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. 80v [kihúzva]: „39. Ágenda Samarján 1650. additiont manuscrites 40 Döbrentej árv.”

¹⁵¹ RMNY 2341.

¹⁵² RMK III. 2685; OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „101. Jurjevich Listi heroov 60 Mis-kolczyné”.

¹⁵³ RMK I. 1273.

¹⁵⁴ RMNY 902.

¹⁵⁵ Még egy példányban? Lásd a 47. tételt. OSZK Kt., Quart. Hung. 2079. f. 85v „124. Manilius ad us. Delphini Ex rempli de not. autographus de Burmann 150 Capellini”.

KÖZLEMÉNYEK

Javítások a *Magyari Péter kódexe* könyvtári katalóguscéduláihoz. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának (MTA KIK) mikrofilmtárában A 1695/II jelzet alatt található a *Magyari Péter kódexe* című munka mikrofilmmásolata. Az 1704-ben készült kézirat két részből álló szombatos énekeskönyv, másolója Magyari Péter. Az első rész tartalmazza Bogáti Fazakas Miklós teljes verses *Psalterium*-fordítását, második fele a tulajdonképpeni szombatos énekeskönyv. Az eredeti kézirat lelőhelye a londoni British Library (korábban British Museum), az MTA KIK katalóguscédulája szerint az ottani jelzete: Or 10.549. Ez a jelzet viszont hibás, már a mikrofilmmásolatról is leolvasható a kötetablán szereplő helyes jelzet: Or 10579. Közleményem itt véget is érhetne, valaha valaki a 7-est 4-esnek olvasta, előfordul, főleg a rosszabb minőségű mikrofilmeken, de az is lehet, hogy a British Museum és az MTA könyvtára közötti levelezés során írt valaki rossz jelzetet, ez is előfordul.

A *Magyari Péter kódex*ével kapcsolatos tévedések itt azonban nem érnek véget. A British Library katalógusában Or 10549-es jelzet alatt egy héber nyelvű, 17–18. századi, kabbalisztikus iratot tartalmazó kolligátumot találunk. Ellenben megtalálhatjuk az Or 10579-et, melynek online katalóguscéduláján szereplő adatai mindenben megfelelnek az általunk is ismert kéziratnak, kivéve egy információt. A British Library katalóguscédulája szerint a kézirat Péchi Simon *Psalterium*-fordítását tartalmazza:¹

Contents:

Book of Psalms translated into Hungarian by Simon Péchi.

[...]

Note: Hungarian translation of Psalms. Translated by the Sabbatarian Péchi Simon (1575?-1642?).

Ugyanakkor a cédulán olvasható eredeti, magyar cím betűhív átírata, a másolás dátuma, a kódex terjedelme, a másoló bejegyzései – egyszóval minden más adat megfelel a mikrofilmből ismert *Magyari Péter kódex*ének, amely viszont kétséget kizáróan Bogáti zsoltárfordításait tartalmazza.

Mivel a British Library a közelmúltban digitalizálta és bárki számára elérhetővé tette az Or 10579 jelzetű kódexet,² így a félreértések és elírások könnyen beazonosíthatóvá váltak. A British Library Or 10579 jelzetű kódexének 1–153. lapján valóban Bogáti Fazakas Miklós verses *Psalterium*-fordítása olvasható. Az MTA KIK A 1695/II jelzet alatt ennek a kódexnek a mikrofilmmásolatát őrzi. Egyébként az angol katalóguscédula arról is tudósít, hogy a kézirat Moses Gaster rabbi-tudós gyűjteményéből került a könyvtárba, ottani jelzete 1364 volt. A kötetablán található szám szintén leolvasható a digitális másolatról és a mikrofilmről is. Tehát az MTA KIK katalóguscéduláján javítandó

¹ *Psalterium Davidis az az Magyar Soltár*, Or 10579, http://searcharchives.bl.uk/IAMS_VU2:IAMS032-003452035.

² http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_10579

a londoni könyvtár hibásan megadott jelzete, a British Library katalóguscéduláján pedig a kódex tartalmát jelző adat.

A kézirat a modern kutatás számára 1913-tól ismert. A *Magyar Könyvszemle* 1913. évi második számában Marmorstein Artúr érdekes felfedezésről számol be: „Dr. GASTER Mózes, a nagybritanniai spanyol és portugál ízr. hitközségek főbbijja gazdag könyvtárában néhány magyar kéziratot láttam” – kezdi beszámolóját, melyet három kódex eltérő részletességű leírása követ.³ A szóban forgó kéziratot azonban az 1346-os szám alatt írja le: újabb elírás. Pár iniciálénak pontos rajzát adja, idézi a scriptor bejegyzéseit, az akrosztichonokat és némely nótajelzést – a kézirat ezek alapján jól beazonosítható. Mivel gyakran találkozik Magyar Péter nevével, a szombatos énekrészben szerzőként is – Bogátiéval viszont sehol –, az első rész teljes *Psalterium*-fordítását is neki tulajdonítja.⁴

A félreértésre leggyorsabban Borbély István reagál. Marmorstein részletes leírásának köszönhetően beazonosítja a zsolttárfordítást, hiszen ő jól ismeri Bogáti *Psalterium*ának néhány szerzői névvel is ellátott kéziratot másolatát.⁵ Marmorstein válaszcikkében mégsem fogadta el Borbély szerzősége vonatkozót állításait: „A dolog nézetem szerint úgy áll, hogy két zsolttárfordításról van szó, az egyik Bogathi Fazekas Mihályé [sic!], a másik pedig, mint az akrosztichon is bizonyítja, Magyar Péteré.”⁶ Marmorstein félreértéseinek még sokáig nyoma maradt a szakirodalomban. Szabó T. Attila is Marmorstein alapján írja le a kéziratot bibliográfiájában, és bár ismeri Borbély cikkét, mégsem fogadja el annak szerzősége telt állításait, sőt, lehetségesnek tartja, hogy a kézirat azonos az említésből ismert *Magyari graduállal*, vagyis szerinte talán Thordai János zsolttárfordításait tartalmazza.⁷

Stoll Béla bibliográfiája végül eloszlatja a kétségeket: már első kiadása szerepelteti a kódexet, és a zsolttárrész szerzőjeként Bogáti tünteti fel, csupán a londoni jelzetet és Moses Gaster gyűjteményének jelzetét adja meg hibásan.⁸ Ez a hibás jelzet a legutóbbi kiadásig megmaradt,⁹ annak ellenére, hogy a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatának 5. kötete néhány évvel Stoll bibliográfiájának első kiadása után közli a helyes jelzeteket.¹⁰ Ennél viszont fontosabb, hogy a *Régi magyar költők tára* a kézirat címlapjának leírásakor – Stoll bibliográfiájával ellentétben – szerepelteti a „Bogáthi Fazekas Miklos” nevet is, bár a jegyzet megemlíti, hogy „A címlap utolsó sora már alig olvasható, mert a betűket a könyvkötő gyaluja levágta, s azoknak csak itt-ott látszik a felső vége”.¹¹ A British Library honlapján közzétett digitális másolaton valóban beazonosítható Bogáti neve. Betűhíven közlöm a teljes címlapot a digitális másolat alapján. A papír sérüléseiből eredő hiányokat és olvashatatlan részeket a *Péchi Simon-énekeskönyv*¹² alapján egészítettem ki, és szögletes zárójellel jelöltem:

³ MARMORSTEIN Artúr, *Szombatos kodexek = Magyar Könyvszemle*, 21(1913), 2, 113–122, itt: 113.

⁴ MARMORSTEIN 1913a, i. m. 120.

⁵ BORBÉLY István, *Bogáthi zsolttárainak új kézirta = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 37(1913), 9, 716.

⁶ MARMORSTEIN Artúr, *Bogáthi Fazekas Mihály és Nagyvernye Magyar Péter = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 37(1913), 10, 790.

⁷ SZABÓ T. Attila, *Kézirtatos énekeskönyveink és verses kézirtaink a XVI–XIX. században*, Zálau–Zilah, 1934, 90.

⁸ *A magyar kézirtatos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, szerk. Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1963. Nr. 167.

⁹ *A magyar kézirtatos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, szerk. Stoll Béla, Bp., Balassi, 2002 és 2003. Nr. 167.

¹⁰ *Szombatos énekek*, kiad. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 5), 562, 594.

¹¹ *Szombatos énekek* 1970, i. m. 562.

¹² *A magyar kézirtatos* 2002, i. m. Nr. 33.

PSALTERIVM DAVIDIS.

az az:

MAGIAR SOLTÁR,

kit az üdökbéli historiák értelme szerént, az halhatatlan és láthatatlan királynak csak amaz egy bölcs Ur Istennek, a' kinek egjedül vagion ő magától halhatatlansága, a' ki hozzá járulhatatlan fényességben lakik, Az Mennek földnek egj egyedül valo hata[l]mas teremptőjének és bölcs gondvise[l]őjének, dücsösséges és örökké állandó [s]zent nevének tisztességére, a' kié a' dü[cs]össég, a' tisztesség, az országlás, a' birodalom, és az [ha]talom, mind örökkön örökre Amen. **Külömb-k[ü-lömb] magyar ékes notákra az Isten gjülekezetinek jo[vára fordítot] BAG'ATHI FAZAKAS Fia[?] MIKLOS[?] [...]**

Fettel azokat a részeket jelöltem, melyek a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapján is megtalálható. Ezek alapján jól látszik, hogy a *Magyari Péter kódex*ének címadása a Bogáti-zsoltárok eddig leghitelesebbnek tartott¹³ szövegvariánsát tartalmazó *Péchi Simon-énekeskönyv* címét követi, annak kibővített változata. A latin címnek is bővebb alakját közli, mely máshol csak az 1607-től 1608-ig másolt *Szenterzsébeti Bogáti-kódexben*¹⁴ található meg. A *Magyari Péter kódex*ében olvasható Bogáti-versek szövegvariánsai a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsaihoz nagyon közel állnak,¹⁵ viszont lehet tudni, hogy Magyari Péter nem másolhatta közvetlenül az utóbbi kéziratot, mivel szerepeltet olyan zsoltárt (a 137. zsoltár „Sírva messze szép hazánkból...” kezdetű változatát), amely az utóbbi kéziratban nincs meg.¹⁶ Vagyis a *Magyari Péter kódex*ének szövege szövegkritikai szempontból is rendkívül értékes, és a Bogáti-zsoltárok kritikai kiadásának elkészítésekor a vizsgálatba feltétlenül bevonandó. A British Library weboldalán közzétett digitális másolat pedig igen megkönynyíti a kódex olvasását, további kutatását.

Az alábbiakban javaslatot teszek a British Library online katalóguscédulájának és a Stoll-féle bibliográfia kapcsolódó tételének javítására.

1. A British Library Or 10579 jelzetű kéziratának online katalóguscéduláján¹⁷ a következő (fettel kiemelt) adatok javítandók:

Contents:

Book of Psalms translated into Hungarian by **Miklós Bogáti Fazakas**.

Fols 1r-153v

Psalterium Davidis az az Magiar Soltár.

¹³ Vö. SZATMÁRI Áron, *Bogáti nyomtatásban, A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek = Keresztény Magvető*, 124(2018), 1, 48–65, itt: 53; ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció, Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség, Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. Gesztelyi Hermina, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Bp., Reciti, 2016 (Fiatalkonferenciája, 2015), 97–111, itt: 107–109; SZATMÁRI Áron, *Péchi Simon és a Péchi Simon-énekeskönyv = Annona Nova VII. A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, szerk. Rétfalvi P. Zsófia, Vörös Eszter, Pécs, PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2015, 57–70.

¹⁴ *A magyar kézirat* 2002, i. m. Nr. 22.

¹⁵ Vö. SZATMÁRI 2018, i. m. 55–56; ETLINGER, SZATMÁRI 2016, i. m. 109–110.

¹⁶ A kérdéses éneknek a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben a 254. oldalon kellene kezdődnie. A *Magyari Péter kódex*ében a 271. (137r) oldalon található.

¹⁷ http://searcharchives.bl.uk/IAMS_VU2:IAMS032-003452035

Note: Hungarian translation of Psalms. Translated by the **Unitarian Miklós Bogáti Fazakas (1548-1592?)**.

[...]

A katalóguscédulán az alábbi, Bogáti *Psalterium*ához kapcsolódó szakirodalom feltüntetését javaslom:

Géza SZABÓ. „A Hungarian Antitrinitarian Poet and Theologian: Miklós Bogáti Fazakas”. In *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, edited by Róbert DÁN and Antal PIRNÁT, 215-230. Budapest-Leiden: Akadémiai Kiadó-E. J. Brill, 1982.

BOGÁTI FAZAKAS Miklós. *Magyar Zsoltár: Psalterium*. Edited by Gábor GILICZE and Géza SZABÓ, notes Géza SZABÓ, postface Róbert DÁN. Budapest: Magyar Helikon, 1979.

VARJAS Béla, ed. *Szombatos énekek*. Régi magyar költők tára: XVII. század 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

2. *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* című kiadvány vonatkozó tételén – a kézirat alapján – az alábbi módosításokat javaslom a következő kiadás számára (javítások és kiegészítések fettel):

167. Magyar Péter kódexe. (1704) – **183+1 lev. 19 cm.** – London, British Library MS **OR 10579**. Mf: MTA A 1695/II.

A **kötéstábla belső oldalán és az első, számozatlan levélen a hónapok nevei és kalendáriumi szabályok. „Descriptum 27 Aug. A. 707. p. P. M.”**

1a–153b: „*Psalterium Davidis, az az: Magyar Soltár...*” (Bogáti Fazakas zsoltárfordítása.) A végén: „Manus suprema operi imposita 20 Augusti. Ann. 1704. In N. Ernje **horam Diurnam circiter Duodecimam**. Per Petrum **Magyar**.”

154a–183b: További 9 zsoltár, majd „Más ének mely az Tüzes **kemenczében** vettetett három **iffiaktol** mondatott volt ell.”; „Más **Beöjtre valo** Ének.”; 2 zsoltár; 8 db szombatos ének.

Megjegyzés A kézirat 1913-ban Gaster Mózes (London) könyvtárának **1364. sz.** darabja volt. – Magyar Péter 1705-ben Péchi Simon prózai zsoltárfordítását is lemásolta: OSZK Oct. Hung. 1166.

Irod. Marmorstein Artúr, MKsz 1913, 117–122. – Borbély István, EPhK 1913, 716. – Vö. uo. 790. – SZTA I, 109. sz. – RMKT XVII/5, 562–3. (Részletező leírás.) 594. (A közlések felsorolása.)

SZATMÁRI ÁRON

A Révay család könyvtárának feltárt kötetei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.*

A Révay család több tagja is az esztergomi székeskáptalan¹ javadalmasa volt, így az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban jelentős azoknak a könyveknek a száma, amelyek a Révayakhoz köthetők. Az ő köteteiken kívül a család nem egyházi pozícióban lévő tagjaitól is több kötetet őriz a gyűjtemény. A jelenlegi közlemény a 16–17. században élt családtagok újonnan azonosított köteteit írja le, hivatkozva a korszak már korábban ismertett könyveire.

A család könyvtárát, a gyűjtemény bizonyos darabjainak jelenlegi helyét ismeri a szakirodalom.² Az eddig ismert kötetek igen alacsony száma viszont megnehezíti egyes kérdések megválaszolását. A Révay Ferenc (?–1670³) turóci főispán szklabinjai könyvtáráról készült 1651-es könyvjegyzék⁴ ugyan rendelkezésünkre áll, de a rövid, pontatlan leírások nem segítik a művek azonosítását. Így a könyvtár összetételéről, illetve arról, hogy mely családtagok köteteit tartalmazhatja még a jegyzék, nem kapunk pontos képet. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében folyó katalogizálási munka során az utóbbi időben számos olyan kötet került feldolgozásra, melyeket eddig nem ismert a szakirodalom. A példányok jelentős részét sikerült azonosítani az 1651-es könyvjegyzék tételeivel, így ezek a kötetek segítséget nyújthatnak olyan kérdések megválaszolásában, pontosításában, amelyekre eddig nem volt lehetőség, ugyanakkor számos új problémát is felvetnek.

A könyvek egy része Révay Péter (1568–1622) koronaőr tulajdonában volt, míg több kötetet Révay Ferenc (?–1670) turóci főispán ajándékozott az esztergomi káptalannak 1641-ben. Talán nem véletlen, hogy ez éppen akkor történt, amikor a szakirodalom szerint a káptalani könyvtár

* Köszönettel tartozom Lauf Juditnak, a Fragmenta Codicum Műhely tudományos munkatársának tanácsaiért, észrevételeiért.

¹ Kollányi Ferenc, *Esztergomi kanonokok, 1100–1900*, Esztergom, 1900, 252, 320, 343, 365; NÉMETHY Lajos, *Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*, Strigonii, Buzárovits, 1894, 890–892.

² A teljesség igénye nélkül. BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., Akadémiai, 1981; MEDNYÁNSZKY Dénes, *Révay Ferenc szklabinai könyvtára 1651-ben = Magyar Könyvszemle*, 6(1881), 336–345; KOMOROVÁ, Klára, *Literárny mecenát Révaiovcov v 16. a 17. storočí = Rod Révai slovenských dejinách*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2010, 263–268; KOMOROVÁ, Klára, *Šl'achtický dvor Révaiovcov ako centrum vzdelanosti Turca = Forum Historiae*, 2008/2. <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/39394/Komorova.pdf> (Letöltve: 2021. január 27.); KOMOROVÁ, Klára, *A Révay család könyvtára = Kék vér, fekete tinta : arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, szerk. Monok István, Bp., OSZK, 2005, 159–169; KOMOROVÁ, Klára, *Rodinná knižnica Révaiovcov na Sklabinskom hrade = Modrá krv, tlačiarsená čerň*, Šfachtické knižnice 1500–1700, Medzinárodná putovná výstava, Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein jeseň 2005 – jeseň 2007, Martin, Slovenská národná knižnica, 2005, 166–181; MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 191–200; SOLTÉSZ Zoltánné, *Neves possessorok újabb felismert kötetei = Magyar Könyvszemle*, 112(1996), 458–459; TÓTH Gergely, *Nádasdy Ferenc, Révay Péter műveinek kiadója (1652, 1659) = Háborúk, alkotások, életutak*, Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019, 151; VARGA András, *Magyarországi magánkönyvtárak I, 1533–1657*, Bp., Szeged, 1986, 157–164.

³ Révay Ferenc halálának éve BRÁZ Béla (?–1933) levéltáros közlése alapján. *Turócvármegye főispánjai s tisztviselői = Felvidéki Híradó*, 19, 7, (1900. február 18.), 1–2. Az évszámot megerősíti VÁRKONYI Tibor, *Családtörténet határok nélkül 2*, Bp., Heraldika, 2012, 77.

⁴ MEDNYÁNSZKY 1881, i. m.

létrejött.⁵ Bejegyzések bizonyítják, hogy egyes könyvek, amelyek Révay Ferenc donációja útján kerültek a könyvtárba,⁶ korábban Révay Péter tulajdonában voltak. Így igazolódni látszik Monok István feltételezése,⁷ Tóth Gergely állítása,⁸ vagyis a koronaőr könyvei – köztük a strasbourgi peregrináció emlékét őrző néhány kötet⁹ is – valóban bekerültek Révay Ferenc szklabinjai könyvtárába. Ezt a tényt igazolja az is, hogy azok a példányok, amelyek csak Révay Péter tulajdonbejegyzését tartalmazzák, szintén egyértelműen azonosíthatók az 1651-ben, Révay Ferenc könyvtáráról készült könyvjegyzék¹⁰ tételeivel.¹¹

A könyvek egy másik csoportját azok a kötetek alkotják, amelyek Révay István tulajdonában voltak. Itt a bejegyzések nem tartalmaznak évjelölést. Nehéz biztosan azonosítanunk a tulajdonost, de az eddig előkerült kötetek megjelenési éve (1511–1602), valamint az, hogy a példányok jelentős része szerepel az 1651-es könyvjegyzékben, arra enged következtetni, hogy bizonyára Révay Ferenc (?–1670) fiáról, Révay III. Istvánról (1613/15–1672 után¹²), és nem a szintén Révay Istvánnak (1642–1679. április 17. után) nevezett unokájáról¹³ van szó.

Az eddig fellelt könyvek közül egy kötet Révay Ferenc (?–1670) másik fia, Révay Imre (?–1688) turóci főispán tulajdonában volt.

A Révay család könyvtáráról 1651-ben készült könyvjegyzék tételei önmagukban nem adnak megbízható képet a gyűjtemény tartalmi összetételéről, hiszen a szerzők sok esetben nem azonosíthatók, a leírások gyakran csak a cím néhány szavát tartalmazzák, melyek többnyire a kötetek gerincén lévő feliratok. A fellelt köteteknek az 1651-ben készült jegyzékkel való egybevetése kicsit pontosítja a képet, mivel a Révay-gyűjteményből az esztergomi könyvtárba került kötetek jelentős része evangélikus teológusok, reformátorok munkái. A kötetek szerzői között szerepel Nikolaus Blum (1560–1613), Joannes Brenz (1499–1570), Martin Chemnitz (1522–1586), David Chytraeus (1531–1600), Matthaeus Dresser (1536–1607), Jacob Heerbrand (1521–1600), Samuel Huber (1547–1624), Leonhard Hutter (1563–1616), Lucas Lotze (1508–1582), Philipp Melancthon (1497–1560), Balthasar Mentzer (1565–1627), Lucas Osiander (1534–1604), Simon Pauli (1534–1591), Konrad Schlüsselburg (1543–1619), Lorenz Starck (1534–1593). A protestáns teológusok művei mellett több jogi mű, Filippo Decio (1454–1535), Nicolaus Everardi (1462–1532), Andreas Gail (1526–1587), Pietro Niccolò Mozzi (16. század második fele) munkái találhatók meg a könyvek között.

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mikor, hogyan, milyen úton, miért éppen ezek a – zömében protestáns szerzőktől származó – kötetek kerültek az esztergomi székeskáptalan gyűjteménybe, további kutatás feladata. Amit jelenleg megállapíthatunk az az, hogy a felsorolt példányok nem azonos időben kerültek a gyűjteménybe. Révay Ferenc egyes kötetei a bejegyzések szerint 1641-ben, a könyvek egy másik csoportja pedig 1651 után, hiszen szerepelnek a Révay család könyvtáráról 1651-ben készült jegyzékben. Ugyanakkor biztosak lehetünk abban is, hogy még

⁵ KÖRMENDY Kinga, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár; a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 1/2, 32.

⁶ A jegyzék II/13. és II/14. tétele.

⁷ MONOK 2012, i. m. 192.

⁸ TÓTH 2019, i. m. 151.

⁹ A jegyzék II/2., II/6., II/17. tétele.

¹⁰ MEDNYÁNSZKY 1881, i. m.

¹¹ A tételszámok és a mellettük szereplő címek szerepelnek a leírásokban.

¹² VÁRKONYI Tibor, *Családtörténet határok nélkül 2*, Bp., Heraldika, 2012, 500.

¹³ NÉMETHY Lajos, *Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis*, Strigonii, 1894, 891.

a 17. században. Ezt a kötések gerincén lévő jelzetek¹⁴ igazolják, ugyanis ezek könyvtárunk 17. században, feltehetően 1676 előtt készült egyik első könyvjegyzékének¹⁵ jelzetei. Nem található ilyen típusú jelzet valamennyi kötetben, így az is előfordulhat, hogy egyes példányok később, más időpontban kerültek az állományba.

A Főszékesegyházi Könyvtárban folyó rekatalizálási munka során esetlegesen felbukkanó újabb kötetek talán még tovább pontosíthatják a Révay család könyvtáráról alkotott képünket.

I. A szakirodalom által már korábban ismertetett kötetek

Révay Péter (1568–1622) kéziratos jegyzetei bécsi és strasbourgji diákéveiből.¹⁶

1. Annotationes in universam logicam traditae a Joanne Molense¹⁷ ...
447, 7, [8], 67 fol., 4°

Jelzet: EFK, Ms.II.272. (G.H.IX.11.)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 147. Annotationes in universam logicam

előtáblán: *P R 1588*

előtábla belső oldalán: *Sum Petri de Rewa*

előzőken: *Accedit Universa Mathesis eiusdem authoris*

gerincen: [...] *Annotationes in universam logicam et mathesim E 588*

Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, zöld szalagok nyomaival

2. Commentaria in octo libros Aristotelis de Physica auscultatione tradita P. Joanne Molense
453 fol., 4°

Jelzet: EFK, Ms.II.224. (régijelzet: G.H.IX.1.)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 123. Commentaria in libros manuscripta

előtáblán: *Petri Revay 1588*

előzőken: *Auscultationum Philosophicarum Petri Reway Tomus II.*

gerincen: *Commentaria in libros manuscripta G 1588.*

Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, zöld szalagok nyomaival

3. In libros Aristotelis De coelo et mundo commentaria tradita Viennae Austriae ... Ioanne Molensi
42, 140, 50, 179, 70 fol., 4°

Jelzet: EFK, Ms.II.273. (régijelzet: G.H.IX.10.)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 228. Scriptus liber in libro Arelis de Coelo

¹⁴ Amennyiben van ilyen jelzete a kötetnek, ez a tételek leírásában szereplő három régi jelzet közül az első. A második régi jelzetet a 19. század elején, a harmadikat a 19. század végén kapták az esztergomi gyűjtemény kötetei.

¹⁵ Címlap nélküli, 17. századi szakrendi és betűrendes katalógus. Jelzete: EFK, Ms.I.291a

¹⁶ BÓNIS 1981, i. m. 9–12.

¹⁷ Johannes Molensis Montanus (1560–1613) jezsuita teológus.

előtáblán: *P R 1588*

előzőken: *Auscultationum Philosophicarum Petri Reway Tomus III.*

gerincen: *Liber scriptus in libros Aristotelis De coelo tom: III. R. P. Joan. Mollensis 1588*

Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, zöld szalagok nyomaival

4. Petri de Réva annotationes morales historicae, 1588

366 fol., 4°

Jelzet: EFK, Ms.II.253 (régi jelzet: G.H.II.14.)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 85. Compendium morale [?]

előtábla belső oldalán: *Petrus de Rewa me possidet*

háttábla: *Custos memoria*

P R C T 1588 mense Decembri

gerincen: [...] *E*

Kötés: pergamen, zöld szalagok nyomaival

Egykor Révay István (1613/15–1672 után) tulajdonában lévő kéziratos,¹⁸ valamint nyomtatott¹⁹ Biblia.

1. Biblia Latina, Észak-Magyarország, ca. 1478, I, 293, I* levél

Jelzet: EFK, Ms.I.25.

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 60. Penthatheucus

Tulajdonosi bejegyzés: *Iste presens liber dono tributus ad Capruntiam est ad Ecclesiam beati Martini confessoris Anno Domini 1496. Qui erat domini Iohannis Kunsneyder orate Deum pro eo (előtábla belső oldala); Sum Stephani de Reva et amicorum eius (1°); Iste est liber Iohannis de Kremniczia (178^r)*

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, barna bőr

2. Biblia Sacra, Tubingae, apud viduam Ulrici Morhardi, 1564, [22], 871, 351, 309, [98] p., 4°.

– VD16 B 2633

Jelzet: EFK, 5487 (régi jelzetek: –, A.V.2., AII31)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 24. Sacra Biblia

Tulajdonosi bejegyzés: *Ex libris Stephani de Reva et suorum* ([22.] p.); az előtábla és a háttábla belső oldalán a Balassa család tagjainak születési és halálozási éve²⁰

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőr

¹⁸ LAUF Judit, *Ms.I.25: Alexander de Villa Dei – Biblia Latina = Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, Körmendy Kinga, Lauf Judit, Madas Edit, Sarbak Gábor, szerk. Madas Edit, Esztergom, Bp., 2021, 79–82. (megjelenés alatt)

¹⁹ ZÁKONYI Mihály, *Balassa Bálint születési éve = Esztergom Évlapjai*, Esztergom, 1934, 14–17.

²⁰ <http://www.bibliotheca.hu/digitalis/10balassa.htm> (Letöltve: 2021. április 9.)

II. Újonnan feltárt kötetek

A köteteket egykori tulajdonosaik szerint csoportosítva, szerzői betűrendben, folyamatos tételszámozással közöljük.

Kötetek Révay Péter (1568–1622) tulajdonosságára utaló bejegyzésekkel.

1. BRENZ, Joannes (1499–1570), *Pericopae evangeliorum*, Francoforti, apud Pet. Brubachium, 1559, [16], 1018, [21] p., 8°. – VD16 ZV 2434

Jelzet: EFK, 19748 (régi jelzetek: C250, X.IX.10., BIII295)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 192. *Pericope Evangelior.*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri de Rewa [...]* (háttábla belső oldala); áthúzott tulajdonbejegyzés (címlap^r)

Margináliák, használói bejegyzés az előtábla belső oldalán.

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőr, két pár csattal

2. CHEMNITZ, Martin (1522–1586), *Examini Concilii Tridentini, Prima – secunda pars*, Francofurti ad Moenum, [Feyerabend], 1590, [32], 440, [30], [12], 456, [41] p., 8°. – VD16 C 2172

Jelzet: EFK, 18907 (régi jelzetek: –, X.VII.5., FIII296)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri de Rewa & Am: manu propria Argent.* (címlap^r)

Kötés: pergamen, zöld szalagok nyomaival

3. CHYTRAEUS, David (1531–1600), *Historia Augustanae Confessionis*, Francoforti ad Moenum, apud Paulum Reffeler, impensis Sigismundi Feirabend, 1578, [16], 694, [5] p., 4°. – VD16 C 2600

Jelzet: EFK, 17259 (régi jelzetek: X65[?], Y.IV.13, FII214)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 91. *Historiae Augustini Confessoris*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri Reway manu propria* (címlap^r); *Matres fidei est visio Dei* (címlap^r)

Kötés: pergamen, pergamenszalagok nyomaival

4. DRESSER, Matthaues (1536–1607), *De festis diebus Christianorum, Iudaeorum, et ethnicorum*, [Leipzig], impensis Iacobi Apellii, Witebergae, typis M. Simonis Gronenbergii, 1597, [22], 324, [19] p., 8°. – VD16 ZV 4775

Jelzet: EFK, 21222 (régi jelzetek: O74, Z.VII.1., SIII907)

Feltételezett jelzetek a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 169. *Matthiae Dresserij*, 223. *Matthiae Drosserij*, 256. *Mathiae Dresserij*, 294. *Matthaei Drosserij*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri Reway A 1603. Iglaviae* (címlap^r)

Kötés: pergamen, pergamenszalagok nyomaival, színes élmetszéssel

5. FONSECA, Pedro da (1528–1599), *Institutionum dialecticarum libri octo*, Coloniae, apud Maternum Cholinum, 1578, [16], 547, [26] p., 8°. – VD16 F 1831

Jelzet: EFK, 29190 (régi jelzetek: G78, Q.IX.37., QIII1809)
 Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 215. Institution. Dialecticae
 Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri Reway & amicorum* (címlap^r)
 Margináliák, használói bejegyzés az előtábla belső oldalán.
 Kötés: pergamen, pergamenszalagok nyomaival

6. GELLIUS, Aulus (123–ca.165), *Noctes Atticae* sev *Vigiliae Atticae*, Parisiis, [s. n.], 1585, [6], 23, 587, [74], 16, [4], 31, [4], 35–205 p., 8°. – Adams G 366

Jelzet: EFK, 18054 (régi jelzetek: V19, T.IX.26., WIII122)
 Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 187. Aulij Gellij
 Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri de Rewa & Amicorum A aerae Christianae 1590 Argentorati manu propria*²¹ (címlap^r)
 Kötés: pergamen, zöld szalagok nyomaival

7. HEERBRAND, Jacob (1521–1600), *Compendium theologiae*, Lipsiae, Georgius Defnerus imprimebat, 1581, [36], 867 p., 8°. – VD16 H 969

Jelzet: EFK, 19758 (régi jelzetek: X61, X.VIII.11., BIII310)
 Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 239. *Compendium Theologiae*
 Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri de Rewa & amicorum* (címlap^r); *Emtus Mossovii [70 W] 21 Sep: Ao 1593 Nascendo morimur; finisque ab origine spendet* (előtábla belső oldala)
 Margináliák, aláhúzások.
 Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, színes élmetszéssel, két pár csattal

8. OSIANDER, Lucas (1534–1604), *Epitomes historiae ecclesiasticae* centuria I. II. III., Tubingae, apud Georgium Gruppenbachium, 1592, [12], 159, [11], 102, [10], 114, [4] p., 4°. – VD16 ZV 4845

Jelzet: EFK, 21476/1 (régi jelzetek: –, Z.III.10., SII362)
 Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 161. *Epitomes historiae Ecclesiasticae* Centuria prima, secunda et tertia
 Tulajdonosi bejegyzés: *1603 Sum Petri Reway manu propria Igloviae* (címlap^r)
 Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, pergamenszalagok nyomaival

9. OSIANDER, Lucas (1534–1604), *Epitomes historiae ecclesiasticae*, centuria III., Tubingae, apud Georgium Gruppenbachium, 1595, [8], 535, [15] p., 4°. – VD16 ZV 4846

Jelzet: EFK, 21476/2 (régi jelzetek: –, Z.III.11., SII362)
 Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 118. *Epitomes historiae Ecclesiasticae* Centuria quarta
 Tulajdonosi bejegyzés: *A 1603. Igloviae Sum Petri Reway manu propria* (címlap^r)
 Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, pergamenszalagok nyomaival

10. OSIANDER, Lucas (1534–1604), *Epitomes historiae ecclesiasticae*, centuria quinta, Tubingae, apud Georgium Gruppenbachium, 1597, [8], 494, [14] p., 4°. – VD16 ZV 4847

²¹ http://www.bibliotheca.hu/possessores/727_revaypeter.htm (Letöltve: 2021. április 14.)

Jelzet: EFK, 21476/3 (régí jelzetek: –, Z.III.12., SII362)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 126. *Historiae Ecclesiasticae Centuria quinta*

Tulajdonosi bejegyzés: *A 1603. Iglaviae Sum Petri Reway manu propria* (címlap^r)

Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, pergamenszalagok nyomaival

11. OSIANDER, Lucas (1534–1604), *Epitomes historiae ecclesiasticae, centuriae decimae sextae, Pars prima*, Tubingae, apud Georgium Gruppenbachium, 1602, [8], 551 p., 4°. – VD17 23:230320A

Jelzet: EFK, 21476/4 (régí jelzetek: –, Z.III.9., SII362)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 124. *Historiae Ecclesiasticae Centuria 16.*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri Reway* (címlap^r)

Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, pergamenszalagok nyomaival

12. SCHLÜSSELBURG, Konrad (1543–1619), *Theologiae Calvinistarum, Francoforti ad Moenum, per Iohannem Spies*, 1592, [20], 182, 168, 100 fol., 4°. – VD16 S 3041, VD16 S 3042, VD16 S 3043

Jelzet: EFK, 17693 (régí jelzetek: –, Y.V.9., FII232)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri de Rewa et amicorum proria* (címlap^r)

Kötés: pergamen, zöld szalagok nyomaival

Kötetek Révay Péter (1568–1622), majd Révay Ferenc (?–1670) tulajdonosságára utaló bejegyzésekkel

13. HUBER, Samuel (1547–1624), *Antibellarminvs, Liber primus – sextus, Goslariae, ex officina typographica Ioannis Vogdii*, 1607–1609, [32] p., 446 col.; [12] p., 310 col.; [12] p., 360 col.; [12] p., 412 p.; [12] p., 148 col.; [20] p., 172 col., [33] p., 2°. – VD17 12:113168F

Jelzet: EFK, 17588 (régí jelzetek: –, Y.II.12., FI64)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Dono datus Venerabili Capitulo Strigoniensi a Spectabili ac Magnifico Domino D. Francisco Revay Comitatus Thurocienis Comite perpetuo Anno 1641. 5. Febr.*²² (címlap^r); *Sum Petri de Rewa* (címlap^r) áthúzott, feltételezett bejegyzés

Kötés: vaknyomásos, natúr bőr, színes élmetszéssel

14. SCHLÜSSELBURG, Konrad (1543–1619), *Catalogi haereticorum, Liber duodecimus – Liber XIII. & ultimus, Francofurti, excudebat Ioannes Lechlerus, impensis Petri Kopffii*, 1599, 801 p.; 879 p., 8°. – VD16 S 3038

Jelzet: EFK, 18557 (régí jelzetek: X69, Z.VI.11., FIII476)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 242. *Haereticorum Catalogus*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri Revay* áthúzott bejegyzés (címlap^r); *Fran: Revay dono dedit Cap. Vene. Strigoni.* (címlap^r)

Kötés: pergamen, pergamenszalagok nyomaival

²² http://www.bibliotheca.hu/possessores/724_revayferenc.htm (Letöltve: 2021. április 14.)

Kötetek Révay Péter (1568–1622), majd Révay István (1613/15–1672 után) tulajdonosságára utaló bejegyzésekkel.

15. GAIL, Andreas (1526–1587), *Tractatus de manuum iniectionibus, impedimentis, sive Arrestis imperii, Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Gymnicum, 1586, [4], 123, [53] p., 8°.* – VD16 ZV 28382

Jelzet: EFK, 28072 (régi jelzetek: N506, O.VIII.28., OIII174)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 127. *Tractatus de publica parte Andreae*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Petri de Rewa* [?] áthúzott bejegyzés (címlap^r); *Sum Stephani de Reva manu propria et suorum* (címlap^r)

Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, zöld szalagok nyomaival

A kolligátum 2. tagja:

GAIL, Andreas (1526–1587), *De pace publica et eius violatoribus, atque proscriptis sive Bannitis imperii, Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Gymnicum, 1586, 468, [58] p.* – VD16 G 52

16. MENTZER, Balthasar (1565–1627), *Disputationes theologicae & scholasticae XIV. de praecipuis quibusdam controversis Christianae doctrinae capitibus, Marpurgi, apud Paulum Egenolphum, 1601, 689 p., 8°.* – VD17 39:148235A

Jelzet: EFK, 18563 (régi jelzetek: X66, Y.IX.12., FIII497)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani Revay et suorum* (címlap^r) alatta feltételezhetően *Sum Petri Revay* bejegyzés

Kötés: pergamen, leszakadt szalagok nyomaival

A kolligátum 2. tagja:

MENTZER, Balthasar (1565–1627), *Apologia primae (ex quatuordecim) disputationis Anti-Pistorianae, pro divina Sacrae Scripturae auctoritate adversus falsidicum scriptum, nomine Johannis Pistorii, Marpurgi, typis Pauli Egenolphi, 1602, [16], 725 p.* – VD17 3:310718X

17. VIGEL, Nikolaus (1529–1600), *Repertorium iuris, Basileae, ex Officina Oporiniana, 1591, 495, [17] p., [1] t.fol., 8°.* – VD16 V 1170

Jelzet: EFK, 30230 (régi jelzetek: N524, O.IX.17., OIII323)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 200. *Nicolai Vegelli*

Tulajdonosi bejegyzés: *Ex libris Stephani de Reva et suorum* (címlap^r); *Sum Petri de Reva & suorum Argent*: áthúzott, feltételezett bejegyzés (címlap^r)

Kötés: pergamen, zöld szalagok nyomaival, színes élmetszéssel

A kolligátum 2. tagja:

VIGEL, Nikolaus (1529–1600), *Constitutiones Carolinae publicorum iudiciorum, in ordinem redactae, cumq[ue], iure communi collatae, Basileae, ex Officina Oporiniana, 1590, 344, [22] p.* – VD16 ZV 19179

A kolligátum 3. tagja:

D'AFFLITTO, Matteo (1448–1528), Tract. de iure prothomiseos excellentissimi iureconsul. Matthæi de Affl. et Bladi de Perusio, Venetiis, apud Christophorum Zanettum, 1573, [1], 108, [8] fol. – EDIT16 CNCE 15844

Kötetek Révay Ferenc (?–1670) tulajdonosságára utaló bejegyzésekkel

18. CHEMNITZ, Martin (1522–1586), De duabus naturis in Christo, Lipsiae, Iohannes Rhamba excudebat, 1580, [32], 559 p., 4°. – VD16 C 2164

Jelzet: EFK, 17854 (régi jelzetek: –, Y.VI.14., FII186)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Dono dedit Vene: Capit: Strigoniensi Mag. ac Spectabilis Dominus Fran. Revay Anno 1641* (címlap^r)

Kötés: pergamen, pergamenszalagok nyomaival

A kolligátum 2. tagja:

Apologia libri Christianae concordiae, interprete Philippo Marbachi, Heidelbergae, excudebat Ioannes Spies, 1583, [6], 215, [1] fol. – VD16 K 1031

A kolligátum 3. tagja:

Refutatio vera, Christiana et solida, interprete Philippo Marbachio, Heidelbergae, excudebat Ioannes Spies, 1583, [2], 158 fol. – VD16 K 1080

A kolligátum 4. tagja:

Refutatio examinis M. Christophori Irenaei, interprete Philippo Marbachio, Heidelbergae, excudebat Ioannes Spies, 1584, [4], 111, [1] fol. – VD16 M 917

19. HUTTER, Leonhard (1563–1616), Loci communes theologici, ex sacris literis diligentereruti, Wittebergæ, typis Johannis Matthæi, impensis Pauli Helwighii, 1619, [8], 1054, [117] p., 2°. – VD17 3:321004E

Jelzet: EFK, 17740 (régi jelzetek: –, Y.I.1., FI71)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Dono datus Venerabili Capitulo a Spectabili ac Magnifico Domino D. Francisco Revay Comitatus Thurociensis Comite perpetuo Anno 1641. d. 5. Febr.* (címlap^r)

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőr, két pár csattal

A kolligátum 2. tagja:

HUTTER, Leonhard (1563–1616), Irenicum vere Christianum sive De synodo et unione evangelicorum non-fucata concilianda, Wittebergæ, impensis Pauli Helwigii, Typis Richterianis, 1618, [12], 157, [12] p. – VD17 3:321098U

20. MELANCHTHON, Philipp (1497–1560), Omnium operum ..., Pars prima – quarta, Wittebergæ, excudebat Iohannes Crato, 1562–1564, [7], 442, [14] fol.; [40], 983 p.; [52], 1091 p.; [42], 843 p., 2°. – VD16 M 2332, VD16 M 2333, VD16 M 2334, VD16 M 2335

Jelzet: EFK, 17245 (régi jelzetek: Y.I.5., Y.I.6., Y.I.7., Y.I.8., BI97)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Dono datus V. Capit. Strigoniensi a Magnifico et Spectabili Domino D. Francisco Revay Comitatus Thurocziensis Comite Perpetuo Anno 1641.* (címlap^r); *Zacharias Mos-souius Protonotarius Apostolicus Comes palatinus Archidiaconus Threnchiniensis Reverendissimi et Illustrissimi D. D. Pauli Abstemij Episcopi Ecclesiae Transylvaniensis et Nitriensis Secretarius et in spiritualibus Vicarius Tomos 4 Florenis 12. 13 Martij Anno 1569.* (címlap^r)

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőr, két pár csattal

21. STARCK, LORENZ (1534–1593), Christliche Leichpredigt, uber dem seligen Abschied, Weyland Des Durchlauchten, Hochgebornen Fürsten und Herrn, Herrn Georgen, Herzogen in Schlesien ..., Liegnitz, durch Nicolaum Schneider, 1595, [27] fol., 4°. – VD16 ZV 14667

Jelzet: EFK, 23473 (régi jelzetek: –, X.V.13., K/hII384)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 269. Liber iterum Germanicus Georgen nuncupatus

Tulajdonosi bejegyzés: *Franciscus de Reva Junior* (háttábla belső oldala)

Kötés: vaknyomásos, barna bőr, aranyozás nyomaival, aranyozott, poncolt élmetszéssel, előtábla középmezőjében lévő lemezdísz felirata: *Ecce Agnus Dei Qui Tollit Peccata Mundi*, háttábla középmezőjében lévő lemezdísz felirata: *Mors Ubi Tuus Aculeus Ubi Victoria Tua Infer*

A kolligátum 2. tagja:

Gedechnuß wirdige und Rühmliche Anordnung, und Verzeichnuß Welcher gestalt Weiland deß ... Herrn Georgen, Herzogen in Schlesien, zur Liegnitz ..., Liegnitz, durch Nicolaum Schneider, 1595, [16] fol. – VD16 ZV 6427

A kolligátum 3. tagja:

LAURENTIUS, Joachim, Christliche Leichpredigt, Bey dem Fürstlichen Begräbnuß des Durchlauchten, Hochgebornen Fürsten und Herren, Herrn Iohan Georgen, Herzogen in Schlesien zur Liegnitz und Brieg ..., Liegnitz, durch Nicolaum Schneider, 1595, [32] fol. – VD16 ZV 9488

A kolligátum 4. tagja:

BLUM, Nikolaus (1560–1613), Christliche Leichpredigt. Von den schönen, und tröstlichen Epithetis und Namen, welche der heilige Geist, in seiner geschriebenen Bibel, dem lieben Tode geben thut. Bey dem Fürstlichen Begrebnuß Der Durchlauchten, Hochgebornen Fürstin ... Sophiae, Gebornen Hertzogin in Schlesien zur Liegnitz und Brieg..., Liegnitz, durch Nicolaum Schneider, 1595, [40] fol. – VD16 ZV 2103

A kolligátum 5. tagja:

BLUM, Nikolaus (1560–1613), Eine Tröstliche Leichpredigt. Von dem Neuen Geistlichen Kirchen Paradyse, und desselben Schätzen und Herrlichkeiten, Liegnitz, durch Nicolaum Schneider, 1595, [40] fol. – VD16 ZV 2105

A kolligátum 6. tagja:

BLUM, Nikolaus (1560–1613), Brigische Kirchen und Schloßgebette, Liegnitz, durch Nicolaum Schneider, 1595, [34] fol. – VD16 ZV 2102

Kötetek Révay István (1613/15–1672 után) tulajdonosságára utaló bejegyzésekkel.

22. CAESARIUS, Johann (1468–1550), *Dialectica*, Coloniae Agrippinae, excudebatur Gualthero Fabricio, 1564, [271] fol., 8°. – VD16 C 134

Jelzet: EFK, 28393 (régi jelzetek: G76 [?], Q.VII.35., QIII1741)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Steph. de Reva et suorum* (címlap^r)

Kötés: 20. századi vászonkötésben, eredetileg pergamentöredékbe²³ kötve

23. DECIO, Filippo (1454–1535), *In tit. ff. de regulis iuris*, Coloniae Agrippinae, apud Theodorum Baumium, 1582, [48], 687 p., 8°. – VD16 D 363

Jelzet: EFK, 27449 (régi jelzetek: N508, N.V.11., OIII331)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 272. Philippus Decius de regulis Juris

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Steph. de Reva et suorum* (első repülő előzék)

Kötés: pergamen, színezett élmetszéssel, zöld szalagok nyomai

A kolligátum 2. tagja:

COLLI, Hippolyt von (1561–1612), *Commentarius ad t. D. de diversis regulis iuris antiqui*, Basileae, per Conradum Waldkirch, 1590, [16], 470 p. – VD16 C 4571

24. DEMOSTHENES (i. e. 384–i. e. 322), *Orationes quatuor contra Philippum*, Venetiis, apud Aldi filios, 1549, [52] fol., 8°. – EDIT16 CNCE 16739

Jelzet: EFK, 27326 (régi jelzetek: V17, O.VI.13., OIII119)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 112. Oratio contra Philippum

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva manu propria* (címlap^r); *Sum Georgii Tanneri iurisconsulti* (címlap^r); *Emit me Benedictus Creysilius* [?] (címlap^r)

Tanner, Georg (1515–1580) humanista, jogász, grecista

Kötés: sérült pergamen

A kolligátum 2. tagja:

BARON, Éguiner-François (1495–1550), *In titulum de servitutibus libri octavi Pandectarum notae*, Adegavi, in aedibus Philippi Burgundi, 1538, 92 p. – GBV

A kolligátum 3. tagja:

BARON, Éguiner-François (1495–1550), *De dividuis et individuis stipulationibus in Ulpiani responsum*, Parisiis, excudebat Christianus Wechelus, 1538, [20] fol. – GBV

A kolligátum 4. tagja:

ZAGARUS, Guilielmus (?–1538), *Lex, lecta, intellecta*, Parisiis, apud Christianum Wechelum, 1531, [8] fol. – GBV

²³ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Hrsg. von András Vizkelety, Bp., Akadémiai, 1993, 116. Nr. 113.

A kolligátum 5. tagja:

POLYBIUS, *Fragmenta duo e sexto Polybii historiarum libro de diversis rerum publicarum formis*, Bononiae, Ioannes Baptista Phaellus impressit, 1543, [32] fol. – EDIT16 CNCE 51016

A kolligátum 6. tagja:

LE ROY, Loys (1510–1577), *G. Budaei Parisiensis viri clarissimi vita*, Parisiis, apud Ioannem Roigny, 1542, 53 p. – GBV

A kolligátum 7. tagja:

JUSTINIANUS, SZENT, NAGY (Bizánci Birodalom: császár), I. (482–565), *Leges de re rustica*, Parisiis, apud Ioannem Lodoicum Tiletanum, 1542, [92] fol. – GBV

A kolligátum 8. tagja:

GRIMALDI, Alessandro, *Oratio funebris in funere D. Andreae Alciati Mediolan.*, Parisiis, apud Antonium le Clerc, 1550, [7] fol. – GBV

A kolligátum 9. tagja:

DUAREN, François (1509–1559), *Scaevola*, Parisiis, ex typographia Matthaei Davidis, 1551, 53 p. – GBV

A kolligátum 10. tagja:

DUAREN, François (1509–1559), *De iurisdictione et imperio*, Parisiis, apud Guil. Morelium, 1549, 27 p.

A kolligátum 11. tagja:

HOTMAN, François (1524–1590), *De gradibus cognationis et affinitatis libri duo*, Francisci Hotomani, Parisiis, apud Iacobum Bogardum, 1547, [4], 41 fol. – GBV

A kolligátum 12. tagja:

GOUVEA, Antonio de (1505–1565), *De conclusionibus commentarius ad Petrum Ludoicum Robertum*, Parisiis, apud Guilielmum Morelium, 1550, 16 p.

A kolligátum 13. tagja:

APEL, Johann (1486–1536), *Methodica dialectices ratio, ad iurisprudentiam adcommodata*, Norimbergae, apud Fridericum Peypus, 1535, [60] fol. – VD16 A 3034

25. EVERARDI, Nicolaus (1462–1532), *Loci argumentorum legales*, Lugduni, apud Antonium Vincentium, 1556, XXIII, 752, [26] p., 8°. – GBV

Jelzet: EFK, 27395 (régi jelzetek: N510, OoVII136, OIII208)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 172. Loci Argumentor. Legales Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva manu propria* (címlap^r); *Pauli Szabó Canonici Strig.*²⁴ (címlap^r)

Margináliák, aláhúzások.

²⁴ Szabó Pál esztergomi kanonok, szentgyörgymezei prépost (1820–1835) KOLLÁNYI 1894, i. m. 438.

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, csatok töredékével, szignált (A T) görgetővel, előtáblán 1560-as évszámmal

26. GAIL, Andreas (1526–1587), *Practicarum observationum*, [Liber primus], Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Gymnicum, 1586, [44], 568, [150] p., 8°. – VD16 G 67

Jelzet: EFK, 28073 (régi jelzetek: N507, O.VIII.27., OIII173)
Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: –
Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Step. de Reva et suorum*²⁵ (címlap^r)
Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, zöld szalagok nyomaival

27. LOTZE, Lucas (1508–1582), *Annotationes in grammaticen D. Philippi Melanthonis ...*, Franc., apud haered. Chr. Egenolphi, 1559, [48], 757, [1] p., 8°. – VD16 L 2701

Jelzet: EFK, 13714 (régi jelzetek: S63, X.VIII.4., VIII1957)
Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 195. *Annotationes in Grammaticam*
Tulajdonosi bejegyzés: *Ex libris Stephani de Reva et amicorum* (címlap^r)
Marginália p. 219.
Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, csatok töredékével

28. *Missale Strigoniense, Venetia urbe, diligentia ... Nicolai de Franckfordia Germani, impensis ... Johanis Paep Librarij Buden.*, 1511, [27], CCCLXI fol., 2°. – RMK III 175

Jelzet: EFK, Inc.XVI.II.123 (régi jelzetek: –, L.II.20., –)
Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 2. *Missalia duo Romana*
Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva m. p.* (+ij^r)
Kötés: restaurált, fatáblás, vaknyomásos, barna bőr, mindkét kötéstáblán négy-négy sarokveret, valamint egy-egy köldökveret

29. MOZZI, Pietro Niccolò, *Tractatus de contractibus*, Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Gymnicum, 1585, [88], 1029, [3] p., 8°. – VD16 M 6464

Jelzet: EFK, 28080 (régi jelzetek: N505, N.V.3., NIII190)
Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében:
Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Step. de Reva et suorum* (f.2^r)
Kötés: pergamen, színes élmetszéssel, zöld szalagok nyomaival

30. PAULI, Simon (1534–1591), *Dispositio in partes orationis rhetoricae, et brevis textus enarratio epistolarum, ut vocant, quae diebus dominicis usitate pro concione, in Ecclesia Dei explicantur, Prima pars, Magdeburgi, excudebat Wolffgangus Kirchnerus*, 1583, [24], 1167 p., 8°. – VD16 P 984

Jelzet: EFK, 19765 (régi jelzetek: S70, X.VIII.18. [recte: X.VIII.8.], BIII314)
Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 303. *Disputationes in partes oration. Rhetoricae* [?]

²⁵ http://www.bibliotheca.hu/possessores/726_revayistvan.htm (Letöltve: 2021. április 14.)

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva et suorum* (címlap^r)

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, csatok töredékével

31. PAULI, Simon (1534–1591), *Dispositio in partes orationis rhetoricae, et brevis textus enarratio, evangeliorum, ut vocant, quae diebus dominicis et festis sanctorum, usitate pro concione in Ecclesia Dei, explicantur, Nunc denuo ab ipso auctore recognita & locupletata, Prima pars, Magdeburgi, ex officina typographica Ambrosii Kirchneri, 1591, [16], 656 p., 8°.* – VD16 P 995

Jelzet: EFK, 19755 (régi jelzetek: –, X.VIII.8. [recte: X.VIII.18.], BIII305)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 303. *Disputationes in partes oration. Rhetoricae* [?]

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva et suorum* (címlap^r); *Sustine & Abstine* (előtábla belső oldala)

Kötés: fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, két pár csattal

32. SNEL, Rudolf (1540–1613), *Partitiones physicae, methodi Rameae legibus informatae, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1594, [16], 223 p., 8°.* – VD16 ZV 14479

Jelzet: EFK, 30967 (régi jelzetek: G80, X.VIII.16., QIII1696)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 302. *Rudolphi Smolij*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva manu propria* (címlap^r); *Ex libris* [?] *Emptus Jenae Ao. 598 Mense Jan.* (címlap^r)

Kötés: restaurált²⁶, vaknyomásos, félbőr

A kolligátum 2. tagja:

SNEL, Rudolf (1540–1613), *In physicam Cornelii Valerii annotationes, Francofurti, ex Officina Typographica Ioannis Saurii, impensis haeredum Petri Fischeri, 1596, 492 p.* – VD16 ZV 14483

A kolligátum 3. tagja:

SNEL, Rudolf (1540–1613), *In aureum Philippi Melancthonis de anima, Francofurti, ex officina typographica Ioannis Saurii, impensis haeredum Petri Fischeri, 1596, 413 p.* – VD16 ZV14481

33. SUTCLIFFE, Matthew (1550–1629), *I. De vera Christi ecclesia, adversus Rob. Bellarminum ... II. De conciliis & eorum autoritate adversus Rob. Bellarminum, & bellos eiusdem sodales, libri duo III. De monachis, eorumque institutis & moribus, adversus Rob. Bellarminum ...*, Hanoviae, apud Thomam Vilerianum, 1602, 743, [24] p., 8°. – VD17 12:113575M

Jelzet: EFK, 18248 (régi jelzetek: X58, Y.VIII.10., FIII310)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 230. *Matthiae Sturliwij*

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva et suorum* (címlap^r)

Kötés: pergamen

34. *Theses sive conclusiones materiarum iuris Digesti veteris, ordinarie iuxta receptam et antiquam, celeberrimi utriusque iuris Collegii Agrippinensis, consuetudinem, publice disputatae, anno 1588 & 1589., Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Gymnicum, 1589, [464] fol., 4°*

²⁶ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Hrsg. von András Vizkelety, Bp., Akadémiai, 1993, 144. Nr. 145.

Jelzet: EFK, 27132 (régi jelzetek: N491 [?], O.VIII.8., OIII177)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 8. Theses sive conclusion. materiari.

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum Stephani de Reva et Amicorum* (címlap^f)

Kötés: pergamen

Kötet Révay Imre (?–1688) tulajdonosságára utaló bejegyzéssel.

35. Praecepta rhetorices, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae anni M.DC. XXXVI., Viennae Austriae, impensis Severi Esch, 1636, 269–378., 191, 51 p., 8°

Jelzet: EFK, 14265 (régi jelzetek: S91, V.IX.68., VIII2512)

Feltételezett jelzet a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: 232. Schola Rhetoricae

Tulajdonosi bejegyzés: *Sum hic liber Emerici Revay Liberi Baronis Anno Domini 1642²⁷* (címlap^f)

Kötés: beírt pergamen

DOBÓ JUDIT

²⁷ http://www.bibliotheca.hu/possessores/725_revayimre.htm (Letöltve: 2021. április 14.)

Egy sokáig feledésbe merült német „ezermester” – Johann Friedrich Ernst Albrecht magyarországi recepciójáról. Az 1752 és 1814 között élt Ernst Albrecht rendhagyó és kalandos életviteléről, sokoldalúságáról és rendkívüli termékenységről elhíresedett személyiség¹ volt: orvosként, drámaíróként és színházigazgatóként, valamint könyvkiadóként is számontartja a szakirodalom. Altonában született, s az itten alapiskoláztatás után 1769–1772 között orvosi tanulmányokat az erfurti egyetemen, a jónévű Johann Wilhelm Bauer professzor mellett folytatott, aki szállásadója is volt, majd később az apósa is, hiszen az ő tizenégy esztendőös lányát vette feleségül. A végzés után próbált egzisztenciát teremteni orvosi és orvostörténeti előadások tartásával. Bár első irodalmi művét, a *Der unnatürliche Vatert (A természetellenes apa)* című három felvonásos szomorú játékot már 1776-ban megírta, egy ideig felhagyni látszott az irodalmi tevékenységgel. 1776-ban feleségével együtt Észtországba költözött, ahol Karl Reinhold Manteuffel gróf magánorvosa lett. Életrajzírói szerint a főúr szolgálata alkalmat adott arra, hogy nagy utazások keretében Oroszországot is megismerje. Az 1780-as erfurti visszatérésük után bontakozott ki irodalmi tevékenysége, amely erős ösztönzést kapott az 1782-ben egy színházi csoporthoz csatlakozó feleségétől is, hiszen az így vállalt vándorélet során kapcsolatba kerülhetett a szellemi élet több fontos személyiségével, például Friedrich Schillerrel. Szerzőnk nem csupán a francia felvilágosodás nagyjainak lett lelkes olvasója (Rousseau-tól le is fordított bizonyos szövegeket), hanem a francia forradalomnak is, s publicisztikai írásaiban hangot adott az Amerika függetlenségéért harcba szállók melletti elkötelezettségének is. Bár az ezeket az eszméket hirdető kulcsregényei számos darabját névtelenül és fiktív nyomdahely feltüntetésével jelentette meg, 1795-ben a házaspár jobbnak látta a cenzúrával kevésbé sújtott Altonába áttelepülni. Itt tagja lett a szabadkőműves páholynek. Figyelemre méltó az itteni színházi tevékenysége is: az altonai (hamburgi) nemzeti színházban 1796 és 1800 közötti időszakban Albrecht volt az igazgató, Sophie Albrecht pedig a kor egyik elismert színésznőjeként játszott itt. Ekkortájt elváltak ugyan, de az 1800-as évek elején újra összeházasodtak régi feleségével, s ettől kezdve haláláig immár szinte kizárólag orvoslással, illetőleg nagy népszerűségnek örvendő, s számos nyelvre, így magyarra is lefordított orvosi művek írásával és kiadásával foglalkozott.

Bár szorosan vett irodalmi szempontból sokan az első német erotikus regényként számontartott *Lauretta Pisanat* (1789) tartják a legjelentősebbnek, a kortárs kritikában nagy visszhangot kiváltó politikai üzeneteket tartalmazó munkái sem elhanyagolhatóak. 1790-ben megjelent a *Die Regenten des Tierreichs (Állatország kormányzói)* című műve, melyben a 18. századi európai uralkodókat allegorikusan ábrázolta, különösen nagy visszhangot váltott ki. Jó ideig sokan nem tartották kiemelkedőnek költői, írói munkásságát, és ennek hangot is adtak. Voltak, akik ponyvaszerzőnek tekintették. Nyilvánvaló, hogy bizonyos közegeben és periódusban az sem tett jót megítélésének, hogy nem volt nehéz forradalompártiként megbélyegezni. Nem volt ilyen nyíltan fellázító az a tézisregény sorozata, amely az 1790-es években jelent meg, s amelynek egyes darabjaiban antik mitológiai alakok vagy a Bibliában szereplő személyek (Saul, Sardanapalus) fiktív történetekben lépnek fel. Ezekben a jók mindig az emberi ész (Vernunft) szolgálatában állnak, s állhatatos küzdelmet folytatnak a maradiság erkölccstelennek és ostobának lefestett képviselőivel szemben. Általában győzedelmeskedik is a ráció, s ezt retorikailag a történeteknek a régmúltba vagy egy megközelíthetetlenül távoli térségbe történő elhelyezése próbálja hitelesíteni. Él azzal az irodalmi fogással is, miszerint az ész ilyen diadalát elmesélő történetre egy régi kódexben bukkant rá. Albrecht tehát olyan életművet hagyott maga után, mely mind a mai napig tartogat még irodalmi- és esztétörténeti érdekességeket és megválaszolatlan kérdéseket.² Az orvosi munkáját és életművét viszont valamivel köny-

¹ *Verehrt, verflucht vergessen, Leben und Werk von Sophie Albrecht und Johann Fiedrich Ernst Albrecht*, hrg., Rüdiger Schütt, Hannover, Wehrhand, 2015.

² Mint mondtuk, gyakran álnéven írt, s ezekben vagy egy korábbi művével utalt magára, vagy a kiadvány utolsó lapján egy monogramot adott meg, vagy anonim módon jelentette meg a

nyebb nyomon követni. Ezek kiadásánál már nem alkalmazta a névtelenség eszközét. Azzal pedig, hogy élete végén mégiscsak visszatért eredeti foglalkozásához, és az egészségügyi népszerűsítő írások felé fordult, egyfajta keretet is adott életének.

Jelen írásban az élete utolsó évtizedeiben kiadott orvosi munkákról szeretnénk szólni, különös tekintettel a magyarországi recepcióra. Albrecht magyarországi hatásáról átfogó tanulmány még nem készült, így ha most a teljes recepciótörténet felvázolására nem is, de arra törekedtünk, hogy egy részletes képet mutathassunk arról, hogy a 18. századi német orvos, író, színházigazgató, könyvkiadó hogyan jelent meg a hazai irodalomban, köztudatban, leginkább az orvosi munkái révén. Albrechtről nehéz magyarul bármit is találni. Ezt Mann Lajos is megerősíti, aki egy cikkében a következőket mondja: „Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752–1814) neve egyetlen magyar nyelvű német irodalomtörténetben sem található meg.”³ Ami biztos, hogy Albrechtet, illetve műveinek egy részét már a 18. század végén is ismerték Magyarországon. A róla fellelhető adatok igen szegényesek, inkább csak egy-egy villanás erejéig érhető tetten, hogy hazánkban is szerephez jutott.

Német nyelvű orvosi munkái alapvetően 1808 és 1812 között jelentek meg. Több fontos orvosi témakörre is érintettek. Készült könyv például a vidéki papoknak, sebészeknek (*Vernünftige Gesundheitspflege, Ein unentbehrliches Handbuch für alle Hausväter; Landgeistliche und Wundärzte besonders in Gegenden wo keine Aerzte sind*), az édesanyáknak, hogy hogyan tudják kezelni a gyermeküket, illetve miként lehet egyes betegségeket megelőzni (*Der Kinderarzt, Ein Handbuch, nach welchem Mütter Kinder behandeln, sie für Krankheiten schützen; Krankheiten heilen und so sie zu gesunden Weltbürgern erziehen sollen*). De adott ki könyvet Albrecht a szembetegségekről (*Der Augenarzt oder sichere Hülfe für kranke Augen in welchem gelehret wird, wie er seine Augen erhalten, und Krankheiten derselben verhüten, auch verhindern könne, daß wenn kleine Krankheiten derselben eingetreten, nicht größere daraus erwachsen; Nebst Mitteln, kleinere Anfälle dieser Krankheiten selbst zu heilen, und größern vorzubeugen*), a fejfájásról és annak enyhítéséről (*Die Kopfschmerzen, ihre schnelle Linderung und gänzliche Heilung; Ein unentbehrliches Hilfsbuch für alle, die Anfällen von Kopfweh unterworfen sind, und in welchem auch zugleich alle Gattungen des Kopfschmerzes mit den Gefühlen desselben zergliedert, die Ursachen entwickelt, und die Heilmittel vorgelegt werden, durch die jede Gattung zu lindern und zu heben ist.*)⁴ teljes lázkiönyvet (*Vollständiges Fieberbuch für alle Fieberkranke*), illetve a szülésznőknek szólót is (*Populärer Unterricht in Geburtshülfe zunächst für Hebammen, in welchem alles, was über Geburtshülfe zu wissen nöthig ist, und was Hebammen nicht oft genug wiederholen können, abgehandelt, und ihnen Anweisung gegeben wird, was sie in Ansehung der Gebärenden, während der Schwangerschaft Niederkunft und nach derselben zu beobachten, wie sie ihre Diät einzurichten, wie sie im Nothfall und in Ermangelung eines Arztes selbst in schwierigen Fällen Hülfe leisten können; Mit einem Anhang, das Verhalten bei und mit Kindern in der ersten Zeit nach der Geburt betreffend*). Szinte minden évben volt egy-egy új orvosi népszerű könyvmegjelenés, változó népszerűséggel.

A szakirodalom kevésbé tér ki az orvosi könyveire, a már fent említett Rüdiger Schütt szerkesztésében megjelent és legfrissebbnek tekinthető tanulmánykötet sem szentel egyetlen egy tanulmányt az orvos Albrechtnek. Egyedül a könyv végén szereplő bibliográfia ad felsorolást ezekről a

szövegeit. Sőt kiadóként azt a cselt is bevetette, hogy a változatlan utánnyomásokat más címmel adta ki, mintha azok teljesen új művek lennének. Például így járt el az 1799-ben megjelent *Europens Götter im Fleisch* című művével, melyet változatlanul kiadott még *Der mächtige Parrunkowitsch nebst einigen Miniatur-Gottheiten* és *Empfindsame Reisen durch den europäischen Olymp* címeken is.

³ MANN Lajos, *Bánk bán Európában = Kritikai lapok: színház, világ, művészet*, 16(2007), 7–8.

⁴ Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kunó Könyvtárában van ebből egy példány az XA 164223 jelzet alatt, mely a nyolcadik kiadás ebből a szövegből.

munkákról.⁵ A kötetek népszerűségére így leginkább csak abból lehet következtetni, hogy hány kiadást értek meg német és magyar nyelven. Így van ez annak ellenére, hogy az itt felsorolt címek szerint nemcsak az irodalmi palettán tudott széles körben munkálkodni, de orvosként sem csak a témára fókuszált, hanem annak népszerűsítésére, laikusok számára is érthetővé tételére.

Albrecht orvosi munkái nemcsak hazájában, de Magyarországon is olvashatóak voltak, sőt itthon is több kiadást és több fordítást is megéltek, s talán az is megállapítható, hogy magyar fordítása csak a német nyelven is igazán népszerűekből készült. Mindezeket különböző könyvészeti évkönyvek alapján lehet tudni. Például *A némberek titkait* Szilágyi Mihály fordította, 1851-ben adták ki. *A nemi betegségek alapos gyógyítása* címűt 1894-ben jelent meg magyarul, a fordítás az eredeti 12. kiadása alapján készült. A legnépszerűbb kötet *Az ember és neme*, hiszen ezt hárman is lefordították magyarra: 1862-ben Szerépi A. (ő az eredeti kiadás 7. javított és bővített kiadása alapján dolgozott), 1894-ben pedig Baján Miksa és Nádás Mihály (az eredeti 29. kiadása alapján dolgozott, a magyar fordítás pedig már a 4. kiadásnál tartott ekkor) is készített egy-egy magyar változatot. A népszerűsítő orvosi munkái 1808 és 1812 között jelentek meg, érintették a szemészet, a belgyógyászat, a sebészet, a fül-orr-gégészet, a gyermekgyógyászat és a bőrgyógyászat területeit is, de legnagyobb népszerűsége és hatása a nőgyógyászati, a nemi és a szexuális témákat érintő munkáinak volt.

A némberek titkai; Anyák és hajadonok oktató könyve; A nőnemi tisztulás első beállításáról; A tisztulás időszakának nyavalyáiról, a fehér folyás kiválásáról, a nőnem rendeltetéséről, a páros életről stb. című művét tehát 1851-ben fordította le Szilágyi Mihály⁶, és ez az egyik olyan kötet, mely a többszöri fordításból is kiindulva a népszerű Albrecht kötetekhez tartozik. A másik, talán ennél is populárisabb és olvasottabb kötet *Az ember és neme*.

*Az ember és neme, avagy egészséges gyermekek nemzését és az erő s egészség fenntartását célzó az érzéki szerelem, természetcél, nemi élv vezetése, fogamzás, valamint a gyengült nemzőképesség helyreállítását és az önfertőzés következményeinek, a magömlés és fehérfolyásnak gyökeres gyógyítását tárgyaló legújabb tapasztalatok, 7. javított és bővített kiadás után, Pest 1862, nyomtatta Emich Gusztáv.*⁷ De 1862 után kiadták még 1874-ben, 1894-ben, 1898-ban is. A legtöbb hirdetés is ehhez a szöveghez köthető, ugyanis a *Bolond Istók*, a *Borsszem Jankó*, a *Budapesti Hírlap*, a *Budapesti Napló*, a *Corvina*, az *Esti Kurír*, a *Független Magyarország*, a *Hazánk*, a *Kakas Márton*, a *Magyar Nemzet*, a *Népszava*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Vasárnapi Újság* hirdeteinél megtalálhatjuk ezt a könyvet, főleg az 1890-es évekből kerülnek ki a hirdetések, de még 1930-ban is lehet találni olyan lapot, mely ezt a művet kínálja eladásra. Azonban a legtöbbször a *Pesti Hírlap* hasábjain reklámozzák, árulják ezt a kötetet.

De megtalálhatóak még ilyen módon *A nemi betegségek alapos gyógyítása* (tizenkét kiadásig biztos, hogy eljutott német nyelven, mert a magyar kiadás ez alapján készült), *Női titkok és betegségek lányok és anyák számára; A nemi közlekedéstől való tartózkodás következményei; A nemi betegségek alapos gyógyítása; A kankó, bujafekély vagy bujakór által ragályos, e betegségek felismerése és önkezelési gyógyítási módja; Számos vénymintával* (az eredetinek a 12. kiadása után készült ez a kiadás 1894-ben) című művei is a magyarországi napilapok hasábjain. Talán már ezek alapján is jól látható, hogy idehaza a nemi és szexuális témákban íródott Albrecht-művek váltak széles körben ismertté és népszerűvé.

⁵ Így pedig arról még kevesebb információ áll a rendelkezésünkre, hogy Albrecht népszerűsítő orvosi tevékenységének van-e bármi köze a szabadkőművességhez.

⁶ *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, összeállította Petrik Géza, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1968.

⁷ *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472–1875*, készítette Szinyeyi József, Bp., Athenaeum, 1878.

A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban is megtalálható néhány Albrecht-munka. Így *Az ember és neme* a D. C. 442 és B 12975 jelzetek alatt. Utóbbi jelzet a Baján Miksa-féle fordításhoz tartozik (Bp., Gerő és Kostyál Kiadása, 1894). Dr. Baján előszóval is ellátja a művet, amelyben felhívja a figyelmet, nagy szükség van arra, hogy a hozzáértőknek, az orvosoknak kell olyan műveket írniuk, hogy „könnyen érthető nyelven világosítsa fel mindkét nembeli embertársait igazi rendeltetésük felől.” Ez a felvilágosítás pedig nagyon szükséges. Baján szerint jelen fordítás megfelel ennek. Így zárja röviden az előszót: „A tudomány legújabb vívmányait foglalja magában e könyv, elhagyva mindazt, ami felesleges, csak arra szorítkozva, ami valóban hasznos. Legyen vigasztalója a szenvedők millióinak!” A másik jelzet a Nadas Mihály-féle fordításhoz tartozik (az eredeti mű 30. kiadása után fordította, 11. átnézett kiadás). Ezt az előszó nélküli kiadást Baján fordításával összevetve megállapítható, hogy nincsenek lényegi különbségek, a szóhasználatban minimális az eltérés (tekintve, hogy egy orvosi-tudományos munkáról van szó, nem is lehet nagy a fordítások közötti különbség).

De nemcsak a két magyar fordítást lehet megtalálni itt, hanem *Az ember és nemének* németjét is: a D. D. 127 és a D. D. 80 jelzet alatt találjuk meg *Der Mensch und sein Geschlecht* egy-egy kiadását is. Utóbbi a negyedik javított kiadás egy példánya, tartalmazza a 2. és a 3. kiadáshoz tartozó előszót, illetve van egy ehhez a kiadáshoz is külön. A másik példány (D. D. 127) az ötödik, javított kiadás. Ugyanúgy adja a 2. és 3. kiadás előszavát, illetve a 4. kiadásét is, de ez nem kap külön ötödiket. A két német és két magyar kiadást egymás mellé rakva megállapítható, hogy a magyarok teljes fordításokat közölnek, de a német előszót egyik esetben sem veszik át.

Van még egy német nyelvű Albrecht-szöveg a Somogyiban a D. D. 81 jelzet alatt: *Die Heimlichkeiten und Krankheiten der Frauen*. 1869-ben adták ki ezt a hetedik és javított kötetet, ennek magyar fordítása sajnos nincs a könyvtárban.

Jóllehet, a magyar nyelvű német irodalomtörténetek hallgatnak a regényeket és drámákat író Albrechtről, teljes visszhangtalanságról a fentiek alapján nem beszélhetünk: az élete utolsó évtizedeiben eredeti hivatásához visszatérő, idejét és energiáját népszerűsítő orvosi munkák írásának szentelő szerző viszont fordítókra és olvasókra is talált Magyarországon.

ERDŐDI ALEXANDRA ANITA

SZEMLE

Endre Hárs, *Der mediale Fußabdruck. Zum Werk des Wiener Feuilletonisten Ludwig Hevesi (1843–1910)*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2020 (= Identifizierungen – Poetiken des Eigenen und seines Anderen, Bd. 7). 428 p.

Tanulmányokban számtalanszor találkozhatunk azzal a mondattal, hogy a *Pester Lloyd* története igen jól kikutatott. Ez sok szempontból helytálló, de a lap története kapcsán a Falk-éra irodalomkritikai gondolkodásáról a századfordulóig vajmi keveset tudunk, hiszen a legnagyobb tárcaszerzők – Dux Adolf, Silberstein-Ötvös Adolf – munkássága mindmáig szinte teljesen feltáratlan. (Igaz, még Falk Miksáról sem született legalább egy kismonográfia.) A triász harmadik tagja, a pályáját Pesten kezdő, majd Bécsben folytató Hevesi Lajos / Ludwig Hevesi munkássága iránt azonban határozott érdeklődés mutatkozik, tk. Sármány-Parsons Ilona, Saly Noémi, Ursula Meisl-Novopacky, Bognár Zsuzsa, illetve Hárs Endre irányából. Utóbbi nagydoktori disszertációját is ennek a témának szentelte, majd az értekezés enyhén átdolgozott változata jelent meg könyv alakban.

Hárs Endre Hevesi életművének feldolgozására vállalkozik a szerző írói-újságírói portréjának megrajzolása által, műfaji sokszínűségét illetően az útirajzok, a színházkritikák, a novellák, a humoreszkek, a fantasztikus írások bemutatása révén. Mivel az oeuvre az elemzés számára csak a tárcákat illetően rendkívül terjedelmes korpuszt, mintegy 2500–3000 feuilletonot tesz ki, ezért a feladat széles körű adatgyűjtő és bibliográfusi előmunkálatokat igényelt. A vizsgálódás a bécsi *Fremden-Blatt*-ban és a budapesti *Pester Lloyd*-ban közölt írásokból választ ki 240 tárcát, melyek több irányból reprezentálják Hevesi működését, a hírlapi közléseken túl a kötetes kiadások figyelembevételével.

Vizsgálati módszere a kultúra- és irodalomtudomány, valamint a médiatörténet eszköztárából merít, felhasználva többek között a kritikakutatás, a kulturális közvetítés, a szövegelemzés módszereit. Noha ez a vizsgálódás is alátámasztja, hogy Hevesi nem tartozik a szűkebben vett irodalmi kánonba, tömegesen, a napi sajtó feszes tempója által diktált, nem mindig egyenletes színvonalú szövegei azonban irodalmi kvalitásokat is sejtetnek. Hárs Endre értékelése révén rámutat Hevesi sajtóes írói karakterére, illetve elhelyezi a kortárs tárcáírók között, s nem utolsósorban kitér arra is, hogy miért került a szerző a kulturális emlékezet perifériájára.

Hevesi írásainak színvonalbeli és tematikus sokszínűsége, valamint a már említett mennyisége az áttekinthetőség végett megköveteli a szisztematikus rendszerezést. A kötet ennek úgy tesz eleget, hogy négy nagy egységbe foglalja az írói életművet. Ennek egyik hozadéka, hogy az első fejezetben Hevesi önéletrajzi vonatkozású szövegei alapján egy pályaképet is nyújt, mely utal a vizsgálódás három irányára: a három nagy blokk az életmű sokrétűségét tárja fel. *Monographisches* címmel a bevezetőben felvázolt pályakép folytatása olvasható, a *Feuilletonistik* című fejezet Hevesi utazással kapcsolatos műveit vizsgálja, majd a *Belletristik* című egység fogja egybe az irodalmi jellegű írásokat.

A vizsgálódás első tematikus részében képet kapunk Hevesi identitásáról, nem feltétlenül vallási-ideológiai, inkább kulturális értelemben. Működésének középpontjában az átmenetiség, a határátlépés a kulcsfogalom, azaz a közvetítés, a kulturális transzfer az ő terepe. Ennek egyik nagyívű hozadéka, hogy nevéhez fűződik a Rudolf főherceg által kezdeményezett *Az Osztrák–Magyar írásban és képen* (1886–1901) című etnográfiai vállalkozás hét magyar kötetének német fordítása. Hárs Endre utal továbbá arra, hogy, hogy Hevesi kultúráközvetítő szerepe ezen túlmenően a novellisztikájában is kimutatható.

Hevesit a „város írójaként” is lehet aposztrofálni, így a könyv külön alfejezetben mutatja be pesti és bécsi várostematikájú írásait, illetve műfajait. Érdeklődése, tudása révén az évtizedek folyamán lényegében szakíróvá lett, Bécs építészeti és művészeti fejlődéséről, az új középületeinek megjelenéséről, a technikai fejlesztésekről folyamatosan beszámolt a pesti olvasóknak.

Az életműhöz szervesen hozzátartozik Hevesi tevékenysége a gyermek- és ifjúsági irodalom terén is, így a *Kleine Leute, Illustrierte Kinderzeitung* (1872–1874), valamint a *Jelky András bajai fiú rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben* (1872) című regény részletes bemutatása zárja az első nagy egységet.

A *Feuilletonistik* címet viselő részben kap helyet az útirajzok és turisztikai tematikájú tárcák elemzése. A *Von Kalau nach Säkkingen, Ein gemütliches Kreuz und Quer* (1893) belföldi tematikájú, a nagy klasszikusok nyomába ered, és inkább Németország irodalmi örökségét kívánja megjeleníteni. Ugyancsak az utazási irodalomhoz kapcsolódik a *Mac Eck's Sonderbare Reisen zwischen Konstantinopel und San Francisco* (1901), amely alapvetően riportkönyvként olvasható. Hevesi német nyelvterületen kívüli utazásainak egyik hozadéka a *Sonne Homers, Heitere Fahrten durch Griechenland und Sizilien* (1902–1904) című kötete.

A vizsgálódás harmadik iránya a *Belletristik* című fejezetben mutatkozik meg: ez a rész Hevesi szépírói és irodalomkritikai munkásságáról alkot képet, többek között a *Fremden-Blatt*ből és a *Pester Lloyd*ből kiválasztott 240 tárca elemzése révén. A fő szempont nem a teljes anyagfeltárás volt, hanem inkább Hevesi műfaji, elbeszélői, tematikus és jellegzetes motívumait bemutató írásait kívánta adekvát szövegekkel alátámasztani. A fantasztikus novellák külön alfejezetben kerülnek tárgyalásra. Hevesi mint regényíró *Az altholfi emberek, Nyári regény* (1897) részletes elemzése kapcsán kerül bemutatásra.

A harmadik egységnek, s egyben a könyvnek az utolsó része Hevesinek a jubileumi alkalmakra írt ünnepi beszédeit (többek között Nikolaus Lenauról, Friedrich Schillerről és Heinrich Heinérről), valamint színházi kritikáit mutatja be. Hevesi, a művészetkritikus számára az a legfőbb kérdés, hogy egy korszak megtele-e a kortárs igényeknek megfelelő művészi-irodalmi alkotót. Színkritikáiban is ezt keresi, jól látható ez a Henrik Ibsenről és Hugo von Hofmannsthalról írt tárcákban. S végezetül úgy tűnik, hogy magát is szívesen pozícionálná. Ez a sejtetés a bécsi Ludwig Speidelről írt kismonográfiában nyer közvetett jelentést, illetve áthallást, ugyanis a koszorús költők, írók tisztelete mellett a tárcaszerzőknek is izlésformáló szerep tulajdonítható. Hevesi szerint Speidel – aki negyven éven keresztül vezette a *Neue Freie Presse* tárcarovatát – kisprózája, irodalmi igényvel megírt tárcái megállják a helyüket a kanonizált szerzők között is, és ez a megállapítás a műfajt magas színvonalon művelőkre szintén kiterjeszthető.

A nagy fejezetek többszörösen tagoltak, így a választott elemzési szempontrendszerek révén megmutatkozik a szövegcsoportok közötti kohézió, az átjárhatóság, jól kivehetők a kapcsolódási pontok, a teljesség igénye nélkül: a térérzékelés, a szociális-kulturális viszonyrendszerek, a nyelvek és kultúrák átjárhatósága, az alteritás, a kulturális és irodalmi gyökerekhez való kötődés. A dolgozatban helyet kap a részletes elemzés, a „szoros olvasat” is egy-egy kiválasztott tárcanovella, fantasztikus novella és regény bemutatása által, melyek révén a Hevesi-szövegek értelmezése új mozzanatokkal, értelmezési lehetőségekkel gazdagodik.

Hevesi szerzteágazó, beláthatatlan nagyságú korpuszt maga után hagyó munkásságának a feldolgozása – a két vizsgált lapon túl dolgozott még többek között a *Die Wage*, az *Österreichische Rundschau*, a *Ver Sacrum*, a *Deutsche Illustrierte Zeitung*, a *Vasárnapi Ujság* mellett a *Fővárosi Lapoknak*, a *Magyarország és a Nagyvilágnak* és további orgánumoknak – azonban problémákat is felvet. Az egyik a korpusz nagyságából adódóan az, hogy miként lehetséges a teljes írói és újságírói életmű bemutatása. Ha csak a sajtószövegeknél maradunk, Hárs Endre ezt a 'distant reading' (távoli olvasás) és a 'close reading' (közeli olvasás) metodikájával gondolta áthidalni, azonban a szövegek és környezetük alaposabb vizsgálata nem mindig sikerült. A közeli olvasatok, a mikroelemzések színvonalasak, noha a leíró módszert is gyakrabban segítségül lehetett volna hívni.

A másik kissé szokatlan, ugyanakkor érthető eljárási mód a kötetkiadásokra való hivatkozás. Természetesen nem lehet két ilyen orgánium esetében a teljes adatfeltárást elvárni. (Hárs Endre azonban végzett reprezentatív felmérést: szűrőpróba-szerűen az 1878., 1888., 1898. és 1908. évi évfolyamokból kinyert tárcák mennyiségét hasonlította össze). A módszer inkább azért vet fel kritikai felhangokat, mert a kötetek más (homogén) közeget jelentenek a szövegek számára, azaz a napilap jelentette primer kontextustól ezáltal megfosztottnak. A napi történésekről informáló hírvivat és a vastag vonal alatti tárca kölcsönösen támaszkodnak egymásra: az első hitelesíti a másodikat, a második összefüggésekbe helyezi, érthetőként mutatja az előbbit. A könyvolvasó azonban elesik attól a közegetől, amelyben a korabeli tárca olvasója részesült.

Az utóbbi észrevételek azonban mit sem változtatnak azon, hogy Hárs Endre kutatása teljesítette vállalt feladatát, azaz monográfiája szervesen illeszkedik az eddigi Hevesi-kutatásokhoz, jelentős új információkkal gazdagítja azt, és kutatási módszertanában is törekedett az újszerűségre. A dolgozat érdemeinek tudhatjuk be, hogy újabb kísérletet tett a Hevesi-szövegek korpusz feltérképezése irányába, megkísérli az egész életmű kontextualizálását, pozicionálja a szerző írói-újságírói munkásságát a korabeli kulturális-irodalmi térben, és rámutat arra, hogy Hevesinek helye van egy tágabban értelmezett kánonban.

SZÁMUNK SZERZŐI

BEZECZKY GÁBOR, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, *Bezczky.Gabor@abtk.hu*

DOBÓ JUDIT, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, *dobojudit@bibliotheca.hu*

ERDŐDI ALEXANDRA ANITA, Szegedi Tudományegyetem, *erdodi.alexandra.anita@gmail.com*

FARKAS GÁBOR FARKAS, Országos Széchényi Könyvtár, *farkas.gabor@oszk.hu*

LÁZS SÁNDOR, *sandor.lazs@gmail.com*

MOLNÁR DÁVID, Tokaj-Hegyalja Egyetem, SPECULUM kutatócsoport, *dauid.molnar@gmail.com*

SCHELHAMMER ZSÓFIA, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár, *schelhammerzs@gmail.com*

SZATMÁRI ÁRON, Pécsi Tudományegyetem, *szatyi12@gmail.com*

TÓTH FERENC, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, *toth.ferenc@btk.mta.hu*

UJVÁRI HEDVIG, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, *h.ujvari@t-online.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.

HU ISSN 0025-0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Kele János.

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.